

AKADEEMIA

12. AASTAKÄIK

2000

NUMBER 6

Rahvuseks saamise raske tee	Ea Jansen
Türannia mudelid	Boris Tamm
Teadusest uue sajandi künnisel	Jüri Engelbrecht
Mesopotaamia planeedinimedest	Enn Kasak, Raul Veede
Martín Fierro	Jóse Hernández
Kaks lugu	J. L. Borges, A. Bioy Casares
Kallistrat Žakov	Indrek Jääts
Suhtlemiseetikast	Meego Rimmel
Õigussüsteem ja võlaõigus	Uno Mereste
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde	Tiit Hennoste

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalia Jaan Kangilaski
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoiimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiit Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2000

Tartu Ülikooli kirjastus, Tiigi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

12. AASTAKÄIK 2000 NUMBER 6 (135)

Rahvuseks saamise raske tee	<i>Ea Jansen</i>	1155
Türannia mudelid	<i>Boris Tamm</i>	1190
Teadusest uue sajandi künnisel	<i>Jüri Engelbrecht</i>	1204
Mesopotaamia planeedinimedest ehk kurva lõpuga lugu	<i>Enn Kasak, Raul Veede</i> . .	1223
Martín Fierro	<i>José Hernández</i> <i>Tõlkinud Ain Kaalep</i>	1248
Kaks lugu	<i>J. L. Borges, A. Bioy Casares</i> <i>Tõlkinud Klaarika Kaldjärv</i>	1257
Kallistrat Žakov: Komi kirjanik ja filosoof	<i>Indrek Jääts</i>	1267
Suhtlemiseetikast. II	<i>Meego Rimmel</i>	1297

Õigussüsteem ja võlaõigus: Kriitilisi tähelepanekuid kavatsetava õigusreformi kohta. III	
	<i>Uno Mereste</i> 1311
<i>Arvustus: Luurav ja luuratav Eesti. Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artiklite ja dokumentide kogumik. Koostanud Tiit Noormets. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus. Tallinn: Umara, 1999. 295 lk.</i>	
	<i>Viktor Niitsoo</i> 1318
	<i>Tõnu Tannberg</i> 1324
Editorial note. Summaries 1336
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. II	
	<i>Tiit Hennoste</i> 1341

3. numbri 480. leheküljel on vahetusse läinud põlevkivi ja diktüonee-
makilda märgistused. *Vabandame!*

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1189, 1247, 1266, 1296: Arkadio Laigo illustratsioonid Ernst
Enno Valitud värssidele (Tartu 1937).

RAHVUSEKS SAAMISE RASKE TEE

Ea Jansen

Eestlaste rahvuslik enesetunnetus, küsimus, **kes** me oleme või **mis** me oleme, on praegu aktualiseerunud soovi tõttu astuda vana mandri uude rahvasteühendusse. See kutsub ka taas kord pilku heitma meie identsuse juurtele, mida me siiski veel küllalt hästi ei tunne. Eestlaste geenid võivad ju väga vanad olla, aga rahvused on, nagu armastavad öelda tänapäeva teoreetikud, “modernne”, ajaloolase jaoks “uus”, industriaalajale omane nähtus. Ja tõepoolest — Euroopa ajalugu jälgides märkab igaüks, et rahvuslus sai riikide poliitikat ja piire määravaks jõuks alles 18. sajandi lõpul ja 19. sajandil; alles siis ilmnes selgesti, et teiste tegurite seas on hakanud ülisuurt osa etendama rahvuslik ühtekuuluvus, mis väljendub nii tunnetes kui ka ideoloogias ja eeldab inimestelt pühendumust ja aktiivset teotsemist oma rahvusgrupi heaks. Ja meiegi rahvosluse, teda kajastava ja kujundava kirjakultuuri otsesed juured on selles ajas; nende tekke on määranud protsessid, mis said alguse euroopaliku valgustusaja sissemurdmisest Venemaale ja tema Balti provintssidesse 18. sajandi teisel poolel ning hakkasid järgmise aastasaja algupoolel vohama.

Ernest Gellner, ülituntud “modernistlike” vaadetega rahvusuurija, on toonud eestlased näiteks kui rahvuse, mis sündis 19. sajandil “eimillestki” ühiskonna moderniseerimise toimele (Gellner 1996: 367–369). Meile on inglise teoreetiku seisukoht ehk kurioosne, sest oleme harjunud käsitama oma keelt, folkloori, maa-rahva “meie-tunnet” ja kogu muud etnilist pärandit kui üht ja väga tähtsat rahvusühtsust loovat ja kindlustavat jõudu, ja loomulikult on see tõepoolest alus, millele modernne rahvus kui uus struktuur on rajatud ja millela ta poleks sündida saanudki. Nii mõtleb näiteks ka Gellneri õpilane ja oponent, teine kuulus rahvusuurija

Inglismaalt, Anthony D. Smith. Ometi võib mõista ka Gellnerit, kes mõtleb Lääne-Euroopa suurrahva moodi ja eelkõige sotsioloogilistes-poliitilistes kategooriates. Gellner meenub vahest eriti siis, kui loeme paarsada ja rohkem aastat tagasi eestlaste elu jälginud läbisõitjate või siis ka kohalike kirjameeste muljeid, kes tollal meie esivanemaid ja nende elu vaatlesid samuti eurooplase pilguga. On siis tegu Hupeli, Petri, Baeri või mõne teisega, ikka ja jälle kordub väide: eesti talupojad on haisvad ja mustad, laisad ja tuimad, salakavalad, umbusklikud sakslaste suhtes ja rumalad, peale selle veel kollakad ja lühikest kasvu. Suur osa sakslasi peab seda rahvast "tühiseks" ega arva, et ta vääriks üldse mingit tähelepanu, on kirjutatud 1788. aastal (Scherwinsky 1788: 3). Paarkümmend aastat hiljem, juba pärast pärisorjuse kaotamist, pidi estofiil Johann Heinrich Rosenplänter taas sedastama: lätlasi ja eestlasi põlgavad paljud sakslased ikka veel (Rosenplänter 1825: 30).

Aga samas ütles Rosenplänter ka, et see põlgus lakkaks ja asenduks lugupidamisega, kui tutvutaks lähemalt nende rahvaste vaimurikaste ja tugevate keeltega. Ja juba hulga varem oli tuntuim kohalikest sakslastest pärinevatest valgustajatest, Garlieb Merkel esitanud Johann Gottfried Herderist inspireerituna ja omaks võetud tsükliilise arenguteooria kohaselt (vt lähemalt Undusk 1997) eesti ja läti rahva taassünni idee. Nad on pärisorjusest rikutud, aga võivad ärgata uuele elule. Niisiis, midagi hakkas muutuma. Seda enam peaks meid huvitama, kuidas iseloomustada seda aega, mil eestlased (ja lätlased) hakkasid tõusma "eimillestki" haritud rahvaste või kihtide teadvusse ja "eostati" nende rahvuslik areng.

SUURTE AGRAARREFORMIDE AJASTU

Eesti ajalooteaduses ja kultuuriloolises kirjanduses on aega valgustusajast 19. sajandi keskpaigani ikka käsitatud peamiselt kahte moodi. Ennekõike on seda iseloomustatud — Hans Kruusi katekismuseks kutsutud lühikesest eesti ajaloo alates (Kruus 1927) — kui talurahva pärisorjusest vabastamise, talurahvarahutuste ja agraarreformide aega. Rahutuste ja reformide tõttu ongi see aeg pälvinud eesti ajaloolaste erilise huvi (Hans Kruus, Jaan Konks, Juhan Kahk jt) ning siiani valitseb meie ajaloo õpperaamatutes ja muudes ülevaadetes talurahvalik-agraarne vaatenurk — ja

see on muidugi mõistetav, sest toleaeagne “meie” oligi talurahvas. Samas on ajale 18. sajandi lõpu nn talurahvakaitsest kuni talurahvavabastuseni ja uute agraarreformideni 1840.–1860. aastail pühendanud rohket tähelepanu ka baltisaksa ajaloolased (kokkuvõtteid ja interpretatsioone vt Pistohlkors 1994). Seletused ja hinnangud on muidugi olnud erinevad. Viimastel aastakümnetel olid peaoponentideks Juhan Kahk ja Gert von Pistohlkors: esimene nägi agraarreformide peapõhjust talurahvarahutustes ja tsaarivalitsuse surves ning seadis esiplaanile reformide piiratu- se ning “kahjulikkuse” eesti talurahvale; Pistohlkors on rõhutanud aga rüütelkondade reformivalmidust, ajendeiks mõisate ratsionaalsema majandamise vajaduse kõrval (raharent ja palgatöö teotöö asemel, kapital taludemüügist) taotlus kujundada senise vaese, kaasaegsete poolt mõnigi kord lausa proletarseks ja kodutuks nimetatud talupoegkonna seas tugev maaomanike kiht ehk “talurahvaaristokraatia”, kes võiks olla suurmaaomanike liitlane. Reformisõbralikkuse motiivina on märgitud ka tahet säilitada siinsete rüütelkondade “iseseisvus” Peterburi poolt ähvardavate bürokratiseerimistendentside vastu, teisalt hooldaja-juhtija positsiooni põlisrahvaste seas (Pistohlkors 1994: 353–359).

“Suure reformideajastu” tulemusel, ükskõik kui aeglaselt ja vaevaselt asjad edenesidki, uue palgega talupoegkond-väikeomanikekiht eestlaste ja lätlaste seas ka tööpoolest tekkis ja kõik ajaloolased on ühel meelel selles, et 19. sajandi alguspoole agraarreformid panid aluse agraarkapitalismile Baltimail, mis oli vägagi erinev sise-Venemaa arenguteest. Aga see vaba talupoegkond osutus mentaliteedilt taas vastaliseks, kuigi teistmoodi kui kunagine tuim ja jonnakas pärisori.

ESTOFILIDE- VÕI EELÄRKAMISAEG?

Teisalt on valgustusajastus, eriti aga 19. sajandi algupooles, ikka nähtud estofilia õitsengu ja eestlaste rahvusliku ärkamise “ettevalmistamise” aega; nõnda mõeldi siinmail ammu enne seda, kui nüüdisaja tuntud rahvusuurija Miroslov Hroch esitas teooria väikerahvaste rahvuslike liikumiste “A-faasist”, mil rahva ärkamise ettekuulutusena tekkis tema järgi kõigepealt akadeemiline huvi antud etnose vastu: algas — tihti võõrast soost — entusiast-

like õpetlaste tegevus tema keele ja muu etnilise pärandi uurimisel (Hroch 1968: 24).

Eestlaste vaatekoht, mis lähtus rahvusromantilisest ajalookäsitusest, andis ühtlasi ajastule nimetuse: Friedebert Tuglas ütles “estofiilide aeg” või “eelärkamisaeg” (Tuglas 1936: 36). Gustav Suits omalt poolt kirjutas “esiärkamisajast” (Suits 1934: 830). On mõistetav, et selle kontseptsiooni kohaselt määrasid ajastu ilme mehed, nagu nooreestlaste poolt unustusest äratatud Kristjan Jaak Peterson, eelkõige aga Friedrich Robert Faehlmann ja Friedrich Reinhold Kreutzwald kui sünnilt eestlased ja eesti rahvuskirjanduse rajajad. Püsis aga dilemma: kas nad on pigem estofiilid või pigem rahvuskirjanikud?

Nõukogude ajal välditi terminit “estofiil”, aga selle määratluse alla mahtuvaid kirjamehi uuriti ikka, nimetades neid valgustajateks, ratsionalistideks või mõnel muul “lubatud” viisil (Rudolf Põldmäe, Leo Anvelt, Aarne Vinkel, Heli Laanekask jt). Ajastuomastes lihtsustamistes ja progressiivse—reaktsioonilise jäigas eristamises jäid nüüdki sõelale eelkõige Faehlmann ja Kreutzwald, kelles nähti teistest peajagu kõrgemal seisvaid “valgustajaid-demokraate” (olen neid lihtsustavaid termineid sageli ka ise kasutanud). Samas rõhutati aga ikka ka mõlema teadlikku rahvuslikkust. Eesti kirjandusloo esimeses köites märgiti (peatüki autor Liis Raud): “Faehlmann võitles teadlikult eesti rahvusliku kirjanduse loomise eest” (Raud 1965: 471); Endel Nirk väitis: Kreutzwaldi kirjanduslik tegevus tähendas juba rahvusliku eneseteostuse teadlikku astet (Nirk 1968: 145, 473–476).

Ent kirjeldatud kaks põhilist vaatenurka, “agraarne-talurahvalik” ja “estofiilne-rahvuslik”, ei ammenda veel kõnealuse ajastu sisu ega seleta teda ära. Ja võib ka küsida: kas needsamad agraarsed ja estofiilsed arenguteed — agraaruuendused ja peremeestemanike kihi tekkimine eestlaste seas — või siis heatahtlike haritlaste püüded uuendada põlisrahva keelt ja elustada tema pärimusi (ja rahvast harida) p i d i d just kindlasti viima eestlaste “kui eestlaste”, s.t nende senise etnilise koosluse emantsipatsioonile ja saamisele üheks euroopalikuks rahvuseks, või olnuks mõeldav ka mõni teine tee? Küsimus võib näida mõttetuna, sest teame, mis juhtus. Aga seesuguste küsimuste esitamine aitab ehk mõista, k u i d a s see siiski juhtus, mis õieti juhtus ja et eesti rahvuse

sünd ristuvates mõjutustes, heitliku aja tõmbetuultes oli siiski i m e., mida ehk lõpuni seletada ei saagi.

VENEMAA JA TEMA LÄÄNEMEREPROVINTSID

Protsesse, mida võiks käsitada kõige iseloomulikumana 18. sajandi lõpule ja 19. sajandi esimesele poolele eestlaste ja lätlaste maal, võiks nimetada mitu. Kui aga keskenduda poliitilisele vaatenurgale, siis oli kindlasti üks selle perioodi erijooni Venemaa impeeriumipoliitika kasvav aktiivsus. “Venemaa saksa Läänemereprovintside” — nagu meie ala tollal kombeks oli nimetada — autonoomiat ja saksalikkude iseseisvat vaimuelu hakkasid ähvardama tumedad pilved Peterburi poolt; juba Katariina II ajal, mil Vene impeerium ja absolutistlik valitsusvõim ning bürokraatia tugevnesid, tõusis päevakorda ka autonoomsete Balti provintside tihedam liitmine. See tendents süvenes, kui Vene impeeriumi sihiks sai muuta end dünastilisest riigist rahvusriigiks — niivõrd paljurahvuselises ja paljukultuurilises hiigelriigis küll lootusetu püüdmine. Balti provintside agraarajasjadesse sekkumine sai traditsiooniks. 1830.–1840. aastaist algasid slavofiilide germanofoobsed ässitused ja Nikolai I haridusminister krahv Sergei Uvarov hakkas välja töötama oma “ametliku rahvosluse” doktriinile vastavat Baltimaade venestamise plaani. Provintside õiguste esimeseks tõsiseks riivamiseks peetakse tavaliselt kirikuseadust aastast 1832, millega Balti luteri kirik kaotas oma senise “riigikiriku” staatuse Balti “maariigis”. Siiski polnud noil aastail ilmnevail venestustendentsidel, mis seisnesid eelkõige püüdeis suurendada vene keele osa koolides ja Tartu ülikoolis, mõnevõrra ka halduses, siiski tõsisemaid praktilisi konsekvence. Oma roll selles oli Nikolai I isiklikul saksasõbralikkusel, mis taltsutas vene natsionalismi tormlemisi, 1848.–1849. aasta revolutsioonid Euroopas viisid tsaarivalitsuse tähelepanu eemale, ning kui Balti provintside kindralkuberneriks määrati germanofiilina tuntud vürst Aleksander Suvorov, hingas baltisaksa üldsus taas kergelt.

Balti aadli vahekorid isevalitsusega oli tegelikult mõlemalt poolt võrdlemisi mitmetine. Ühelt poolt kaitses kohalik aristokraatia kiivalt provintside iseolemist koos oma seisusliku võimuga, mis oli kinnistatud 18. sajandist pärinevate aadlimatriklitega,

samuti siinsetele rüütelkondadele Põhjasõja ajal 1710. aasta kapitulatsioonilepetega tagatud (ja Uusikaupunki rahus ka rahvusvaheliselt tunnustatud) privileegidega ja aadli õigusega omavalitsusele. Teisalt oli keiser ometi siinse balti aadli võimu ainus tagatis ja nii oli truudus Vene troonile samuti endastmõistetav. Seda osati ka Peterburis hinnata. Baltlaste osakaal Venemaa sõjaväes ja halduses, samuti diplomaatilises teenistuses oli nende väikest arvu silmas pidades ülisuur, sest krooniliselt "ala-administreeritud" Venemaal koteeriti kõrgelt nii balti aadlike organisatsioonilisi võimeid kui ka ausust; nad olid halduritena tuntud nii oma tõhususe ja täpsuse kui ka "ostetamatuse" poolest. On arvatud, et just seetõttu talus tsaarivalitsus nii kaua Balti provintside eraldatust (Thaden 1981: 15–16). Aadli juhitud haldus- ja kohtusüsteem Balti provintsidest funktsioneeris edukalt (mõnigi kord küll tsaarisõjaväe tääkide abiga), kindlustades valitsuse poolt nii hinnatud rahu, korra, riigimaksude ja nekrutite laekumise. Siiski sai üha selgemaks seegi, et süsteem, mis tugines aadli "teenimiseetikale" (*Dienstethos*), oli omane, nagu ütleb Arved von Taube, vanale, agraarsele, patriiarhaalsele ühiskonnale (Taube 1973: 46) ja ei talunud Euroopa vabamaid suundumusi ega abolutismile omast bürokraatiseerimist.

19. sajandi esimene pool tõi aga kaasa ka määrke, mis näisid kuulutatavat kadu keskaegsele maaisanda ja vasalli vahekorrale. Tsaarivalitsuse sekkumisplaanidele näis toetust pakkuvat eesti talurahvas ise oma mässamistega, seejuures siirdumisega vene õigeusku ning väljarändamismeeleolude ja -katsetega. Baltisaksa kirjanduses on vägagi emotsionaalselt kirjeldatud meeleolusid 1830.–1840. aastail: kirikuseadusega algas "vanaseisusliku vaikelu" purunemine (Tobien 1911: 26); talurahva massilise siirdumisega vene õigeusku kadus "vanakoloniaalne kindlustunne, enesega rahulolev optimism"; protestantlik-saksalik elukord näis varisevat, nagu on meenutanud baltisaksa tuntumaid publitsiste Julius Eckardt (Eckardt 1908: 39). Ka Faehlmann oli ülimalt mures eesti talurahva usuvahetusliikumise pärast; ta ei muretsenud aga koloniaalidüllil pärast, vaid oma sõnutsi hoopis vaese, äraeksitatud rahva pärast, kelle heaks pole midagi tehtud; Faehlmann kartis eestlaste russifitseerimist, mille tõttu "ühestki edenemisest ei saa enam juttugi olla". "Tahaks nutta, kuid viha ei lase," kirjutas Faehlmann Kreutzwaldile; "see siis on aadelliku egoismuse, pas-

torliku indiferentsuse ja hernhuutliku jesuitismuse vili” (Kreutzwald 1976: 113–114). Tegelikult ei suutnud 1840. aastate massiliikumine, ei talupoegade usuvahetus ega tollal veel tagasihoidlik (illegaalne) väljarändamine kuigivõrd mõjustada senist balti kultuuripilti, talurahva elulaadi ega kõrgkihtide elukorda, kui ka sotsiaalpsühholoogiline atmosfäär oli pingestatud. Tsaarivalitsus oli loid kasutama talurahva usukäärimisi oma huvides; rahva omaalgatust ei soositud milleski.

Vähemasti väliselt näis seisuslik kord ja aristokraatne maariik Balti provintssides 19. sajandi esimesel poolel siiski veel kindlana. Agraarseadusedki võeti ju vastu, olgu Peterburi sekkumistega, siiski rüütelkondade enda poolt aadellike konservatiivide ja liberaalide konsensuse kohaselt. Kõige rohkem oli elevust ja vaidlusi Liivimaal, Põhja-Eesti — Eestimaa provints — oli “kõige puhtam aadlimaa maakeral” (Wittram 1931: 85).

UUENEV VAIMUELU

Aga vaatamata sellele, et Balti “maariik” oli Lääne- ja Kesk-Euroopa maadega võrreldes üsna vananenud ning kivenenud struktuur, osutus meie maa valgustusajast peale avatumaks kui kunagi varem euroopalikele ideedele ja vaimuvooludele, eelkõige muidugi saksa keele kui provintside riigikeele vahendusel. Vaimuelu elavnemist ega väliskontakte ei suutnud oluliselt halvata isevalitsuse bürokraatia, ehkki katseid suhtluse tõkestamiseks tehti.

Ajastu iseloomuliku joonena võib vist liialduseta sedastada lausa kultuurilist **põimumist** Saksamaaga. Haritlaskond Baltimaail hakkas 18. sajandi jooksul jõudsalt kasvama ja suuremalt osalt just noorte õpetatud meeste arvel Saksamaalt, kes tulid Jena, Königsbergi, Halle, Leipzigi jt ülikoolidest (Lenz 1997: 146–157). Baltimaade valgustuses on endale nime teinud enamasti just Saksamaalt tulnud isikud — Eisen, Hupel, Gadebusch, Luce, Kotzebue jt. Johann Gottfried Herder ise, kes mõjutas paljude inimeste mõttemaailma siinmail veel ka 19. sajandil, oli 1764–1769 teatavasti Riias kooliõpetaja ja abipastor, Riias on elanud ka Johann Georg Hamann. Saksa kirjanduse, eelkõige jõudsalt areneva ajakirjanduse tellimine ja lugemine raamatukauplustes ja lugemisringides oli loomulik, aga mitte ainult seda: saksa suurmeeste

teoseid anti siin ka välja. Markantse näitena kultuurikontaktidest mainitakse igas soliidsemas kohalikku valgustusaega käsitlevas kirjutises idapreislust Johann Friedrich Hartknoch, kes oli raamatukaupmees ja 1760. aastate algusest trükkal Miitavis ja Riias; ta andis välja Herderi ja Hamanni teoseid ning Immanuel Kanti *Puhta mõistuse kriitika* ja *Praktilise mõistuse kriitika* esmatrükid. Tallinnas ilmus kirjastaja J. Fr. E. Albrechti välja antud J. J. Rousseau tööde saksakeelne kogu. Teisalt trükiti Saksamaal baltlaste raamatuid, mida Venemaal 1796. aastast areneva tsensuuri tõttu hästi avaldada ei saanud. 18. sajandi lõpul taassündinud saksakeelsele balti ajakirjandusele olid saksa ajalehed-ajakirjad peamiseks infoallikaks ja ka eeskujuks omapoolses asutamisõhinas, mis tugines tollase inimese vaimustusele ajakirjanduse rollist inimeste valgustamisel, harimisel ja ühendamisel. Arenev saksakeelne koolivõrk, Tartu ülikool ja ajakirjandus kujundasid sellal Balti provintssides kommunikatsioonisüsteemi, mis sai aluseks kiirele kultuuriprogressile: teadmiste üldisele levikule, huvi kasvule teaduse vastu ja oma provintside uurimise vastu, kirjanduse ja muude kunstide harrastamisele jne. Ajakirjandus võimendas ka teiste kultuuriinstitutsioonide, näiteks 18. sajandi lõpust Riias ja Tallinnas jõudsalt areneva saksa teatri ja esimeste muusikaseltside mõjuvälja.

Indrek Jürjo on esitanud küsimuse Balti provintside asendist Euroopa "kultuurikaardil" ja leidnud, et saksa keele, luteri usu ja saksaliku õigussüsteemi, samuti sotsiaalsuhete sarnasuste tõttu kuulusid nad Kirde-Euroopa kommunikatsioonisüsteemi, mis H. Ischreuti järgi ulatus idas Peterburini ja isegi Moskvani (ilmselt on peetud silmas linnades elavaid sakslasi, ka ehk vene haritlaste saksa orientatsiooni), läänes aga Hamburgi ja Lübeckini (Jürjo 1990: 543–544). Nii või teisiti, info- ja inimestevahetuse jätkuv ja laienev vool tähendas nii saksakeelse trükisõna kui ka ideede vastuvõttu, olgu tegu Kanti, Fichte, Schellingi või Hegeli filosoofiaga, Rousseaut ja Prantsuse revolutsioonist innustatud valgustuslike võrdsus- ja humanismiideaalide, Adam Smithi majandusliku liberalismi, romantismi ja — *last not least* — romantismivaimust kantud saksa natsionalismiga.

Valgustuspüüdluste üheks tippsaavutuseks Balti provintssides oli 1802. a taasasutatud Tartu ülikool, mis võimaldas ligipääsu kõrgharidusele ka vähem jõukatele — heaks näiteks päris-

orjusest vabaks lastud mõisaametnike lapsed, nagu meie Faehlmann ja Kreutzwald. On loomulik, et kohalik ülikool andis nüüd suurema osa kohalikust haritlaskonnast, rahuldades kasvava vajaduse õpetatud elukutsete, pastorite, juristide, gümnaasiumi- ja ülikooliõppejõudude järele. Võinuks ehk karta, et kohalik kõrgkool soodustab provintzialismi, kuid tegelikult kujunes Tartu ülikool arvestatavaks kultuurivahetuskoldeks sellesama kommunikatsioonisfääri raames, millest oli juttu eelnevalt. Mõningat suundumuste hargnemist Tartu *alma mater*'is siiski oli, eriti pärast esimesele rektorile Georg Friedrich Parrotile omase kosmopolitismisvaimu taandumist: rahvusvaheliselt tähtis teaduskeskus oli ju ka Balti maariigi vaimseks tsentrumiks ja sellisena ühtlasi, nagu ütleb Taube, "üldbalti poliitilise teadvuse arendajaks" ning eelkooliks tegevusele provintside omavalitsuses (Taube 1973: 38). Samas tõi ülikooli värsked tuuli õpetlaste jätkuv immigratsioon Saksamaalt ja teisalt oli kohalikel jõukamatel noormeestel tavaks end täiendada ühes või mitmes Saksa ülikoolis, ehkki ametlikult oli välismaal studeerimine Nikolai I ajal keelatud. Heidelbergis ja Berliinis kuulati Hegeli loenguid ja ilmselt kujunes nüüd just see filosoof Balti eliidi jaoks mõõduandvaks. Huvitavateks näideteks selle kohta on muide mitmed aadlimehed, kes ühtlasi iseloomustavad balti aristokraatia evolutsiooni harituse ja vaimuse suunas; baltisaksa kirjanduses meenutatakse ikka ja jälle näiteks Vigala Uexkülliide soost Hegeli õpilast Boris (õieti Berend) von Uexkülli, mitmekülgset vaimuinimest, ka talurahvahariduse edendajat. Praktiliste järeldustega oli Hegeli-vaimustus Liivimaa reformaatori Hamilkar von Fölkersahmi puhul, kes oma kibedas heitluses konservatiividega lähtus põhimõttest, et mõtleval inimesel on täielik õigus kujundada tegelikkus ümber mõistusepäraks — mida Liivimaa agraarkord seni polnud (Stael von Holstein 1907: 9–10).

Mis puutub veel haritlasvahetusse, siis olid Baltimaad saksa-maalastele transiitmaaks võimalusterohkele, teenimisvõimalusi ja teenistusaadliku tiitlit töotavale Venemaale. Nii kujunes omapärane kolmnurkliikumine Venemaa, Balti provintside ja Saksamaa vahel. See aga omakorda elavdas Baltimaade vaimset elu, soodustades kultuurivahetust, Venemaa looduse ja rahvaste uurimist. Baltisaksa literaadid seadsid endale üheks eesmärgiks tutvustada salapärast Venemaad Euroopale. Asutati sellesisulisi ajakirju.

Vene haritlased omakorda otsisid kontakti saksa kultuuriga Tartu ja tollase tuntud merekuurordi — Tallinna kaudu.

ÜHISKONNA UUENEMINE

Käsiteldavale murrangulisele ajaloolõigule võiks aga läheneda ka sotsioloogilisemast vaatenurgast ja jälgida ühiskonna struktuuri ning inimeste käitumismallide muutumist, mis algas ka Balti provintssides valgustusajaga. Esialgu puudutas see vaid saksa ülemkihte, kuulutas aga ette kogu agraariühiskonnale omase sotsiaalse süsteemi varisemist. Teisenemine tugines valgustusideoloogiast lähtuvale veendumusele, et igal inimesel on õigus sekkuda avalikku ellu parema ühiskonnakorralduse ja üldise hüveolu nimel, ning et progressi määravad **ajud**. Ka Baltimaade valgustatud pead esitasid väljakutse senisele seisuslikule korrale ja seisuslike korporatsioonidele, mille monopoliks “avalikud asjad” seni olid olnud. Teotsema ja kirjutama julgustas Katariina II kui valgustatud monarh, kes paistis taotlevat üldist hüveolu. Sisuliselt oli aga valgustus ja sellest inspireeritud omaalgatus vastuolus ka absolutismiga, mis tahtis valitseda riiki nagu suurmõisat oma ametnike abil, jagades aadlile ja teistele seisustele hirmu ja armu. Teisalt inspireeris tegevusele Prantsuse revolutsioon. Kui jakobiinide terror ka enamikku balti haritlastest tõsiselt hirmutas, ei saanud sellest revolutsioonist peale enam eitada võrdsuse, vabaduse, inim- ja kodanikuideede jõudu. Seda tuli arvestada — kui konservatiivselt keegi mõtleski ja missugust reageerimisviisi õigemaks pidaski (Jürjo 1989).

Nii hakkas ka Venemaa Läänemereprovintssides kõlama avalikkuse hääl ja oma “ajudesse” uskuvad inimesed, eelkõige kolmandast seisusest literaadid, pastorid, gümnaasiumi- ja ülikooliõppejõud jt, hakkasid sekkuma avalikesse asjadesse, hoolimata rüütelkondade ja nende suletud maapäevade, tsunftide ja gildide või kiriku kui vana struktuuri prioriteedist ja traditsioonidest ühiselu korraldamisel. Lööksõnadeks said haritus, “üldkasulik tegevus” ja avalikkus — *Publizität*. Balti provintsside tollast elu aitab mõista ka Jürgen Habermasi kodaniku-avalikkuse teooria.

Uue ajastu tunnusjooneks oli, nagu juba öeldud, aina kiirenev info- ning mõttevahetus, silmaringi laiendamine, enese ja teiste harimine, püüd maailma maid ja rahvaid, ka oma provintsside

elu ja elanikke ning ühtlasi Venemaad sügavamalt tundma õppi-da. Siinsel pikal valgustusajal, mis kestis ju ka kogu 19. sajandi esimese poole, olid need balti intellektuaalide jaoks üliolulised tegevussuunad. Tolle aja inimesed olid universaalsed, nad väl-jusid nendele nende seisuse ja isegi elukutse poolt ette kirjutatud tegevusmallidest ja sukeldusid “üldise kasu” nimel — tihti ennastsalgavalt, maisest tulust hoolimata — seisus- ja kutseraa-me ületavasse avalikku-üldkasulikku tegevusse. Heaks näiteks sellest on paljud pastorid, kellel oluaks ka puhtalt kirikuteenri-tena tegemist küllaga, sest nad pidid ju ühtlasi olema ka pere-konnaseisuaametnikud ja rahvastikustatistikud, tundma iga talu-peret oma tihti küllalt rahvarikkas kihelkonnas, külastama neid peresid nende viletsates hurtsikutes (mille üle August Wilhelm Hupel näiteks kibedasti kaebab), kontrollima koole ja pidama lee-ri jne. Ometi olid kirikumehed, tollase haritlaskonna tuumik, esimesed pärisorjuse kritiseerijad; oma esinemistega trükisõnas 1760.–1780. aastail panid aluse sellised mehed nagu Torma pas-tor Johann Georg Eisen ja Laiuse pastor Johann Heinrich Jannau “valgustuslikule diskursusele”. Jannau kirjutas kümme aastat enne Merkeli kuulsa lätlaste-raamatu ilmumist eestlaste olukorra kohta: “sügavamale ei võinud inimkond küll langeda ja surma-vamalt ei võidud vabadust haavata. . .” (Jannau 1786: 34–35). Üllatavalt mitmekülgne ja viljakas oli Põltsamaa kirikuõpetaja Hupeli tegevus; raske on üle hinnata tema teeneid küll provintside elu ja eri kihtide elukorra kohta materjalide kogumisel ja publit-seerimisel, küll kaastööliste koondamisel oma teaberikaste teoste koostamiseks (Jürjo 1991). Valgustajast kirikumees sajandivahe-tusest, Liivimaa kindralsuperintendent Karl Gottlob Sonntag oli ajalehtede-ajakirjade agar asutaja, seltsitegelane, Merkeli toetaja. Ratsionalismimeelsete pastorite plejaadi täiendasid 19. sajandi al-gul väsimatu Johann Heinrich Rosenplänter, eesti kirjakeele eest-võitleja ja estofiilide koondaja, ning Otto Wilhelm Masing, parim eesti keele tundja ja agar rahvalalgustaja. Estofiilsete harrastuste-ga silma paistnud kirikumeeste loetelu võiks jätkata. Loomulik on muidugi see, et valgustajaid-ühiskonnategelasi tuli gümnaasiumi-ja ülikooliprofessorite hulgast. Meenutagem veel kord ka Faehl-manni ja Kreutzwaldi ränka kutsetööd arstina, mis ei suutnud halvata nende viljakat tegevust eesti keele ja rahvaluule uurimisel või rahvakirjanikena. Ka paljud pärusaadli hulka kuuluvad me-

hed ei piirdunud nüüd enam "seisuskohase" tegevusega, neist said teadlased, entusiastlikud kunstikogujad-kunstharrastajad, kunstnikud, ka arstid, juristid jne.

Seesuguste meeste kandel kujunes valgustus Balti provintsi-des nagu Saksamaalgi sotsiaalseks liikumiseks, mille "tööriistadena" on nimetatud kirjandust, ajakirjandust ja omaalgatuslikke seltse (Kopitzsch 1966: 66–67). Tõepoolest, ka Baltimaile oli 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi esimesel poolel omane trükisõna, iseäranis ajakirjanduse võidukäik, samuti vabatahtlike ühenduste, seltside agar asutamine. Seetõttu peab ka näiteks Pistohlkors võimalikuks kõnelda Balti "valgustusühiskonnast" (Pistohlkors 1994: 304).

Kunagi oli ajakirjanduse arengu Eesti alal katkestanud Põhja-sõda; valgustusajale oli iseloomulik, et ajakirjandus taastati: Riias 1760. aastail, Tallinnas 1772, mil seal ilmuma hakkas teadete-kuulutuste leht *Revalsche Wöchentliche Nachrichten*. Välispoliitilisi teateid hakkas vahendama Prantsuse revolutsiooni algusaastal rajatud *Dörptsche Zeitung*. Esimesi pääsukesi, lihtsaid teabelehti nagu nad olid, ei tohi infovahetuse edendajatena alahinnata. Uue sajandi algul hakkasid aga ilmuma juba preentsioonikamad ajalehed, mis püüdsid kajastada kauge ja kummalise kõrval ka Balti provintside enda eluprobleeme; sellised olid Sonntagi ja balti ajakirjanduse isaks peetava Merkeli ettevõtmised (*Ostsee-Provinzen-Blatt* ja *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*). Eelkõige oli aga 19. sajandi esimene pool Baltimail üldkultuuriliste-teaduslike ajakirjade õitseage, meenutagem kasvõi vaid Rosenpläneri kuulsat estofiilset väljaannet *Beiträge zur genauern Kenntnis de ehstnischen Sprache*, mis oli keskendunud eesti kirjakeele arendamisele, või suure õigusajaloolase Georg Friedrich von Bunge rajatud universaalset kultuurinädalakirja *Das Inland*. Peamiselt just nende väljaannete najal edenes Balti provintside valgustatud meeste ihaldatud "publitsiteet", nad kandsid "avalikku diskursust", mis ka siis kõnelusobjektiks oli.

Eelkõige olid aga ühiskonna uuenemise "tööriistadeks" ehk siiski omaalgatuslikud ühendused, mis salamisi võisid olla ka poliitilist laadi — ei ole ju teada, mida klubides ja ringides tegelikult räägiti, mitmekülgse teabe Euroopa elust kindlustas päris-Saksa ajakirjanduse lugemine. Igatahes "uuristasid" seltsid uute struktuuriüksustena seisuslik-korporatiivset korda seestpoolt. Inime-

sed tulid kokku oma kindlate huvide nimel ja said julgust häält tõsta oma kutseliste, üldvalgustuslike, enesearenduse jm eesmärkide elluviimiseks.

Aga areng oli muidugi väga vastuoluline: teisalt oli seisuslik ühiskond ja vastav mentaliteet tugev, see võis haarata ka uutes organisatsioonides ülemvõimu. Nii jagunesid kasvõi Tallinna klubid, populaarsed valgustav-seltskondlikud eneseharimisühendused, ikka seisuste kaupa: kaupmehed ja literaadid koondusid nn Tallinna klubisse (*Revaler Club*), aadlikud aadliklubisse, käsitöölise klubi oli Kanuti gildi juures jne. Tüüpiline põiming "uuest" ja "vanast" oli näiteks sellinegi kuulus organisatsioon nagu aadlike poolt 1792. a rajatud "Liivimaa Üldkasulik ja Ökoonoomiline Sotsietet" — selle asutas Liivimaa rüütelkond kui suurpõllumeeste huvigrupp, kelle eesmärk oli ratsionaalse põllupidamise edendamine; teisalt oli see aadli kui seisuse organisatsioon, suunatud selle soovist end tugevdada ja kindlustada.

Ometi oli ühistest huvidest kantud vabatahtliku ühinemise põhimõtte ise uudne ja seltsid kandsid nii või teisiti edasi inimeste ja seisuste võrdsuse ideed. Eelkõige koondusid ikka haritlased vaimsete eesmärkide nimel. Valgustusaeg algaski "mitteformaalsetest" haritlasringidest, milles vabaduse ja osalejate võrdsuse printsiip avaldus ehk kõige ehedamalt. Teated seesuguste dokumenteerimata ringide kohta on paratamatult napid, aga vaimuinimeste kooskäimiste algatuslik roll kultuurielu edendamisel (nii minevikus kui ka tänapäeval!) on väljapool kahtlust. Ajalooramatutes ja mälestustes leidub jälgi sellistest kogunemistest juba 1750.–1760. aastatel, näiteks Riia raehärra Johann Berensi juures, kus käisid ka Hamann ja Herder; Merkel sai inspiratsiooni nn prohvetiteklubist Riia teatri juures, kus loeti ka prantsuse valgustusklassikuid; Tartu ülikooli asutamisaegadel koondusid mõttekaaslased vabameelse Parroti ümber; Õpetatud Eesti Seltsi asutamisele eelnes Tartu õpetlaste kooskäimine Senffi majas, kus osales ka Faehlmann, ja sellest kasvaski välja Õpetatud Eesti Selts. Tallinnas ühinesid kuulsa Rüütli- ja Toomkooli ning kroonugümnaasiumi õppejõud, kes elasid endise Mihkli kloostri alal ja kutsusid end kloostrivendadeks; nad moodustasid Eestimaa Kirjandusseltsi (1842), omamoodi teaduste akadeemia, kus üheks keskseks kujuks oli keeleteadlane Ferdinand Johann Wiedemann (Pezold 1901: 273–286). Niisiis kasvasid mõnest vabast ringist välja tea-

dusseltsid, mille tegevussuunad ja püsivus kindlustati põhikirja ja selle ametliku kinnitusega võimude poolt.

Teadusseltsid, mille teke oli üks 19. sajandi esimese poole iseloomulikumaid nähtusi, olid kindlasti "võrdsuse kolded" suuremal määral, kui seda said olla mingid muud organisatsioonid, erandiks vaid Tartu üliõpilaskorporatsioonid. Mõlemad olid samal ajal väga elitaarsed, võrdlemisi väiksearvulise liikmeskonnaga.

Ka "vanad struktuurid", koolid ja kirik, võisid olla valgustus- ja uuenduskolleteks; koolid, mille õppekavad tollal laienesid loodusteaduslike õppeainete arvel, olid seda juba oma põhiülesande tõttu. Saksakeelseid koole kõigil astmetel, mõne *Tante Gustcheni* eraalgkoolist (Pezold 1901: 3–92) kui balti suurmeeste esmasest taimelavast kuni Tartu *alma mater*'ini oli 19. sajandi algupoolel nii palju, et nad suutsid kindlustada kõigile saksa kihtidele hea üldhariduse, ja niisiis ka kohaliku kultuuri "taaste" kõigi mõeldavate baltipäraste erijoontega. Ja balti kirik oli kahtlemata valgustuskolle sedavõrd, kui temas valitses ratsionalism; ta hoolitses lugemisoskuse leviku eest eestlaste seas rahvakooli, koduõpetuse ja leeri kaudu.

Seega oli 18. sajandi teisel poolel ja 19. algul Balti provintside ühiskond uuenemisvõimeline; laienev kommunikatsioon ja omalgatusest võrsunud institutsioonid kindlustasid kultuuri taaste ja tõusu. Võib ehk väikese liialdusega riskides öelda, et vanasse seisusühiskonda tungisid vägisi kodanikuühiskonna alged. Just see aeg andis võimaluse ja julguse teotsemiseks madalast tõusnud meestele, nagu Faehlmann ja Kreutzwaldki. Ühiskona kiiret radikaalset teisenemist pidurdasid siinmail kohalik aristokraatne autonoomia ja seisuslik kord ning mõtteviis, mida toetas ka isevalitsuslik-autoritaarne režiim. Kuid täielikult lämmatada seisusvälist omaalgatust isevalitsus ja rüütelkonnad ei suutnud ega pidanud seda vist vajalikukski, lootes seda korra ja majanduse edenemise huvides ära kasutada. Teisalt: inimese rahu vaim otsib ja leiab igas survesüsteemis pragusid ja ventiile, mille kaudu end teostada.

EESTLANE KUI AVALIKU ARVAMUSE OBJEKT

Uus avalikkus võrsus, nagu märgitud, saksakeelses keskkonnas, sellest määratult "allpool" asuval eesti talurahval ei olnud selles kohta. Ometi peitus kodanikuühiskonna algetes ka võimalus ja tendents alamkihtide kaasahaaramiseks, sest kui tahes elitaarselt balti haritlaskond kui uue avalikkuse esindaja ka mõtles, tunnistati samas inim- ja kodanikuõiguste põhimõtteid, ja võrdsusprintsip oli kogu Euroopas üks ajastu tunnusjooni.

Eesti (ja läti) talupoegadel oli ühiskonna teisenemises õieti kaks võimalust: muutuv süsteem võis neile avada tee emantsipatsiooniks oma keele ja muu etnilise eripära säilitamisega, aga tõenäolisem oli esialgu küll sulandumine saksa keskkonda, see- ga siis endistviisi — sotsiaalne tõus, kooliharidus, kirjakuultuuris osalemine saksastumise hinnaga.

Esialgu oligi eestlane siis vaid üheks teemaks, objektiks "valgustuslikus diskursuses", mis oli Balti provintside vaimuelu üheks tunnusjooneks kogu 19. sajandi esimese poole vältel. Ka need kaastundlikud eesti päritolu mehed, kes avalikkuses häält tõstsid eestlaste ja nende omapärase kultuuripärandi mõtestamise ja selle taastamise-edasiarendamise nimel, ei esinenud esialgu mitte "kui eestlased-rahvuslased", vaid "kui estofiilid".

Eestlase-käsitlus ja tema uurimine algas juba pärisorjuse ajal sedastamisega, et ka eestlane on **inimene**. Hupeli järgi pidas veel (läti rahvahuulet imetlenud) Herdergi eestlasi Euroopa viimasteks metslasteks (Hupel 1777: 167), August Wilhelm Schlegel aga teatas oma reisikirjelduses uue sajandi algul saksa publikule: eestlased on samasugused inimesed nagu meie (Schlegel 1830: 33). Ka eestlase karakterit ei hinnatud siiski üheselt negatiivselt, sedastati ka positiivseid jooni, nagu õppimisvõime ja eriline musikaalsus. Kuigi üldiselt oli kaua aega peetud lätlasi igas suhtes arenumaks ja tublimaks rahvaks, hakati nüüd meenutama ka eestlaste muistset vaprust ja kiideti nende töökust; Merkel nimetas muinaseestlasi kõige tugevamaks ja sõjakamaks rahvaks siinsetel maadel (Merkel 1820: 16).

Kui aga eestlane oli "inimene", siis pidi tema ainelise ja õigusliku seisundi parandamine paratamatult kuuluma valgustajate ja humanistide sõnastamata, aga tegelikkuses kõigi meeli mõjutavasse programmi, mis taotles ühiskonna üldist hüveolu,

majanduse-tootmise edenemist ja vaimuvalguse-teadmisvara võimalikult laia levikut. Orjus, vaesus ja vaimupimedus olid inimkonna häbiplekid.

Kriitiline trükisõna ja "seisusvälise avalikkuse" angažeeritus talurahvaküsimusega avaldasid mõju ka agraarmuutustele suunduvatele Balti rüütelkondadele, kelle õiguseks ja tavaks oli arutada provintside eluprobleeme maapäevade suletud uste taga. Viimaseaegses eesti ajalookirjutuses on küll taas rõhutatud mõisnike majandushuve kui agraarreformide peamotiivi, toonitades ühtlasi Balti olude eripära ja Euroopa ideede vähest mõju siinsele aadlile (Laur, Pirsko 1998: 174). Siiski oli sinne valgustuslik avalikkus ja avalik arvamus üks tõhus hoob, mille kaudu liberalismideed jõudsid ka aadli teadvusse. Küsimus ei olnud ju ainult humanistlikes ideedes; nii eesrindlikum osa aadlist kui ka Baltimaade seisusväline avalikkus olid huvitatud põllumajanduse progressist, mõisa- ja talumajanduse suuremast tulukusest. Vahel tungis avalikkus lausa maapäevadele: nii kasutas ju näiteks valgustajast kindralsuperintendent Sonntag oma maapäevajutlust aastal 1795 selleks, et nõuda talurahva olukorra parandamist. Põhiliselt aga oli asi selles, et aadel või kes tahes ei saanud nüüd enam ignoreerida avalikku arvamust väljaspool rüütelkondi: pärisorjuse kurja kriitikat trükisõnas või diskussioone ajakirjades, milles rüütelkondade esindajad, liberaalid ja konservatiivid, hakkasid ise "kui publitsistid" osalema. Toogem näiteks Tartu professori Fr. E. Rambachi väljaandel aastail 1817–1818 ilmunud ajalehe *Neue Inländische Blätter*, mille veergudel arenes terav vaidlus Liivimaa talurahva vabastamise viisi ümber. Arutleti selle üle, kas liberaalne "vaba kokkuleppe" (maa mõisniku oma, tööjõud talupoja) põhimõte, mida Eestimaa rüütelkond oli aastal 1816 selle provintsi talurahva vabastamisel juba rakendanud, ikkagi on õige, või tuleb talupojale kindlustada ka mingi maaomand. Diskussiooni tõttu sulgesid tsaarivõimud ajalehe.

Loomulikult ei toiminud formaalse vaba kokkuleppe põhimõtte võrdsete tingimuste puudumise tõttu tegelikkuses kuigi hästi ja varsti selgus, et vabastamisseadused ei rahulda mõisnikke ega talupoegi, sest teotöö säilitamine ei toonud kummagi jaoks kaasa tõelise majandusliku edenemise võimalusi. Saksakeelne avalikkus tunnistas vabastamisseadused küll tohutuks edusammuks põlisrahvaste õigusliku emantsipatsiooni mõttes; Merkeli

järgi tähistas see "kahe orjarahva uuestisündi vabadeks riigikodanikeks" (! Merkel 1820: 335). Kuid puudulikud agraarsuhted jäid ka vabastusele järgnenud aastakümnetel Balti avalikkuse mu-relapseks, tsensuurgi ei suutnud takistada eesti maarahva teema kerkimist avalikku arutellu ajakirjanduse veergudel (vrd Kärsin 1999). Uute agraarreformide eelõhtul, 1830. aastate lõpul ja 1840. aastate algul, vaieldi selle üle, kas eesti talurahvas tõesti ikka vaesub (sellest algas ju ka Kreutzwaldi ajakirjanduslik tegevus), mil määral ta on proletaarne ja "kodutu", kas ta on ise tuimuse ja laiskuse tõttu oma viletsuses süüdi jne.

Samas huvitas saksa publitsistikat ikka enam ka see, mis saab vabadest eestlastest ja lätlastest edaspidi. Enamik publitsiste ja literaate oli põhjusega veendunud, et põlisrahvad ei jää igavesiti ainult talupoegadeks, ehkki nüüd hakati ikka enam hindama ka selle seisuse tähtsust riikide ja rahvaste elus. Paljude meelest oligi Balti provintside jaoks eelkõige tähtis tubli, kristliku, kõrge moraaliga (euroopaliku) talupojaseisuse või talupoegkonna kujundamine. See seisus pidi olema kirjaoskaja ja hädavajalike põllunduslike teadmistega.

Põhiliselt aga võistles, aeg-ajalt ikka ja jälle avalikes debattides seltsides ja ajakirjanduses pead tõstes, kaks seisukohta: ühed arvasid, et eestlaste tee kõrgematesse ühiskonnakihtidesse ja euroopalikku kirjakultuuri integreerumine (ehk nagu tollal tihti öeldi, eestlaste tsiviliseerumine) on võimalik vaid saksastumise teel; teised, et on võimalik eesti (või läti) kirjakultuuri loomine ja taas- või ümbersünd euroopalikuks rahvuseks oma etnilist eripära säilitades. Seesuguste suundade olemasolu on ammuigi pärvinud baltisaksa uurijate tähelepanu (Thimme 1938), kelle järgi nende voolude konflikti vaatles omal ajal ka Hans Kruus Jakob Hurda rahvusvaadete taustana (Kruus 1939). Need, kes rääkisid või kirjutasid põlisrahvaste paratamatust saksastumisest, ei tarvitsenud seejuures olla konservatiivid või tulised saksa nationalistid — saksa rahvuslus Balti sakslaste seas oli 19. sajandi esimesel poolel alles pead tõstmas ega olnud kuigivõrd agressiivne. Pigem lähtuti humanistlikest-liberaalsetest kaalutlustest, väites, et saksa keele kiirel omandamisel võib eestlane või lätlane saada "meie vennaks". Nii kirjutas 1819. a ühe esimese talurahva harimist puudutanud debati puhul Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti seltsis selle seltsi sekretär J. Fr. Recke. Umbes kümme aastat hiljem toe-

tas ometi läti rahvosluse esiisaks tunnistatud Garlieb Merkel ise oma *Provinzialblatt*'i veergudel lätlaste saksastumist, avaldades lootust, et sel teel kaob meie maalt umbusk ja vihavaen (Jansen 1997: 234).

Seesuguste arvamuste taustaks oli tegelikult jätkuv spontaanne saksastumine eestlaste ja lätlaste seas, mis õieti oli ju aastasadu kestnud käitumismudeli jätkamine: tõusu talurahvaseisusest kõrgemale saatis siinmail, kus seisuspiir oli ühtlasi etniline piir, loomulikult ka keeleline assimilatsioon. Tundub nii, et 19. sajandi algupoolel see protsess laienes, aga tema täpset ulatust ja mahtu me ei tea ega saagi asjalike statistiliste allikate nappuse tõttu teada. Samas käsitati kaasaegsete kirjutistes, muide ka märkustes Faehlmanni ja Kreutzwaldi sulest, paremale järjele jõudnud, mõisaametnikeks tõusnud või linnadesse siirdunud eestlaste saksastumist tavalise ja isegi loomuliku nähtusena. Baltisaksa avalikus arvamuses kinnistuski, nagu kirjutab Reinhard Wittram, "kogemustele ja vaatlustele" tuginev mulje, et mida enam eestlased ja lätlased omandavad haridust, seda vähem nad suudavad säilitada oma identsust (Wittram 1973: 352). Saksa keele ja kultuuri omandamisel, arvasid ausad Hegeli õpilased, võivad aga needki "rahvakillud" osa saada "rahvusvaimu" (*Volksgeist*) arengust ja seda ei tohiks neile keelata; omakeelset kirjavara arendades võivad nad sattuda "isolatsiooni". Nii oli omal ajal arvanud ka Merkel. Veendumus, et eesti ja läti tekkiv eliit saksastub niikuinii, ka ilma kõrgkihtide eriliste jõupingutusteta, oli baltisaksa publitsistika põhjal otsustades saksakeelsele avalikule arvamusele omane venestusajani 1880.–1890. aastail. Seda seisukohta jagasid muide ka vene intellektuaalidest natsionalistid: Mihhail Katkov, samuti Hegeli õpilane, arvas, et eestlased ja lätlased on hõimud ilma oma kirjakuultuurita ja igasuguse iseseisva ajaloolise tähendusega; seetõttu ei saa nad kõrgema haridustaseme saavutamise korral säilitada oma rahvust. Ja ehkki Katkov mõõnis, et saksa kultuur on rikkam ja sisaldab avaramaid horisonte kui vene kultuur, leidis ta, et Venemaale kuuluvate kubermangude elanikel oleks siiski loomulikum venestuda kui saksastuda (Wittram 1973: 359).

Kuid tulgem tagasi 19. sajandi alguse juurde. Sellal ilmutas end Balti provintside avalikkuses siiski ka teistsugune, põlisrahvaste rahvuslikku arengut soosiv ja toetav mõttesuund, põhjen-

duse saanud Merkeli varastes teostes. Estofiilidest tuleks ses suhtes ennekõike meenutada Rosenplänterit, kes oma kauaaegses estofiilses tegevuses, *Beiträge* väljaandmisel ja eesti kirjakeele arendamisel, juhindus rahvuse väärtustamisest ja tunnustas eesti rahvuse arengu perspektiive (Anvelt 1979: 151; Undusk 1995: 583). Oma 1817. aastal Kuramaa seltsile kirjutatud kirjas ütleb Rosenplänter “saksastajatega” vaieldes, et arvatavasti ei vii püüded eestlasi saksastada üldse sihile, ja nimelt sellepärast, et rahvus on midagi orgaanilist, Rosenplänteri meelet lausa füüsilist, mis läbib nagu kogu inimese organismi ja mis “pärandatakse edasi kuni tuhandendasse põlve... Selle väljajuurimine ja millegi muuga asendamine on asi, mille juures mitmed sugupõlvad hukuvad...” Rosenplänter arvas ka, et kooliharidus ei tähenda veel kultuuri; kogemused näitavad, kirjutab ta, et pealiskaudselt haritud inimestel, kes küll mitut keelt oskavad, pole südant, pole huvisid ega meelt suure ja õilsa jaoks. Ja kokkuvõtteks märkis Rosenplänter: ta on veendunud, et “rahvus ja ühe rahva eripärane väim... on üks looduse imesid, mille saatus sellepärast nii tihedalt inimese olemusega sidus, et ta oleks tema kultuuri... peamine hoob”; seda ülesannet täidavad rahvused Rosenplänteri arvates nende omavahelise võistluse kaudu. Ja “kui maailmas oleks vaid üks rahvus, oleksime nagu Hiina keisririik või midagi veelgi lihtsakoelisemat”. Pärnu kirjamees avaldas lootust, et eestlaste kultuur hakkab peagi kiireid edusamme tegema (Rosenplänter 1819: 90–91).

Sel kombel levisid niisiis ka rahvasõbralike literaatide seas erinevad arvamused: Merkel kartis, et oma kirjanduse arendamine lätlaste puhul tähendab nende isoleerituse põlistamist; Rosenplänter väärtustas rahvust kui kultuurifaktorit ja inimkonna “rikkust”. Ajaloo tegelik kulg Euroopas ja 20. sajandil ka muudel mandritel on näidanud, et nii suured kui ka väikesed rahvad tahavad ja suudavad arendada oma eripärast kultuurisüsteemi, mis samas ei halva sugugi nende suhtlust ega välista mõjutusi ja laene.

Nii seisid 19. sajandi Eesti muutuval kultuurimaastikul vastakuti liberaalne-valgustuslik üldise hüveolu taotlus ja romantiline kujutlus kultuuriprogressist rahvuste omapära arendamisel.

Erinevate arusaamade üheks kõige teravamaks kokkupõrkeks laiema üldsuse ees, mida meie kirjanduses on korduvalt mainitud, oli mõjuka ajakirja *Inland* veergudel 1845. aastal aset leidnud

vaidlus leto- ja estofiil Carl Christian Ulmanni ja hamburglasest Tallinna kooliõpetaja Eduard Meyeri vahel. Viimane soovis, üpris drastilisi väljendusi kasutades, eestlaste kui alamati sorti "rassirahva" kiiret saksastumist. On väidetud, et Meyeri puhul kõlas kaasa ka suurrahvalik üleolek väikerahvast (Kärssin 1999: 42). Seevastu kaitses Ulmann rahvaste kultuurilist eripära kui püsiväärtust ja inimkonna varandust, osutades eestlaste iseseisva kultuurilise arengutee võimalikkusele (Jansen 1995: 46–47).

Loomulikult polnud kõik estofiilid kaugelgi "veendunud rahvuslased"; kahtlused eestluse tulevikus olid tollases sotsiaalses tegelikkuses ja ideelises atmosfääris loomulikud. Skeptikute sekka paistavad olevat kuulunud ka meie rahvuslike suurmeestena hinnatud Faehlmann ja Kreutzwald; viimasel ajal ongi meie kirjanduses hakatud rohkem rääkima nende "usupuudusest", mida varem just nagu häbeneti. Eesti ajaloo- ja kultuuriloo uurijaid on ikka kõige rohkem häirinud Faehlmanni ütlus tema enda kirjanduses vestluses Liivimaa aadellike konservatiivide juhi Georg von Nolckeniga, kes kutsus Faehlmanni kui hea arsti oma haiget poega vaatama — hoolimata eesti päritolu tohtri "kahtlastest" poliitilistest vaadetest. Ühtlasi surus Nolcken Faehlmannile peale vestluse talurahva olukorrast ja sõitles eesti keele harrastust õpetatud Eesti Seltsis, öeldes: "eks oleks ometi parem, kui (see) keel jääks täiesti unarule ja kaoks täiesti — see oleks kõige arukam soov ja samuti heategu rahvale. Neid peaks parem sakslasteks tegema." Ja Faehlmann vastas: "Armas härra parun, see on ka minu ja eesti seltsi arvamus. . ." (Traat 1982: 248).

Ometi pole sugugi kindel, kas Faehlmanni seda ütlust saab tõlgendada tema vaadete ja lootuste kokkuvõttena. Samas vestluseski asus ta parun Nockenile selgitama eesti keele väärtusi ja rikkusi. Teisal on Faehlmann ometi kõnelnud — küll poeetilistes kujundites — oma lootustest eesti rahva puhul: ka see rahvas võib nõidusunest ärgata ja looja läinud päike tõusta taas (Jansen 1998: 803–804).

JA SIISKI ESTOFIILIDE AEG. . .

Ent tegelikult polegi see põhiline, mida estofiilid oma südamepõhjas uskusid. Tulevikusuundumuste põhjendamisel oli eelkõige oluline see, mida nad t e g i d . Ja sellest seisukohast on es-

matähtis, et nad uskusid eestlaste minevikku ja asusid selle kuldseks kujuteldud muinasaja pärandit uurima ja romantismi vaimu kohaselt rekonstrueerima — veenmaks haritud maailma, et eestlased olid ja on siiski rahvus ning sellisena on nende kultuur osa inimkonna varandusest. Aga selles peitus ka tulevikuprojektsioon. Kuivõrd minevikukäsitlus siiski oli seotud tulevikuga, seda iseloomustavad ehk kõige paremini eestlaste minevikusuurusest vaimustunud Heinrich Georg von Jannau (pärisorjuse kriitikaga esinenud kirikumehe poja) sõnad Rosenplänteri *Beiträge...* veergudel: “Juba seegi, mida varasem ajalookirjutus vana auväärse eesti rahva kohta ütleb, oleks — tema praegusest seisukorrast hoolimata — vaeva ja ohvrimeelt väärt, andmaks oma panus selle heaks, et too kunagi õitsev ja lugupeetud natsioon taas oma isade aujärjele aidata ja elustada geenius, mis teda muiste nii kuulsusrikkalt välja paista laskis” (Undusk 1995: 753; J. Unduski tõlge). Jaan Undusk väidab õigusega, et mineviku poeetiline rekonstruktsioon oli “tuleviku piibel”, millele rajati tõusva rahvuse ideoloogia (Undusk 1995: 747).

Esmatähtis eestluse tuleviku loomisel oli muidugi keel kui põhimeedium mineviku vahendajana ja tuleviku loojana, mille korrastamiseta, kodifitseerimiseta ja mille sotsiaalse kasutusala laiendamiseta ei olnud “eestlaste integratsioon Euroopa kirjakultuuri” üldse mõeldav. Keeleasjad olid tollal aktuaalsed ka Euroopa suurtes rahvusriikides, nii Saksamaalgi.

Keele-entusiastide esirinnas sammusid Rosenplänter ja Maasing. Pidevas mures, et ta rikast imepärasest eesti keelt veel küllalt ei tunne, koondas Rosenplänter oma ajakirja *Beiträge...* ümber teised eesti keele uurijad ja austajad ning sõdis koos nendega eesti kirjakeele kui uuele ajale ja euroopalikule kultuuripildile sobiva suhtlusinstrumendi loomise eest. See muutis aga küsitavaks senikasutatud kahe kirjakeele otstarbekuse, vanast loobumine polnud paljudele kerge. See kehtib ka vaidluste puhul Ivar Arvidssoni ja Eduard Ahrensi proponentide soome kirjaviisi kohta, mille rakendamine oli samuti eesti kirjasõna tuleviku nimel hädavajalik.

“*Beiträge's*” kujuneb eesti keele (seega ka eesti kultuuri) eluõiguse ja arenguvõime tõestamise kõrval keskseks ühise kirjakeeleni jõudmise võimaluste ja meetodite vaagimine, mis puhuti võtab üsna terava vormi,” on asja tuuma kokku võtnud Heli Laanekask (1983: 193).

Rosenplänteri püüdlus oli ka eesti keele kasutussfääri laiendamine; ta nõudis esimesena eesti keele õpetust gümnaasiumides, sest Rosenplänteri meelest ei vajanud seda mitte üksnes pastorid, vaid ka kaupmehed, mõisaomanikud, kohtunikud jt, ühesõnaga kõik, kes iganes eestlastega kokku puutusid. Oma kolleegide halba eesti keelt kritiseeris pastor Rosenplänter kurjalt ega jätnud iseennastki nuhtlemata. Igati toetas ja abistas Rosenplänter turt-sakat Masingut, kes oli tollal kindlasti eesti keele parim tundja ja agar uurija, aga oma (põhjendatult) kõrge enesehinnangu tõttu ka ülileppimatu kõigi teiste eesti keele harrastajate ja peaaegu kogu senise eestikeelse rahvakirjanduse suhtes. Keele arendamine oli tollalgi veel suuresti keele õppimine; seda kajastab selgelt Rosenplänteri ja Masingu kirjavahetus, tõendades ühtlasi mõlema kirjamehe alandlikkust Rosenplänteri väljenduse järgi “eesti kee-letempli” ees ja valmidust rahvast ikka ja jälle kuulata ning temalt õppida.

Pingutusi eesti moodsa kirjakeele arendamisel juhtis herderlik emakeele-ideoloogia (vrd Undusk 1995: 581–583), mis keelt väärtustas rahva vaimu ja niisiis just selle ainuomase, unikaalse rahvusliku eripära avaldusena. Rosenplänteri *Beiträge...* pani aluse ühtlasi eesti keele romantilisele väärtustamisele. Ernst Moritz Arndt järgi väitis väljaandja, et keel on rahva hinge vaimu ja meelelaadi peegel, millesse aga veel liiga vähe on vaadatud (Laanekask 1983: 195) — mõte, mille võtsid omaks hilisemad eesti rahvuslased eesotsas Jakob Hurdaga, kes pidas vajalikuks veel 50 aastat hiljem Rosenplänteri mõtteid ja ka Pärnu pastori ettehei-teid oma kolleegidele nende vaese, teenijatelt õpitud eesti keele pärast pikalt tsiteerida (Hurt 1939: 86–88). See on väike näide sellest, kui tähtis oli ärkamisajale estofiilide öeldu ning tehtu.

Rosenplänteri ja Masingu ning paljude *Beiträge...* kaastöö-liste hulka kuulunud estofiilide, J. W. L. Luce, L. W. Moritza, juba mainitud H. G. Jannau jt, samuti hilisemate aastate aktiivsete keeleuurijate-korraldajate Ahrensi, Faehlmanni jt pingutuste vil-jad ilmnesid sajandi teisel poolel võidu saanud ühises kirjakeeles, laienevas eestikeelses kommunikatsioonis ja emakeele-kultuses, mis kinnistas eestlaste rahvuslikku ühtekuuluvust. Ja selles ema-keelses kirjaliku ning suulise kommunikatsiooni aina avarduvas väljas hakkas siis ka kõlama rahvusliku teadvuse tahtlik ja tead-lik õhustöö, milles eriline roll oli kuldse muinasaja ja muistse

rahvakultuuri "poetilisel rekonstruktsioonil" 19. sajandi esimese poole estofiilide poolt.

Tihtipeale ei saagi estofiilsete mineviku- ja folklooriharrastajate puhul rääkida muistse taasloomisest: ülekaalu sai uuslooming, kusjuures kujutlusi rahvast ja tema kunagisest vaimsest maailmast värvis saksa romantismile omane 19. sajandi inimeste kujutus ja maitse. Aga nõnda just imponeeritigi selleaegsele avalikkusele, ka järgmistele põlvkondadele, ja see kestis aastakümneid. Kõige mõjukam ja tähendusrikkam selles mõttes oli Faehlmanni ja sakslasest literaadi Georg von Schultz-Bertrami algatatud eesti vägilaseepose kokkuseadmine, mis tõestaks eestlaste muistset vägevust ja vaimusuurust, ja niimoodi Kalevipoja lugu sõber Kreutzwaldi käe ja vaimu läbi lõpuks ju värsistatigi — mis sest, et eepilised laulud kangelasest puudusid ning lüürilisi laule pidi põimima ja lappima. Kalevipoega peeti eestlaste reaalseks muistseks valitsejaks, eepost eestlastele niisama tähtsaks, kui seda oli Piibel. Oma müütiliste muistenditega lõi Faehlmann muinaseestlaste kujuteldava jumalatemailma, mida peeti — nagu eepostki — muinaseestlaste arenenud vaimuse tunnuseks ja mis nagu eeposki sai 19. sajandi teise poole eesti ärkamisühiskonnas ülipopulaarseks (Viires 1991; Jansen 1998).

Niisiis: ehkki estofiilia või letofiilia oli vaid üks suund 19. sajandi kirevas ja muutlikus vaimuelus, oli ta kutsung tulevikku. Kuid missugune oli see eestlane või lätlane, keda ta kutsus?

EESTLANE KUI SUBJEKT — TUME POOL

Kreutzwald oli esimene, kes muinsusromantilisest vaimusest pöördus ka eesti talurahva enda poole, hakates — murest vana rahvaluule hääbumise pärast, ent ehk juba ka eestlaste enesetunde kinnitamise nimel — rahvale rääkima tema muistse loomingu väärtustest. Ent samas oli Kreutzwaldki küllalt skeptiline rahvuskaslaste vaimse arengu ja etnilise eripära säilimise suhtes; ta kirjutas ju veel 1857. aastal *Kalevipoja* teadusliku väljaande sissejuhatuses, polemiseerides eepose imepärasest äratavast jõust kõnelnud Schultz-Bertramiga: "Minu arvates ei ole eesti rahval enam võimet iseseisvaks rahvuslikuks loominguks ega enam kõrva lihtsa, mittekunstliku loodusluule jaoks, pärast seda, kui see on moonutatud ja rikutud temale peale surutud koolmeistrite

ja köstrite kirjandusega” (Kreutzwald 1963: 60). Suure kirja-mehe pessimismi taust on ilmne: see oli masingulik kriitilise rohke vagaduskirjanduse ja tollal levivate tõkeliste sentimentaalsete juturaamatute suhtes. Kreutzwaldi enda rahvaraamatud olid kirjutatud ratsionalistlikus vaimus, eesmärgiks lugeja silmaringi avardamine. Kuid jah, rahva vajadusele põneva ajaviitelektüüri järele maksis lõivu Kreutzwaldki, temagi on kirjutanud jutuka pfaltskrahvinna Jenoveeva õnnetust elukäigust, mis rahva seas jõudsalt levis.

Ent olgu ajaviiteline, religioosne või ratsionalistlik-valgustuslik — kogu 19. sajandi esimese poole eestikeelne kirjasõna oli siiski **rahvakirjandus** armsa maarahva harimiseks ja moraalseks kosutamiseks, mitte rahvuslik kirjasõna. See oli saksakeelse eliitkultuuri projektsioon, veel mitte ühe uue ja eripärase kultuuri ilming.

Ja kas olnuksi veel pinnast elitaarsema eestikeelse kirjasõna vastuvõtuks, mille esimesed märgid ju siiski ilmnesisid: Kristjan Jaak Petersoni tundmatuks jäänud looming, mõned Faehlmanni luuletused ja müüdid.

Rahvuslust oli 19. sajandi esimese poole eesti talurahva seast veel vaevalt leida. **Ärkamine** küll oli, aga usuline; see aeg oli ka suurte usuliikumiste aeg, mille vältel avaldus tuimaks peetud eestlase emotsionaalne liikuvus, usuelamuste otsimine väljaspool argireaalsust — kui see johtuski sellesama aja reaalsuse tumedatest külgedest. Kes iganes heidab kas või põgusa pilgu 19. sajandi esimese poole Eesti ajaloo faktidele, ei saa mööda kahest lausa massilisest religioosest liikumisest: selleski kirjutises juba teistes seostes mainitud õigeusku siirdumisest 1840. aastail, mis haaras Lõuna-Eestis peagu 66 000 talupoega (Kruus 1930: 340), ja vennastekoguduste kasvavast populaarsusest pärast Aleksander I armukirja 1813. aastast — 1850. aastaiks oli hernhuutlasi umbes 50 000, palvemajades käis aga palju ka neid, kes hernhuudi liikmed “ametlikult” polnudki (Philipp 1974: 205–221). Kirikuvahetus oli küll vaevalt usuliikumine, sest konvertiite juhtis valdavalt maine eesmärk, maaomanikuks saamine “keisri usu” läbi. Hans Kruus on oma vastavate uuringute tulemused kokku võtnud nii: “Lõuna-Eesti talurahva 40. aastate käärimise lähem tundmaõppimine on avastanud detailse pildi meie talurahva “lindpriuse”-aegsest sügavast ja laiaulatuslikust sotsiaalsest krii-

sist, mis teatavate... tegurite mõjul võttis erilise suuna" (Kruus 1930: 408). Seevastu oli vennasteliikumine tundelise vagaduse soodustajana ja õhutajana kindlasti ärkamisliikumine. Luteri kirikust meie maal ametlikult eraldumata andis hernhuut oma arvukates palvemajades vennastele ja külalistele võimaluse "usuliseks isetegevuseks". Osadustunnet kinnistasid laul, liturgiad ja spontaanne palvete lugemine; nende abil jõuti meeleliigutuseni, mis on andnud põhjust kõnelda lausa "ohkamis- ja pisaratekultusest" (Philipp 1974: 227).

Ei ohatud asjata, ei haaratud asjata kinni ebamäärastest kuulujuttudest, et kuskil ja kuidagi saab maad. Agraarkriis ei jätnud riivamata alamaid ega ülemaid. Talurahva elumaailma avardumist pärssisid teotöö, ajapuudus, tühi kõht. Talutööd tehti samade tööriistadega, nagu sajandeid tagasi, ja loomulikult ei saanud põlluviljakus suurenda. Elati samasugustes elurehtedes nagu muiste, mis haritud eurooplasi šokeerisid. Ka loodus oli armutu, 1830. aastail oli mitu ikaldust. Kreutzwald kirjutas 1839. aastal, mil aprillis oli veel kümme kraadi külma, Võrumaalt *Inland* ile: "Maarahva häda tõuseb varsti üle kõigi piiride..." (Kreutzwald 1953: 183), 1840. aasta tõi kaasa veel suurema ikalduse, ka uuel aastakümnel kordusid halvad aastad, kosumisaega oli vähe. Ikalduised ja loomataudid soodustasid rahva suremuse tõusu, nõrgestatud niitsid tollased fataalsed haigused: koolera, düsenteeria, tüüfus, lapsed kurguhaigused ja leetrid (Vahtre 1973).

Seesugustes oludes algasidki talurahva seas rahutused ja käärinised, hädad ja kannatused tekitasid mõtte välja rännata lõuna poole, kus poleks mõisnikke, aga oleks maad. Ümberasumisplaan soodustasid ähmased teated tsaarivalitsuse asustuspoliitikast; Pihkvamaa talupoegi olevat viidud maale, "kus ainult nisuleiba süüakse" (Vassar 1975: 36). Tegelikuses koheldi 1841. aastal Riiga kubermanguvalitsusse maasaamise asju kuulama tulnud Tartu- ja Võrumaa talupoegi kui mässajaid ning liikumine lämmatati sõjaväe ja karmide karistuste abil. Just neid sündmusi kajastab Faehlmanni vestlus Nolckeniga 1842. aastal, millest on eespool juba juttu olnud. Talupojad on meeleheitel, väitis Faehlmann, asjata ei taha oma isamaad, kodupaika ja mullapinda armastav eestlane oma kodu maha jätta. Nolcken vastas: "Mingu nad, otsigu endale parem maa välja. Nad on vaenulikult asunud meie vastasrinda... Mingu nad, küll me juba leiame uues-

ti talupoegi. . .” Faehlmann vastas paruni raevusele puhangule: vaevalt võiksid aadlikud leida inimesi, kes oleks töökamad ja vähenõudlikumad kui eestlased, ja uusasukatele tuleks teha ehk hoopis suuremaid järeleandmisi, kui seda ootavad eestlased (Traat 1982: 250).

Faehlmann väitis, et eestlased armastavad oma isamaad; esimesed ümberasujad, Räpina mehed, kes 1847. aastal Venemaa poole üle Peipsi jää teele asusid, hüüdsid aga Jakob Jagomanni kroonika järgi: “Hurra saa ärra vannutu maa kos meid senni päiväni om küllald vaivadu. . .” (Vassar 1975: 38). Nad võeti kinni ja toodi tagasi, väljarändamismõte aga jäi, saades laiemalt teoks küll alles 1860. aasta paiku.

Niisiis otsisid eesti talupojad tollal väljapääsu üsna arutul ja pimedal moel — nagu agraarühiskondades ikka. Õigus on vahest ka nendel ajaloolastel, kes rõhutavad eesti talupoja inertsust ja loidust, isegi mugavust agraarreformide teokssaamise ajal: nad ise polnud valmis uuendusi vastu võtma (Laur, Pirsko 1998: 174–175). Talupojad olid harjunud eestkostega, sest nad olid elanud aastasadu sunnimajanduse-ühiskonnas ja üleminek uuele oli igas mõttes raske. Traditsiooni jõud on suur. Aga teisalt: kas polnud see, mis uue, ka raharendi või talu päriseksostulepingu suhtes vastumeelsust tekitas, siiski lihtlabane rahapuudus, ja kas poleks suurmaaomanikud üleminekut siiski kergendada saanud omapoolsete mõõndustega?

Igatahes äratas eesti rahva olevik ja tulevik veel sajandi keskpaiku skeptilisi ja pessimistlikke mõtteid. Võru koolimehe Heinrich Krümmeri sulest pärinevas artiklis uue ajakirja *Baltische Monatsschrift* veergudel talupoegade põllupidamisest (*bäuerliche Ackerbau-Industrie*) Eesti- ja Liivimaal võime taas kord lugeda, et eestlased on “proletaarlased”; autor toetas talupoja väikeomandi kiiret väljaarendamist. Aga samas avaldas kirjamees arvamust: eestlased ja lätlased pole suutelised olnud sajanditepikkuses kokupuutes arenenumate rahvastega arendama korralikku talupoja-seisustki, muudest kihtidest rääkimata. Kui põliselanikust saab haritlane, on see s a k s a haritlane, kui kaupmees, siis s a k s a kaupmees, jne. Assimileerumine on paratamatu (Krümmer 1860).

EESTLANE KUI SUBJEKT — HELEDAM POOL

Äsja maalitud tumedatooniline pilt ei hõlma siiski eesti 19. sajandi esimese poole talupojajühiskonna kogu tõelust. Tegelikust tema mitmekesisuses me ehk veel küllalt ei tunnegi, sest paljudki aspektid on uurimata või uuritud ühekülgsest; eesti agraarajaloolasi on ikka huvitanud sotsiaalsed konfliktid, talurahva olukorra ja elu negatiivne pool, rahutused ja reformide eeldused, tähelepanu on pööratud eelkõige üldtendentsidele, nagu seda talurahva vaesumine oligi. Vähe tunneme tollase talupoja mentaliteeti ja argielu tervikut. Uurijate pilku on paratamatult köitnud eelkõige “vana korra” visadus, üleminekuaja talupoja eluraskused, reformide ja kogu ühiskonna muutumise pidurdatus ja aeglus. Ometi võib käsitletavat aega ja selleaegset talurahvaühiskonda jälgida ka teise pilguga ja püüda selgitada, mida tõi uus aeg sellesse **uut** ja missugused ilmingud talurahvaühiskonnas endas siiski lubaksid ette kuulutada teistsugust tulevikku kui paljude intellektuaalide ennustatud assimilatsioon.

Kõigepealt — eestikeelne kirjasõna. See oli, nagu eespool märgitud, lugemisvara armsa maarahva jaoks. Teisalt aga tähendas ka sellise kirjasõna levi ikkagi eestikeelse kommunikatsioonivälja avardamist, infovahetuse kiirenemist ja teadmiste kasvu. Mõjukamad kui rahvaraamatud olid eestikeelsed perioodilised väljaanded: massiliselt levivad kalendrid, esimesed ajalehed ja ajakirjad, Masingu *Marahva Näddala-leht*, Kreutzwaldi *Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on*, Johann Woldemar Jannseni *Sannumetoja*. Kiireneva kirjaliku suhtluse aluseks oli rahva laienev lugemisoskus, mille andis rahvakool (Lõuna-Eestis haaras rahvakoolivõrk juba sajandi keskpaigaks kõiki talupoegi) koos traditsionaalse koduõpetuse ja leeriga. Kommertslikud trükkalid, kelle kasuahnusega rahvale tõsiselt valgustust pakkuda soovivad kirjamehed nagu Masing pidevalt hädas olid, tegid eesti kirjakultuurile ometi suure teene. Kirjatundmisele talurahva seas aitasid kaasa hernhuutlased, kes innustasid inimesi oma elulugusid ja mõtteid kirja panema. Vennastekoguduste palvemajade lugejad olid enamasti ka koolmeistrid, kelle kaudu levis kirjalik ja ka trükitud usuline “tarbekirjandus” (Põldmäe 1977: 63).

Kuid tähtsuselt peaaegu võrdväärne kirjasõna laieneva mõjuga oli uuendus, mille töid vabastamiseadused — nii pisuke, kui

eestlaste ja lätlaste vabameelsete intellektuaalide poolt kiidetud vabadus oligi, sest talupoegadel polnud ju liikumisvabadust ega võimalust endale teist elukutset otsida. Aga formaalselgi **vabadusel** oli tohutu põhimõtteline tähtsus, see oli ikkagi eestlaste elu uuenemise märk: asjata ei mõistetud sõna “vabadus” kogu eesti ärkamisaegses kirjanduses kui vabanemist pärisorjusest. Teiseks: juba nn talurahvakaitse-seadustega sajandi algul loodi vallakohtud, vabastusseaduste järgi vallakogukonnad, millega talurahva enda kätte läksid lihtsamad õigusemõistmis-, politsei- ja haldusülesanded. Tõsi, mõis kontrollis vallakogukonna tegevust hoolega, ometi oli tegu omavalitsusega, milles osalemine õhutas talupoegade omaalgatust (Traat 1980: 212–213).

Neid omaalgatuse uusi vorme, mis erinesid käärimistest ja ag-
raarrahutustest kui “vanaaegsetest” mässulistest eneseavaldustest, oli nüüd eesti talupojaühiskonnast leida muidki; neid soosis kirik ja edendasid valgustus- ning vabameelsed pastorid, kes aga samas pretendeerisid talupoegade ja tema ettevõtmiste kindlakäelisele hooldamisele, et teda moraalselt õigel teel hoida. Seesugused uued üritused olid näiteks 19. sajandi algul levivad piibliseltsid; kujunes haru- ja abipiibliseltside keerukas süsteem talurahva rohkel osalusel, ja mõnel pool olid maamehed abiseltside juhatajatekski. Pärnu-Viljandi haruseltsi aruandest selgub, et 1819. aastal oli üks eestlane annetanud sellele seltsile 100 hõberubla (Aarma 1995: 63). 1840. aastal püüdsid pastorid algatada oma kogudustes ka karskusliikumist. Enam õnne oli kirikuõpetajatel ja köstritel siiski laulukooride asutamisega kihelkonnakoolide juurde, milles koolilaste kõrval osalesid ka täiskasvanud neiud ja noormehed. Musikaalsust on baltisaksa publitsistikas nimetatud üheks eestlaste rahvusliku karakteri iseloomulikuks jooneks. Ja tõepoolest, 1860. aastail algas eestlaste “avalik elu”, omaalgatuslik organiseerumine ja kultuurilise-rahvusliku eneseteostuse püüdlus just muusikaharrastuse kujul.

Siiski oli eestlaste seas 19. sajandi esimesel poolel tegutsenud ühendustest kõige enam uueaegseid jooni vennasteliikumisel. Juttu oli pisaratekultusest või “emotsionaalsest eneseteostusest”, mida hernhuut võimaldas. Aga tema sotsiaalne roll sellega ei piirdunud: oma leviku algusest peale oli ta ühendus, millega talupojad ühinesid täiesti vabatahtlikult. Voldemar Ilja ütleb varase, 18. sajandi vennastekoguduse kohta: inimesed tulid palvetundidesse

kokku ilma "igasuguse käsu ja sunduseta" (Ilja 1995: 237); nii jäi see ka usuliikumise laienemise aastakümnetel. Teiseks: vennasteliikumist iseloomustas erakordselt tugev organiseeritus (Philipp 1974: 223–227). Eesti ja Läti diasporaa-ala oli jaotatud mitmest kihelkonnast koosnevateks ringkondadeks, mille eesotsas seisid Saksamaalt tulnud hoolekandja. Temal oli omakorda rohkesti "abilisi" või "töölisi", kes hooldasid lihtliikmeid. Aastas kord või paar korraldati abiliste konverentse. Ametlikult küll luteri kirikust eraldumata oli hernhuut siiski "riik riigis"; ta aktiveeris inimesi hulgaliselt ja andis neile organisatsioonilisi kogemusi. Teisalt kuulusid hernhuudikogudustesse peamiselt paremal järjel olevad talupojad, nagu baltisaksa kirjandus üksmeelselt väidab — talurahvaristokraatia. Ent võib-olla oli asi selles, et vennaksed olid korralikud, kokkuhoidlikud ja karsked peremehed, kuulekad ja viisakad, neid võeti meelsasti ka mõisaametimeesteks, kes olid vabastatud teotööst ja kergemini jõudsid haljamale oksale.

Masing, Faehlmann ja Kreutzwald vihkasid hernhuutlasi kui pimestajaid, viimased kaks veel seetõttu, et vennaksed suhtusid halvustavalt vanadesse rahvapärimustesse. Ometi võis vagatsemisele andunud vennasteliikuminegi tähendada omamoodi emotsionaalset ettevalmistust rahvusteadvuse sünniks: neis kogudustes tundis eestlane end tähtsana, vabana mõisast ja ametlikust kirikust, mis hernhuudi kasvava mõjuvõimu pärast üsna mures oli. Omamoodi ettevalmistusena võib käsitada ka õigeusku astumist ja arutuna tunduvat väljarändamist: mõlema käärimise suunitlus soodustas enda võrdlemist "teiste" või "võõrastega", järelemõtlemist oma identsuse ja "isamaa" tähenduse üle.

Ja tulles veel tagasi "talurahvaristokraatia" juurde — kindlasti polnud eesti maarahvas seesugune piinatute ja põlatute tühtlaselt hall mass, nagu seda ehk kipume kujutlema. Möldrite või kõrtsmikenena, ka kauplemisega võidi järjele jõuda; uue talurahvaseaduse tulekul leidis Tartu- ja Mulgimaal kohe kohaostjaid. Hakkas tekima algeline külaharilaskondki: koolide arvukuse tõusuga kasvas koolmeistrite kiht, tipus kõstrid-kihelkonnakoolmeistrid — Lõuna-Eestis oli juba 19. sajandi esimesel poolel hulk kihelkonnakoole. Need olid üsna juhusliku haridusega mehed (Karjahärm, Sirk 1997: 68 jj), kellele olid kauged kõrgelt haritud estofiilide unistused ja rahvusmüüdid; nagu eestlastest mõisaametnikud, kaldusid ka nemad saksastuma. Samas olid nad emakeelse rahva-

hariduse ja rahvaliku muusikakultuuri edasiviijad, ehkki oma aja saksalik-väikekodanliku maitse kohaselt.

*

Niisiis seisis eesti talurahvas 19. sajandi keskpaigaks teelahkmel: ta võis kujuneda uusaja rahvuseks, aga ei olnud veel kindel, et nii läheb. Just siis, industriaalühiskonna tulekul muutusid eesti linnad assimilatsioonikateldeks, saabus saksastumise kõrgaeg. Siiski olid selleks ajaks juba kuju võtnud mitu rahvuse kujunemise eeldust: emakeelne kommunikatsioonivõrk tekkimas, talupojad valmis sotsiaalseks tõusuks. Alanud oli ka esialgne “sotsiaalne mobiliseerumine” — kui kasutada rahvusteoreetik Karl W. Deutsch'i terminit — uusaegsete ühenduste ja ühisteotsemise vormide näol.

Sel moel said eestlastest nende “madalale päritolule” ja ebasoodsatele üldtingimustele vaatamata siiski järgnevate aastakümnete vältel võrdväärset kaasamängijad selles Euroopa suures draamatilises narratiivis, mille tõi kaasa 19. sajand ja mille sisuks oli rahvusluse tõus, rahvuskonfliktid ja rahvuslikud liikumised. Eestlased polnud ainuke hiilgava poliitilise minevikuta rahvas, kes end teostas. Miroslav Hroch käsitleb euroopa rahvusluse programme klassifitseerides eestlasi, slovake, sloveene, soomlasi, lätlasi ja valgevenelasi selliste rahvaste rühmana, kes omariikluse traditsioonide puudusel orienteerusid modernseks rahvuseks saamisel etnilistele pärimustele ja rahvusmüütidele (Hroch 1998: 25). Eestlased ei sündinud “eimildestki”, vaid vanast kultuurilisest ühtekuuluvusest, etnilistest traditsioonidest, mis 19. sajandi esimese poole vältel elustati.

See, mis juhtus baltisakslaste ja eesti talupoegadega 19. sajandi teise poole jooksul, on aga uus lugu. Et lõpetada siinset käsitlust tulevikuperspektiiviga, nimetagem vaid seda, et “pikal valgustusajal” üsnagi radikaalselt teisenenud ja kultuuritahteline baltisaksa ühiskond ei osutunud sajandi kuldes siiski piisavalt uuenemisevõimeliseks. Küll aga võrsus vana ühiskonna põlatud alamseisusest — suhteliselt homogeensest talurahvast — modernne eesti ühiskond vastavate kihistuste, uute huvigruppide ja uue kommunikatsioonivõrgu ning organisatsiooniga. Ta määratles

end nüüd eesti ühiskonnana. Eestlastest sai ajaloo subjekt, ning seda ühe tüüpilise herderliku rahvusena.

Kirjandus

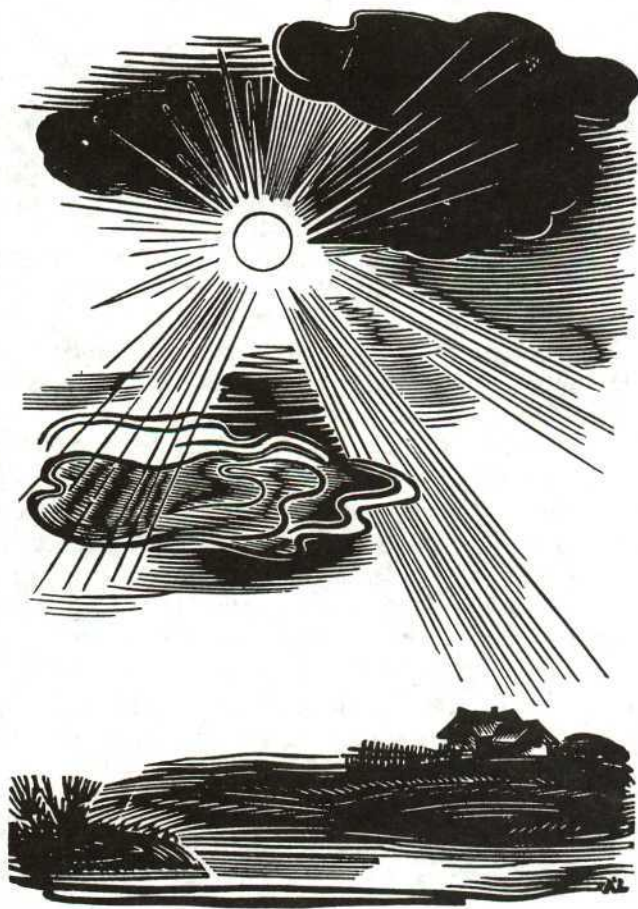
- Aarma, L. 1995. Piibliseltside tegelased Eestis heategevuse eden-dajatena 19. sajandi esimesel veerandil. — E. Jansen, J. Arukae-vu (toim.). *Seltsid ja ühiskonna muutumine: Talupojajäihiskonnast rahvusriigini*. Tartu—Tallinn
- Anvelt, L. 1979. *O. W. Masing ja kaasaegsed*. Tallinn
- Eckardt, J. 1908. Livländisches Stilleben. — *Aus baltischer Gei-stesarbeit. Reden und Aufsätze*. Erster Band. Riga
- Gellner, E. 1996. Do nations have navels? — *Nations and Nation-alism*, Vol. 2, Part 3, November 1996, pp. 366–370
- Hroch, M. 1968. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: Eine vergleichende Analyse zur gesell-schaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Praha
- Hroch, M. 1998. Programme und Vergleichen nationaler Be-wegungen: Ein europäischer Vergleich. — H. Timmermann (Hrsg.). *Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850–1914*. Berlin, S. 17–29
- Hupel, A. W. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland*. Zweyter Band. Riga
- Hurt, J. 1939. Eesti keele õpetamisest kõrgemais koolides. — H. Kruus (toim.). *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Tartu
- Ilja, V. 1995. *Vennastekoguduse (herrnhuutluse) ajalugu Eesti-maal (Põhja-Eesti)*. Tallinn
- Jannau, J. H. 1786. *Geschichte der Sklaverey und Character der Bauern in Lief- und Ehtland: Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft*. Leipzig
- Jansen, E. 1977. Eesti talurahva rahvusliku teadvuse kujunemisest XIX sajandil. — *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*. Tallinn, lk 67–119
- Jansen, E. 1995. Faehlmanni aeg. — *Õpetatud Eesti Seltsi aasta-raamat 1988–1993*. Tartu, lk 37–60
- Jansen, E. 1997. Die nicht-deutsche Komponente. — W. Schlau (Hrsg.). *Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Köln, S. 233–243
- Jansen, E. 1998. Muinaseesti panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses. — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 801–811

- Jürjo, I. 1989. Prantsuse revolutsiooni mõjust ja retseptioonist Baltimaadel. — *Akadeemia*, nr 4, lk 825–849
- Jürjo, I. 1990. Lesegeleschaften in den baltischen Provinzen im Zeitalter der Aufklärung: Mit besonderer Berücksichtigung der Lesegeleschaft von Hupel in Oberpahlen. Teil I. — *Zeitschrift für Ostforschung*, 39. Jg., H. 4, S. 540–571
- Jürjo, I. 1991. August Wilhelm Hupel als Representant der baltischen Aufklärung. — *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 39, H. 34. Wiesbaden—Stuttgart
- Karjahärm, T., V. Sirk 1997. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917*. Tallinn
- Kopitzsch, F. 1966. *Die Sozialgeschichte der deutschen Aufklärung als Forschungsaufgabe*. Berlin
- Kreutzwald, Fr. R. 1953. *Maailm ja mõnda*. (Friedrich Reinhold Kreutzwald. Teosed). Tallinn
- Kreutzwald, Fr. R. 1963. Eessõna 1857. — Fr. R. Kreutzwald. *Kalevipoeg: Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega*. Tegevtoimetaja A. Annist. Tallinn
- Kreutzwald, Fr. R. 1976. *Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensoonile ja teistele 1833–1866*. (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I.) Tallinn
- Kruus, H. 1927. *Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I: Eesti rahvusliku ärkamiseni*. Tartu
- Kruus, H. 1930. *Talurahva käärimine Lõuna-Eestis IX sajandi 40. aastail*. Tartu
- Kruus, H. (toim.) 1939. *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Tartu
- (Krümmmer, H.) 1860. Der Proletarier-Character der bäuerlichen Ackerbau-Industrie in Livland und Esthland. — *Baltische Monatschrift*, Nr. 5
- Kärssin, A. 1999. Maarahvakäsitus baltisaksa nädalikirjas “Das Inland” (1836–1863). (Magistritöö (käsikiri). Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, Eesti ajaloo õpetool.)
- Laanekask, H. 1983. Poleemika ühise kirjakeele ümber ajakirjas “Beiträge”. — *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 191–201
- Laur, M., P. Pirsko 1998. Eestkostest vabanemine: Agraarsuhest Eestis 18.–19. sajandil. — *Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse*. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 3(10).) Tartu
- Lenz, W. sen. 1997. Die Literaten. — W. Schlau (Hrsg.). *Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Köln
- Merkel, G. 1820. *Die freien Letten und Esthen: Eine Erinnerungsschrift zu dem 6. Januar 1820 in Riga gefeierten Freiheitsfeste*. Leipzig

- Nirk, E. 1968. *Kreutzwald ja Eesti rahvusliku kirjanduse algus*. Tallinn
- Pezold, L. v. 1901. *Schattenrisse aus Revals Vergangenheit*. Reval
- Philipp, G. 1974. *Die Wirksamkeit der herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung (Vom Ausgang des 18. bis über die Mitte des 19. Jhs.)*. Köln—Wien
- Pistohlkors, v. G. 1994. (Hrsg.) *Baltische Länder. — Deutsche Geschichte im Osten Europas*.
- Põldmäe, R. 1977. Lisaandmeid eesti talurahva elu kohta XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel (hernhuutlike allikate põhjal). — J. Kahk (vast. toim.), *Eesti talurahva sotsiaalsed vaated XIX sajandil*. Tallinn, lk 25–66
- Raud, L. 1965. Friedrich Robert Faehlmann. — *Eesti kirjanduse ajalugu*. I köide. Tallinn, lk 471–513
- Rosenplänter, J. H. 1819. Aus einem Schreiben des Herrn Konsistorialassessors Rosenplänter den 9. November 1817. — *Jahresverhandlungen der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst I*. Mitau
- Rosenplänter, J. H. 1825. Ein Vorschlag, die Erlernung der Ehstnischen und Lettischen Sprache betreffend. — *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache*, H. XVII
- Scherwinsky, Chr. Fr. 1788. *Etwas über die Ehsten, besonders über ihren Aberglauben*. Leipzig
- Schlegel, A. W. 1830. Ausflug nach Estland. — *Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815*. Fünftes Bändchen (St. Peterburg 1817). Meiningen
- Stael von Holstein, R., Baron 1907. *Hamilkar von Fölkersahm*. Riga
- Suits, G. 1934. Kreutzwald ja rahvuslik esiärkamine. — *Looming*, nr 7
- Taube, A. V. 1973. *Die Deutschbalten: Schicksal und Erbe einer eigenständigen Gemeinschaft*. Lüneburg
- Thaden, E. C. (ed.) 1981. *Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855–1914*. Princeton
- Thimme, H. 1938. *Kirche und nationale Frage in Livland während der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Königsberg—Berlin
- Tobien, A. 1911. *Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert*. II Bd. Riga
- Traat, A. 1980. *Vallakohus Eestis*. Tallinn
- Traat, A. (toim.) 1982. *Talurahvaliikumine Eestis 1841.–1842. aastal*. Tallinn
- Tuglas, Fr. 1936. *Lühike Eesti kirjanduslugu*. Tartu

- U n d u s k , J. 1995. Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: Sünekdohhi printsiip. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 577–587, nr 10, lk 669–679, nr 11, lk 746–756
- U n d u s k , J. 1997. Kolm võimalust kirjutada Eesti ajalugu: Merkel—Jakobson—Hurt. — *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 721–734
- V ä h t r e , S. 1973. *Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782–1858): Ajaloolis-demograafiline uurimus*. Tallinn
- V a s s a r , A. 1975. *Uut maad otsimas: Agraarne ümberasumisliikumine Eestis kuni 1963. aastani*. Tallinn
- V i i r e s , A. 1991. Pseudomythology in Estonian Publicity in the 19th and 20th Century. — *Ethnologia Europaea*, 21:2, pp. 137–141
- W i t t r a m , R. 1931. *Liberalismus baltischer Literaten: Zur Entstehung der baltischen politischen Presse*. Riga
- W i t t r a m , R. 1973. Politische Landtagspredigten: Stellungnahmen livländischen Generalsuperintendenten in Landesangelegenheiten, vornehmlich im 19. Jahrhundert. — B. Moeller, G. Ruhrbach, G. C. B. Mohr (Hrsg.). *Bleibender im Wandel*. Tübingen

EA JANSEN (sünd. 1921) lõpetas Tartu ülikooli 1949, doktoreerus 1969, on töötanud Eesti TA Ajaloo Instituudis, uurinud eriti C. R. Jakobsoni tegevust, rahvuslikku liikumist, kultuuri- ja sotsiaaljalugu. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli “Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest Baltimail” (nr 11, 1994, lk 2243–2261).

ARKADIO LAIGO

TÜRANNIA MUDELID

Boris Tamm

SISSEJUHATUS

Maailma tippteadlased on juhtinud tähelepanu asjaolule, et hoolimata ennenägematutest edusammudest elektroonikas, arvuti- võimsuste kasvus, meie teadmistes loodusest ja ühiskonnast ei suuda me ikka veel kuigi sügavalt, täpselt ega vajaliku kiirusega analüüsida protsesse, mis toimuvad suurtes süsteemides: ühiskondades, mitmesugustes inimesi ja masinaid haaravates suurtes kooslustes. Kahjuks puuduvad ikka veel vajalikud mudelid ning vahendid nende koosluste tõhusaks käsitlemiseks.¹

Raske on meie kvantitatiivsesse ettekujutusse üle kanda mõisteid ja ühikuid filosoofiast, eetikast ja psühholoogiast, teisendada neid mingi formaliseeritud aparaadi abil nii, et tulemused oleksid väljendatavad jälle sotsiaalsetes kategooriates. Enamgi veel: keegi ei oska tõhusalt kokku panna ärireegleid tehnoloogiliste protsesside juhtimise reeglitega, kuigi tootmine, kaubandus, logistika ja teenindus on muutumas üheks tervikuks.

Siiski on viimase triennaali jooksul saavutatud märkimisväärsed tulemused süsteemide küberneetilises juhtimises nii kosmose

Autor avaldab tänu oma heale sõbrale, Zürichi Tehnikaülikooli emeriitprofessorile Mohamed Mansourile loominguliste debattide eest käsitletud teemal.

¹Seda on rõhutatud ka ÜRO, Euroopa Liidu ja teiste organisatsioonide teadusaruannetes. Konkreetselt oli sellest juttu näiteks 1999. aasta juuli algul Pekingis toimunud Rahvusvahelise Automaatjuhtimise Föderatsiooni (IFAC) XIV Maailmakongressil, kus 59 riigi teadlased pidasid 1616 ettekannet. IFACi kongressid toimuvad iga kolme aasta tagant, XI kongress toimus muide 1990. aastal Tallinnas.

mastaabis kui ka nanomeetrilises ruumis nanosekundilise täpsusega toimuvate protsesside puhul. Soliidse matemaatilise haridusega juhtimisteadlasi on viimasel ajal järjest rohkem hakanud huvitama sotsiaalsete protsesside uurimine, nende seos järjest olulisemaks muutuvate tehissüsteemidega. Kuigi, nagu juba mainitud, pole jää siin veel murdunud, on üht-teist põnevat juba silmapiiril. Üheks nendest huvitavatest teemadest on võimumudelid, mille üheks alaliigiks on türanniamudelid, mida ma põgusalt siin käsitlengi, jäädes seejuures kirjeldava stiili juurde, hoidudes igasugusest matemaatilis-loogilisest notatsioonist, seda enam et see pole kaugeltki välja kujunenud.

PIISAV TINGIMUS TÜRANNIA OLEMASOLUKS

Üks olulisi tulemusi viimaste aastate suurte süsteemide küberneetilistes² uurimustes on tõdemus, et on leitud üks ja ainult üks piisav tingimus, mis katab ka kõik vajalikud tingimused selleks, et säilitada või sisse seada **türanniat**, see on: **hoida haridustase piisavalt madalal**.

On ju üldiselt teada, et igasuguse süsteemi stabiilseks toimimiseks peavad igal hetkel olema täidetud teatud **vajalikud** tingimused. Tingimusi võib olla palju ja nad ei pea kõik olema alati täiel määral täidetud, küll aga peavad vajalikul määral olema need, mis kindlustavad süsteemi elu elussüsteemide puhul ja ladusa funktsioneerimise tehissüsteemide puhul. Neid nimetatakse **piisavateks** tingimusteks.

Lihtne näide on inimene ise: ta võib olla pikema aja vältel söömata, lühema aja vältel joomata ning üsna lühikese aja vältel hingamata. Nende kolme tingimuse täitmine on piisav elu elementaarseks kindlustamiseks, kuid mitte veel kvaliteetse elu tagamiseks, milleks on vaja veel mitmesuguseid muid tingimusi. Samal ajal võib neid teisi vajalikke tingimusi olla kui palju tahes,

²Kasutan siin sõna *küberneetika*, sest enam kasutataval eestikeelisel vastel *juhtimine* on segavaid kõrvaltähendusi (administreerimine, käskimine jne), mis ei vasta Norbert Wieneri määratud alg tähendusele: "Cybernetics or Control and Communication in the Animal and Machine".

ühe puudumisel esimesest kolmest ei piisa neist elu kindlustamiseks. Niipalju tingimuste piisavusest ja vajalikkusest, mis on fundamentaalse tähtsusega suurte sotsiaalsete ja tehissüsteemide küberneetikas.

Võimu kindlustamisel tuleb oma abilisteks, s.t alluvateks valida inimesed, kellest igapähele on sellise koha, ameti või rolli saamine ihaldusväärseks edutamiseks, kuid samal ajal peavad nad jääma oma uues rollis teist nii suurde sõltuvusse kui võimalik. Kui määrate sinna tarku ja mis veel hullem, seejuures mitte auahneid inimesi, ei saa te nendega vajalikul määral manipuleerida. Selle asemel mõtlevad nad ise välja asju, mis teie ambitsioonidega kokku ei pruugi langeda, on liiga keerulised ja demokraatlikud. Endastmõistetavalt: mida suurem on ambitsioonikuse suhe haridustasemesse, s.t mida suuremad on ambitsioonid haridustasemega võrreldes, seda sobivam kaaslane ta teile on.

Türanniat on mitut liiki. On riiklik türannia, kus kogu võim riigis on türanni käes. On perekondlike dünastiate türanniaid, kus võim, mida antakse edasi perekonnapea järgluse põhimõttel, pole seotud täpselt riikliku struktuuriga, küll aga teatud piirkonna ja rahvastikuga. Türannia võib tugineda militaarsetele struktuurile ja olla alamsüsteemiks, mis omakorda toimib suuremas diktaatorlikus süsteemis. Türanlikud võimustusüsteemid on kindlasti igasugused maffiad, kuigi need ei taotle riigivõimu. Türanniaid on teisigi, püüan siin põgusalt eritleda vaid türanniate ühisomadusi kui modelleerimiselemente ning eriti rõhutan madala haridustaseme hoidmise kui türannia olemasoluks piisava tingimuse tähtsust.

RIIKLIK TÜRANNIA

Üks kõige vanemaid ja tuntumaid türanniaid on riiklik türannia. See on olukord, kus kogu riigivõim on koondunud ühe diktaatori kätte, kes teostab seda despootliku julmusega. Selle erijuhuks on hunta, kus võim on väga väikese grupi inimeste käes, kes alguses moodustavad mingi sõpruskonna, kuid muutuvad peagi vaenlasteks, klaarivad omavahel arved ning selle tulemusena saab võimule jälle türann. Hunta on üldiselt väga labiilne ja lühiajaline võimuvorm (üks viimaseid näiteid Euroopas olid Kreeka kolonnelid 1970. aastate algul).

Riiklikku türanniat on võimalik kehtestada mitmel viisil, kõige sagedamini tehakse seda riigipöörde abil, kuid samuti konstitutsioonilise monarhia ahistamise või valimissüsteemi järkjärgulise demagoogilise muutmise teel ja osavate konstitutsiooniparanduste toel. Viimane võtab kõige rohkem aega, kuid viib ikkagi sihile. Kõiki nimetatud juhte on ajaloost teada küllaga ja kõikidel juhtudel on tulnud hoolitseda, et võimu lähedal olevate inimeste kuulekuse/harituse suhe oleks võimalikult suur.

Peaaegu kõik suured vallutajad on olnud türannid, nad on võimule saanud kaaslaste abiga, kellest osa on alati olnud kas liiga võimukad või liiga targad, seetõttu on need sõbrad ja toetajad õige varsti kõrvaldatud. Polegi vaja minna kuigi kaugemale ajalukku, markantsed näited on juba Stalin ja Hitler. Kuid on ka keerukamaid juhtumeid, eriti püsivamate türanniate puhul, kus tegemist on olnud tarkade türannidega. Noor Aleksander Suur päästis surmasuust noore, andekana näiva juudisoost orja Abruti, kes sirgus väljapaistvalt targaks inimeseks. Ta jäi Aleksandrile eluaegseks lähimaks mentoriks, kuid tema staatus oli määratud orja seisundiga. Kardinal Richelieu lähim salajane nõuandja oli kerjasmunk Joseph, endine jõukas krahv, kes oli küll tark, kuid jäägitult andunud Prantsuse monarhiale, katoliikluse reaktsioonilisemale tiivale ja marurahvuslusele, mida tema isand ellu viis. Rooma riigi diktaatorite tegevust vaagides võib kergesti märgata, et eranditult kõikide puhul töötas niisugune võimustruktuur sellesama üldise juhtimisalgoritmi järgi ja ka võrdlemisi sarnaste protseduuridega. Muidugi olid igaühel omad iseärasused. Kõik Rooma valitsejad olid diktaatorid, kuid mitte kõik polnud türannid. Juba sel ajal käis peen võitlus poliitikute ja asjatundjate vahel ning truualamliku kuulekuse ja võimusuhte innovaatorluse vahel.

Antiikaja valitsejate pikk rida annab võimaluse kinnitada tähtsat järeldust, et mida rumalam on olnud türann ja tema õukond, seda suuremat julmust on olnud vaja riikliku türannia stabiilsuse hoidmiseks. Ajalugu teab rohkesti näiteid, kus türanni abiliseks on valitud just erakordselt tark või mõnes mõttes võimekas inimene, kuid siis on olnud mõni teine vääramatu tingimus, mis on kindlustanud tema sõltuvuse türannist. Kui aga siiski mõne erakordselt keeruka ülesande täitmiseks oli vaja kasutada kõrgesti

haritud, võimekaid inimesi, tapeti nad pärast ülesande täitmist lihtsalt maha. Näiteid võib tuua püramiidide ehituselt, paljude kindluste ja türanni isiklike hoonete rajamiselt. Ka Andrei Tupolev istus Siberis ja pääses sealt üksnes seepärast, et Willy Messerschmitt laskis Nõukogude Liidu vastu välja tema lennukite analoogid. Tema õnneks türann suri varsti, muidu oleks ta tagasi saadetud. Kõikides maffiasüsteemides, mis on türannia ala-liike, kehtib mainitud reegel muutmatult tänaseni ja jääb kehtima ka edaspidi.

Riikliku türannia sisseseadmiseks, tema alalhoidmiseks ja ka kukutamiseks on sageli vaja **välist jõudu**. Selleks võib olla teine riiklik jõud, näiteks NSVL Põhja-Korea suhtes, teise riigi mitteametlikud jõustruktuurid (Che Guevara tegutsemine Ladinameerikas) või finantssurve koos mõne teise mõjutusvahendiga. Frankistliku diktatuuri lõpp Hispaanias saabus peamiselt oma demokraatlike jõudude arenemise tulemusena, ent rea Aafrika türanniate vaheldumine või muutumine lõppeval sajandil on toimunud märksa suuremate väliste jõudude osavõtul. Üldse on väliste tegurite mõju omaette keeruline teema, mida ma siin pikemalt ei käsitle.

MILITAARNE TÜRANNIA

Türannia üks eredamaid alaliike on militaarne türannia. See on eriti sobiv unitaarse survevõimu teostamiseks, eelkõige sellepärast, et juba iidsetest aegadest on militaarne türannia toimimise tugisambaks olnud organisatsiooni sisseehitatud käsuliin — vääramatü alluvussuhete kord, mis on fikseeritud kõikide militaarsete üksuste määrustikes, seda täpsemini, mida rohkem on arenenud kirjaoskus. Seega tuleb võimu kindlustamiseks alluvad järjestada hierarhiasse täpselt kuulekuse/harituse suhte järgi: mida suurem on selle suhte väärtus, seda kõrgemal peab olema tema omanik. Siis on kord kindel. Neid näiteid võib leida jälle palju, väga markantseid muidugi vahva sõduri Švejki lugudest, kuid kaasajastki ja geograafiliselt meile palju lähemalt. Militaarne türannia võib olla riikliku türannia tööriist ja olla sellele allutatud, nagu see on olnud rea isevalitsuslike riikide puhul alates renessansiajast,

kuid ta võib olla ka ehedal kujul riiklik-militaarne, nagu on olnud mitmes Ladina-Ameerika riigis.

Militaarsel türannial on omadus imbuda ka mittediktaatorlike ja demokraatialähedaste riigikordade militaarstruktuuridesse. See on tingitud asjaolust, et sõjaväe toimimise peaprintsiip ongi seesama käsuliin. Üksnes selle laitmatu toimimise puhul suudavad militaarsüsteemid täita nendele usaldatud julgeolekuülesandeid (kaitse, rünnak vms). Käsuliini kasutamine kõrgemate ohvitseride, kindralite poolt on aga väga delikaatne ülesanne, mis võib kergesti väljuda põhiseaduse raamidest või parlamentaarse eetika piiridest, eriti riigi suurte sisemiste poliitiliste pingete korral. Sõjavägi võib muutuda märkamatuks autoritaarseks, seejärel diktaatorlikuks, edasi püüab ta võtta võimu, ja kui see õnnestub, kehtestada türannia. Seda laadi protsesse, mis küll kõik pole lõppenud võimuhaaramisega, on toimunud lõppeval sajandil nii Euroopas kui mujal.

Ega muidu poleks viimastel kümnenditel muutunud äärmiselt aktuaalseks juhtmõte, et **iga riik vajab oma sõjaväe kaitset, kuid iga rahvas vajab ka kaitset omaenese sõjaväe eest**. Selles lauses peitubki kogu keeruline demokraatlik tsiviilkontrolli probleem oma iseloomult mittedemokraatliku sõjaväe üle. Kas sellel saabki olla n-ö statsionaarset lahendit? Sellest juhtmõttest lähtudes püüavad praegu mitmed riigid kaasajastada oma ohvitseride koolitussüsteeme, tõelist edu on minu arvates saavutanud Ameerika Ühendriigid.

MAFFIA

Türannia üks avaldusvorme, mis erineb riiklikust või militaarsest türanniast ja on neist palju noorem, on maffia. See on isikute või rühmade ühendus, kes püüavad oma varanduslikke eesmärke saavutada ähvarduste, väljapressimise, terrori ja isiklike sidemete abil. Maffia kujunes Sitsiilias juba 19. sajandil ja oli esialgu tugevasti seotud perekondliku struktuuriga, kuid levis kahe maailmasõja vahel kõigepealt USAsse ja sealt varsti üle kogu maailma. Pärast Teist maailmasõda vallutas maffia ka tolleaegsed sotsialistliku süsteemi maad ja püsib meilgi tänapäevani. Seoses internationaliseerumisega on vähenenud perekondliku üksuse mõju, mis

oli valitsev veel 1930. aastatel, Al Capone aegadel, ja on suurenenud etniliste kampade osatähtsus, mis on ka meil tuttavad (Permi, Linnuvabriku jt grupeeringud).

Maffias toimib kindel hierarhia, käsuliin on sarnane sõjaväe omaga, kuid täitmise kord on äärmiselt karm ja lihtne. Tavaline karistus on surmanuhtlus ja seda peavad vajaduse ja käsu korral täide viima kõik liikmed ükskõik kelle suhtes. Eesmärgid määrab kohaliku grupi juht ja tema otsused vaidlustamisele ei kuulu. Oma mitteametlikku võimu säilitatakse peamiselt raha abil ja seetõttu on maffia tegevusvaldkonnad seotud narkoäri, relva- ja alkoholi kaubandusega, valuutaäri (rahapesu), prostitutsiooni ja muude illegaalsete, aga suuri kasumeid andvate aladega. Ära ei põlata ka lihtsat massilist väljapressimist, mille juhtumeid on Eestistki teada küll ja küll.

Maffia pole kunagi taotlenud ulatuslikku poliitilist võimu ja seetõttu on tal alati puudunud tsentraalne organisatsioon. Isegi praegu, kus näiteks narkoäri tehingud nõuavad globaalset kommunikatsiooni üle mandrite, viib operatsiooni läbi üks grupp, olles teiste grupeeringutega sidemetes üksnes väga lühiajaliselt konkreetselt nende operatsioonide sooritamiseks, mida selle tehingu jaoks tarvis on. Nagu heas salaluures, on kõik operatsioonid täpselt lokaliseeritud. Iga lüli ahelas teab ainult üht operatsiooni, näiteks: kust või kellelt ta mida saab, kellele selle üle annab, ja ongi kõik. Sageli ei teata isegi seda, mis see "miski" on. Seetõttu on ka sissekukkumise korral võimudel väga raske midagi tuvastada võimsas ahelas tootja—hankija—ülevedaja—turg. See on nn jaotatud struktuuriga süsteem.

Erinevalt muudest türannia vormidest, kus propagandal, kasvõi demagoogilisel, on suur tähtsus, valitseb maffias vaikimisenõue. Sellest üleastumine ükskõik mis tingimustel on karistatav vääramatu surmaotsusega.

Maffia puhul, kus kogu süsteemi talitus põhineb erakordselt karmil ja lihtsal reeglistikul, on tema liikmete madala haridustaseme kui türanniaks piisava tingimuse hoidmine iseenesestmõistetav. Et tegevus on jaotatud lõikudeks, on nende teostajatel vaja küll füüsilist osavust, kindlaid petmise- ja vägivallovõtteid jne, kuid mitte intellektuaalseid teadmisi. Neid on tarvis üksnes juhtidel. Kirjandusest on teada juhtumeid, kus käsutäitja on oma peaga

mõtlemata püüdnud hakata, kuid see on talle ikka lõppenud kiiresti ja kurvalt. Väga üksikudel juhtudel on see siiski viinud võimu muutuseni. Erand kinnitab reeglit.

PÕHIMÕTTELISELT EBASTABIILSETE SÜSTEEMIDE STABIILSUS

Üldiselt on meie ümber toimuvad protsessid stabiilsed, vähemalt teatud mõistliku ajavahemiku jooksul — universum filosoofiliselt lõpmatu aja jooksul, päikesesüsteem väga pika aja jooksul, inimkond küllaltki pika aja jooksul jne. Ka ühiskondlikud formatsioonid ja riigid, nii nagu inimese poolt valmistatud tehissüsteemid ja masinadki, toimivad sedavõrd stabiilselt, et õigustavad oma olemasolu. Kõik see toimub tänu küberneetika tähtsale printsiibile — tagasisidele, mis kindlustab süsteemi talitlusvõime. Nimelt mõõdab iga suletud süsteem pidevalt häiringuid, mis püüavad teda stabiilsusest välja viia, ja töötab selle alusel välja meetmed, et seda häiringut kõrvaldada ja hoida süsteemi stabiilsena. Seda nimetavad täppisteadlased negatiivseks (häiringut vähendavaks) tagasisideks. Näiteks selleks, et edasi liikuda, viib inimene oma keha stabiilsest tasakaaluasendist välja selles suunas, kuhu ta tahab liikuda, kuid paneb kohe jala maha, et stabiilsust uuesti saavutada, mitte kukkuda ja ühtlasi liikuda sammukese võrra sihi poole. Selle keerulise tagasisidesüsteemi katkemise korral muutub inimese liikumine ebastabiilseks kuni liikumisvõime kaotamiseni.

Nii on lood stabiilsete süsteemide puhul ja enamik süsteeme ongi stabiilsed. Aga nagu ikka looduses, nii ka siin *exemptio probat regulam*. On ka selliseid süsteeme ja protsesse, mis on põhimõtteliselt (struktuurselt) ebastabiilsed, kuid mida me teatud tingimustel oskame kasutada, see tähendab, hoida neid dünaamiliselt stabiilsetena. Üks lihtsamaid näiteid on jalgratas, üks keerulisemaid reaktiivlennuk. Kuid see küberneetiline omadus käib ka sotsiaalsete süsteemide kohta. Nimelt on demokraatlik riigivalitsemise vorm üldiselt stabiilne, kuigi selle hoidmine on keerukas ja kulukas, tema määrang ja muutmispriirkonnad pole päris selged (mõelgem näiteks Euroopa Liidu kujunemis- ja laienemisprotsessi peale). Samal ajal on türannia struktuurselt ebastabiilne riigivalitsemisvorm, mille elushoidmiseks ei piisa tavalistest,

Rooma õigusest lähtuvatest seadustest, ühiskonnas valitsevatest üldtunnustatud eetilistest normidest ja teistest stabiilse süsteemi poolt mõõdetavatest tagasisidesignaalidest. Siin on vaja mõõta hoopis isevärki suurusi, neid siis kas võimendades või maha surudes, just nii, nagu neid vajab türannia (s.o ühe isiku või väikese võimugrupi oleku stabiilsus), aga mitte sotsiaalne süsteem, mida türannia püüab valitseda. Sellest tuleb ka alljärgnevalt põgusalt juttu. Nii on ka helist kiiremini tormava reaktiivlennukiga, millel puuduvad õhus planeerimise aerostaatilised omadused nagu linnul, purilennukil või aerostaadil ja mis võib õhus püsida üksnes väga piiratud aja jooksul ja üksnes väga kiiresti liikudes.

Nii türannia kui ka reaktiivlennuki lennu lühiajalisuse tingib lõpuks see, et ei jätku "kütust", mis seda põhimõtteliselt ebastabiilset süsteemi peab stabiilsena hoidma.

TÜRANNIA STABIILSUSEST

Suurte dünaamiliste süsteemide puhul, nagu inimkooslused ja tehissüsteemid, võivad stabiilsustingimused ja neile mõjuvad häiringud aja jooksul muutuda. Eriti tundlikud on selles suhtes ülal kirjeldatud, põhimõtteliselt ebastabiilsed süsteemid. Näiteks türannia puhul kipuvad muutuma üksikute indiviidide või gruppide vahelised mõjusuhted, nende suhted väliskeskkonnaga, s.t keskkonnaga, mida ekspluateeritakse. Autoritaarse režiimi bossid peavad oskama neid muutusi mõõta, kuid see on keeruline, sest muutuste põhjustajaks on inimesed, kes püüavad kas võimu ümber jaotada või enda jaoks mõistlikumalt toimima panna. Mõlemad põhjused on ühtviisi ohtlikud ja nõuavad süüdlaste kiiret ja otsustavat kindlakstegemist, nende professionaalset mahasurumist ja kui see ei aita, füüsilist sekkumist. **Iga türanniat ohustanud ebastabiilsuse ilming kasutatakse kindlasti ära võimu tugevdamiseks.** Siin toetutakse jälle türannia piisavale olelustingimusele — madalale haridustasemele. Riikliku diktatuuri puhul survepoliitikat **ei salata**, vaid õigustatakse laialdase jõhkra demagoogiaga. Selleks rakendatakse tööle kogu press demagoogiale sobivate meetoditega (neid tunnevad ka meie ajakirjanikud). Valdav osa elanikkonnast, kelle haridustase on madal, usub seda või on ükskõikne, väiksem, keskmise haridusega osa on samuti suu-

rel määral indiferentne või on lihtsalt kartlikult vait. Kõrgema intelligentsiga kodanikega ollakse ettevaatlikum, kuid võimaliku vajaduse tõttu neid hiljem kasutada tekitatakse neis motivatsiooni edasiseks truualamlikkuseks. Traagiline kogemus on meil näiteks EK(b)P 1950. a VIII pleenumi näol.

Samasuguse struktuuri ja funktsionaalsusega juhtimisprotsesse pole raske leida ka loodusest. Piirdugem selles kirjutises vaid mainimisega, et näiteks elusorganismid hakkavad teatud haigusohutude ilmumisel töötama välja antikehi, sageli väga suurtes kogustes, mida nad siis kasutavad vajadust mööda raviks. Nii-suguste võrdluste kasutamisel peab aga alati olema ettevaatlik, et mitte teha põhimõttelist viga, **nimelt on looduse eesmärk protsessi juhtimisel alati aus, inimesel sageli mitte.**

Võib tekkida veel keerulisem küberneetiline olukord. Rõhutan siin küberneetilisust, sest siin on otsustav just juhtimise ja kommunikatsiooni ühtsus. Mõtlen nimelt olukorda, mis hakkab käärima, teie võimuga ei olda rahul. Hierarhia või ka käsuliin tõrgub töötamast, kuid te ei saa täpselt aru, milles asi. See on siis, kui alluvad on ettevaatlikud, kartlikud või puudub neil markantne liider. Vaatamata teie käsutuses olevale informatsioonile ei suuda te eraldada sikkusid lammastest. **Siis tuleb minna provokatsioonile.** Tuleb välja mõelda mõned luulud või teha sääsest elevant, esitada nende alusel süüdistus, analüüsida hoolega reaktsiooni ja siis tegutseda otsustavalt nagu eelmiselgi juhul. Muidugi peab teil selleks olema oma julgeoleku- ja karistussüsteem nagu igal türannil.

Süsteemiteooria seisukohast kuuluvad viimased näited negatiivse tagasisidega süsteemisestest protsesside hulka. Negatiivse tagasisidega juhtimine on selline, kus juhtimisorgan (siin türann) suurendab süsteemi stabiilsust häiringute vähendamise teel. Igapäevaelus võib seda võrrelda koka tegevusega, kes vähendab ahju temperatuuri vältimaks prae kõrbemaminekut. Sama teevad auto ABS-pidurid, reageerides kuni 50 korda sekundis rata blokeerimisele pidurdamisel, kindlustamaks stabiilset kiiruse vähendamist olenevalt tee libeduse iseloomust. Esimene näide on inimene-inimene-, teine inimene-masin-süsteemist, kolmas on puhas tehissüsteem (kui jätta arvestamata, et pidur on sisse lülitatud inimese poolt).

TÜRANNIA INSTRUMENDID

Oma võimu saavutamiseks ja hoidmiseks kasutab türannia peamiselt kahte tööriista: **raha ja informatsiooni**. Nii on see olnud sajandeid ja vaevalt siin kunagi midagi muutub. Kõikide maa-pealsete väärtuste universaalseks ekvivalendiks on juba iidsetest aegadest olnud raha. Selle omamine on alati tähendanud võimu ning seetõttu on ka türannia üks eesmärke koondada enda kätte raha, nii palju kui võimalik. See omakorda tähendab majandus-ringkondade võtmepositsioonide allutamist, mida riiklik türannia ei saa läbi viia nii lokaalsete meetoditega, nagu see on võimalik näiteks maffial. Siin võetakse abiks kõiksugused poliitilised struktuurid, sealhulgas parteid ja religioone.³

Kaasaegse türannia rahahankimismeetodid on mõistagi tänapäevased, ulatudes börsindusse, pangandusse, kindlustusse, kinnisvara haldusse ja mujale, kus liigutatakse suuri rahasid ja kus

³Religioon, laiemas mõttes **ideoloogia**, pole kunagi olnud türanniale eesmärgiks omaette, küll aga on ta mõnigi kord olnud vahendiks rikkuste kokkuajamisel. Türanniale kasulik religiooni omadus seisab selle mõjus suurtele inimhulkadele ja kui religioon juba kord toimib, siis pikka aega. Usu raames ja selle nimel on aga kõige mugavam sisse seada igasuguseid maksusüsteeme ja koorida nii rikkaid kui ka vaeseid. Ajalugu kubiseb sellistest näidetest ja mõned maksusüsteemid kehtivad tänapäevani. Eriti tulus on vaeste koorimine, sest neid on palju ja kuigi igapäevast käest saab vähe, on korrutis, mille üks tegur on väike, teine aga väga suur, ikkagi soliidne arv. Nii korjavad raha ka mõned teenindussüsteemid meil ja praegu. Paljudel juhtudel on seda laadi röövimine õnnestunud isegi vabatahtlikkuse sildi all (indulgentside müümine, mis sai reformatsiooni ajendiks). Isegi niisugune täiesti religioosseks värvitud terroristlik türannia, nagu seda oli inkvisitsioon, mis toimis mitme sajandi vältel, oli tihtigi vahend rikastumiseks inkvisiitoritele. Üks kuulsamaid timukaid, suurinkvisiitor Tomás Torquemada, kes tegutses 15. sajandil, alustas vaeselt, rikastus 18 aasta jooksul, mil suutis isiklikult ruineerida 114 000 perekonda, sealjuures umbes 17 tuhandet ohvrit piinates ja tappes. Hispaania krooni (Isabel ja Fernando) ja mitmete pühakodade varandused aina kasvasid. Ei saa lisamata jätta, et inkvisitsiooni istungid olid avalikud ja see organisatsioon tegutses rahva täielikul heakskiidul: uusaja alguse vaimsus katoliku maadel oli juba kord selline.

raha hägust päritolu on hõlbus varjata. See tähendab **rahapesu**, mis on viimasel kümnendil muutunud eriti vajalikuks kahel põhjusel. Ühest küljest on plahvatuslikult kasvanud narkootiliste ainete tootmine ja tarbimine ning kogu selle hiigelkasumiga töötava tsükli valdamine on muidugi türanlike organite privileeg. Teisest küljest on omandisuhted muutunud ja muutumas maailma paljudes regioonides, mille käigus on võimalik vägivaldselt haarata tohutuid varandusi. Mõlemad operatsioonid nõuavad hilisemat rahapesu.

Riikliku türannia rikastumise üks hoobasid on ka mäng poliitiliste parteidega. See on kahepoolne — türannia maksab kinni parteide valimiseelse kampaania ning kui partei on võimul, peab ta türanniat majanduslikult üleval pidama. Niisugune korruptiivne tegevusskeem pole aga omane üksnes absolutistlikule korrale, vaid see toimib teatavasti ka nendes ühiskondades, mis pretendeerivad demokraatiale.

Niisama tähtis kui raha on võimule alati olnud informatsioon. Kõige tähtsamate teadete kiireks edasiandmiseks kasutati primitiivseid inimestest koosnevaid sideliine juba Makedoonia suurriigi ajal. Sidepidajad paigutati maastikul silmside kaugusele üksteisest nii, et nad said lipukeste või muude vahendite abil edasi anda teatud primitiivset koodi, mis sisaldas vajalikku sõnumit. Nii saadeti teateid sadade kilomeetrite kaugusele. Juba siis sai alguse ka informatsiooni kodeerimine ja dekodeerimine.

Informatsioon on vajalik otsuste tegemiseks. Seetõttu on tarvis, et seda hangitaks kiiresti, konkurentidest varem ja et see oleks tõepärane. Esimene nõuab head tehnikat, mida saab piisava rikkuse puhul alati kindlustada, teine nõuab usaldusväärseid infoallikaid ja ka kindlaid ülekandesüsteeme, mille tagamine on väga keeruline. Kui selgub, et teile saabunud informatsioon on olnud väär, peate kõigepealt tuvastama, kas ebaõige on olnud juba alginfo või on ta moonunud ülekandesüsteemis. Viimasel juhul peate hindama, kas moonutus on olnud tahtlik või juhuslik. Sageli on tegemist mitme põhjusega. Et viga edaspidi vältida, tuleb osata hinnata, missugune moonutuste põhjustest esineb missuguse tõenäosusega ja kas muuta allikat või ülekandesüsteemi, inimesi või tehnikat. Kõik see osutub nii keeruliseks, et rikkad türanniad ja maffiad tegutsevad sageli karmide ja lihtsustatud reeglite järgi,

mis nõuavad palju raha ja inimelusid. Aeganõudva ja tulemusi võib-olla mittekindlustava selekteerimise asemel vahetatakse välja kogu tehnika ja ka inimesed. Salakuulamise ajalugu kubiseb nendest näidetest. Õieti öelda on usaldusväärse side tagamine üks salateenistuste põhiülesandeid.

Muidugi pole informatsiooni kiire ja tõepärase edastamise probleem üksnes vägivalda toel püsivate režiimide küsimus, vaid eksisteerib samuti demokraatlikus ühiskonnas, firmade tehnoloogilises, konjunktuuri-, finantsluures ja mujal. Otsustav vahe on jälle selles, et demokraatlikud süsteemid nimetatud puudusi kõrvaldades maksavad selle eest suurtele intellektuaalsetele jõududele, kes infotehnoloogiat edasi arendavad, samal ajal kui vägivald-süsteemid korrigeerivad oma infot robustsete ja lihtsate meetoditega, mis nõuavad üksnes madalat haridustaset (intellektuaalsete huvide puudumist) ja raha. **Informatsioon on kaup, mida ostetakse raha eest.** Ta on kaup, mille väärtust on sageli raske hinnata ja seetõttu on ta suurte spekulatsioonide objektiks.

LÕPETUSEKS

Nagu ülaltoodud lühikesest analüüsist selgub, on kaasajal päris ehedat türanniat vähe, kasvõi juba sellepärast, et see on süsteemina põhimõtteliselt ebastabiilne ja tema püsivusaeg üldiselt lühike. Sel põhjusel on ka türannia konkreetset mudelid võrdlemisi mitmekesised, muutlikud ja hägusad. Samal ajal, nagu juba öeldud, on türannia elemendid tuvastatavad paljudes teistes võimustruktuurides, mistõttu nende täpsem uurimine muutub eriti aktuaalseks.

Seepärast polegi üllatav, et haridus pole soositud kõikjal ja alati. Selle vastu patustavad nii väikesed asutused kui ka suuremad organisatsioonid ja mitte ainult mujal, vaid ka meil. Vahel on võimul olevate patustajate sellise teguviisi põhjuseks nende enda madal haridustase. See on ka asjaolu, miks türannia mõningate elementide mõju avaldub aeg-ajalt meil, olgu see siis poliitilistes eelarvedebattides, varanduste jagamisel omandivormi muutudes või isegi personalipoliitikas. Kuivõrd nähtus puudutab kõiki, nii riiklikku, avalikku kui erasektorit, on türannia seda väärt, et talle suuremat tähelepanu pöörata.

Kirjandus

- H a š e k , J. 1960. *Vahva sõduri Švejki juhtumised maailmasõja päevil*. Tallinn
- L l o r e n t e , J. A. 1812. *Anales de la Inquisición en España*. Madrid
- M a s h a l l , E. 1997. *Vallutaja Aleksander Suur*. Tallinn
- S o n g , J. 1999. *Control and Automation Beyond the Century*. (14th World Congress of IFAC. Keynote Speech.) Chinese Academy of Engineering Sciences
- W i e n e r , N. 1948. *Cybernetics or Control and Communication in the Animal and Machine*
- Y u - C h i , Ho 1999. *Optimization — a Many-Splendored Thing: Plenary Talk*. (14th World Congress of IFAC.) Cambridge: Harvard University

BORIS TAMM (sünd. 1930) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi 1954. aastal, tehnikadoktor 1969, Eesti Teaduste Akadeemia akadeemik 1975, Soome Tehnikateaduste Akadeemia liige 1978, Budapesti Tehnikaülikooli audoktor 1982, Helsingi Tehnikaülikooli audoktor 1988, Rootsi Tehnikateaduste Akadeemia liige 1990. Olnud Rahvusvahelise Automaatjuhtimise Föderatsiooni (IFAC) asepresident (1984–1987) ja president (1987–1990). Teadustööd protsesside modelleerimise, süsteemprogrammeerimise alal jm.

TEADUSEST UUE SAJANDI KÜNNISEL

Jüri Engelbrecht

SISSEJUHATUS

Uue sajandi ja uue aastatuhande künnisel on üsna loomulik küsida, kuhu me läheme. Vaadates ette, peame aga teadma sedagi, kust me tuleme. Tagasivaated nõuavad head informatsiooni, põhjalikku analüüsi ning teinekord ka teatud distantsi tulemuste objektiivsaks hindamiseks. Edasivaadetega on lood tunduvalt keerulisemad. "Ennustamine on alati raske, eriti kui see puudutab tulevikku," olevat öelnud Niels Bohr. Budapestis 1999. aasta juunis toimunud UNESCO ja Rahvusvahelise Teadusnõukogu (ICSU) korraldatud ülemaailmse teaduskonverentsi deklaratsioonis märgitakse, et ainult teadmised viivad inimkonna järgmisse sajandisse uue aastatuhande hakul (World... 1999). Tõepoolest, teadusuuringud ja nende tulemuste kiire rakendamine omandavad ikka suuremat tähtsust kogu maailmas. Mis juhtub Eestis, kust meie tuleme ja kuhu läheme? "Ükski inimene (*resp.* riik) pole saar" — need sõnad kuuluvad inglise vaimulikule, filosoofile ja luuletajale John Donne'ile. Teadusuuringud on tänapäeva maailmas üks kõige rahvusvahelisemaid tegevusvaldkondi üldse ning teadusest ei saa rääkida vaid Eesti ulatuses, vaid ikka ülemaailmses kontekstis. Ühtlasi tuleb endale aru anda, et me oleme vaid väga väike osa suurest tervikust.

Eesti keeles kasutame sõna "teadus" kõige üldisemas tähenduses. Nii on teadus mõistetav teadmiste kogumina, tegevusena, ühiskondliku nähtusena, teadusvaldkondade tähistusena, kultuuri osana ja teadusliku maailmavaate osana. Erinevalt inglise keelest (vrd *science and humanities*) katab mõiste "teadus" ka humanitaar- ja sotsiaalteadusi.

Tänapäeva suundumusi on väga tabavalt iseloomustanud Alvin Toffler (1984). Ta kiidab inimkonda oskuse eest probleeme peenendada ikka väiksemaks ja väiksemaks, kuni nad on sellised, et oskame neid juba lahendada. Kuid tihti unustatakse need tükid uuesti tervikuks kokku panna, hoiatab Toffler. See on tõsine hoiatus, mis kehtib nii globaalselt kui ka väiksemas ulatuses, näiteks Eestis. Toffler peab silmas analüüsi, mis on loodusteadustes nii tavaline meetod. Ent ikka rohkem vajab inimkond analüüsi kõrval ka sünteesi — oskust just osakestest midagi kokku panna. Laste Lego-klotsid on suurepärase näide sünteesioskuste õpetamisest.

Tänapäeva tehnikateadused on valdavalt sünteesiga seotud — s.o vajadusega luua tehisobjekt, analüüsida sünteesitud objekti käitumist ning nõuda selle vastamist teatud tingimustele. Biotehnoloogia hakkab samuti ikka rohkem tegelema sünteesiga. Kas sünteesitavad objektid tõesti kõigile etteantud või ka tundmatutele tingimustele vastavad, ilma et looduse tasakaalu rikuks, on juba uus küsimus. Inimkond peab siin ise piirid seadma, ning mitte ainult soodsate ekspluatatsiooniomaduste lõputu laienemise mõttes, vaid ka keskkonnakaitseks või siis eetilistel kaalutlustel. Teadlaste vastutus on siin ülisuur. Vaid üks näide: ilmse tehnilise progressi kõrval tuleb määrata ka, milline on elektromagnetkiirguse mõju inimorganismile ehk lihtsamalt: kas mobiiltelefoni sagedusväli on inimesele kahjulik või mitte.

Maaailma keerukust tajume praeguse sajandi künnisel hoopis rohkem kui sada aastat tagasi. Me oskame taltsutada kaost, tunneme fraktaalsete struktuuride omapära, termodünaamika seadusi ning iseorganiseeruvate struktuuride tekkimise põhjusi. Me teame, et eitusel rajanev mõiste *mittelineaarsus* on tihti keerukuse nurgakivi. Mittelineaarsus seob protsessid tervikusse ja lubab väikestel muutustel ja hälvetel kasvada oluliseks ja kvaliteeti määravaks. Keerukuse teemadel on kirjutatud palju raamatuid, piirdugem siinkohal vaid selle nentimisega. Pöörame pilgu pigem teaduse piiridele ja sellega seotud põnevatele probleemidele ning hoolimata Niels Bohri hoiatusest vaatame tuleviku poole.

TEADUSE PÕHIMÖTTELISED VÕIMALUSED

Tulevikku kavandades peame paratamatult vaatama tundmatusse. Inimkond on hämaratest aegadest peale selleks kasutanud mitmesuguseid mooduseid. Antiikkirjandusest tunneme Delphi oraakleid. Hiina ennustajad on kasutanud ennustamiseks kilpkonna kilpe — nad kirjutasid küsimused kilbile, kuumutasid kilpe siis tulel ja tekkinud pragusid analüüsides leidsid vastused oma küsimustele. Jätame siinkohal kõrvale šarlatanid ja kõik need meetodid, millega ikka on püütud inimesi hullutada, ning mõtleme inimkonna arengule ratsionaalsete teadmiste põhjal.

On hulk fundamentaalseid küsimusi, millele inimkond on püüdnud vastust leida: miks ja kuidas tekkis universum, miks ja kuidas tekkis elu, mis on teadvus ja kuidas ta tekkis. Meie teadmiste ring avardub järjest ning üldiselt mõeldes peaksime uute teadmiste otsingul endale aru andma ka võimalikest piiridest. Lühidalt on küsimus selles, kas loodus on piiratud või piiramatu ja kas inimõistusel on piirid või mitte. J. Barrow (1998) on neid variante analüüsinud ja kokkuvõtte neljast võimalikust variandist on järgmine.

Klass AA: "Loodus on piiramatu ja inimõistusel pole piire." See on tegelikult ekstrapolatsioon meie minevikust ja tänapäeva kogemustest. Teadmiste kasv pole loomulikult monotoonne protsess, võimalikud tagasilangused on tingitud ühiskonna arengust ja tema vigadest, ent teadmised ise muutuvad üha keerukamaks.

Klass AB: "Loodus on piiramatu, kuid inimõistusel on piirid." See variant on loomulik looduse ülemvõimu tunnustamine ükskõik millisel moel, kuid ei tähenda kohe teadmiste kasvu lakkamist. Ometi oleks sellel kasul piir, mis kohe tekitab uue küsimuse: milline?

Klass BA: "Loodus on piiratud, kuid inimõistusel pole piire." Sellisel juhul saavad ükskord kõik looduse saladused avastatud (vt ülaltoodud küsimusi) ning järgnevad loomulikud küsimused: millal see juhtub ja mis saab siis edasi?

Klass BB: "Loodus on piiratud ja inimõistusel on piirid." See on kindlasti keerulisem variant kui kolm eelmist. On väga vähe tõenäoline, et need piirid ühtivad, tõenäosem on nende piiride

erinevus. Kumb variant jõuab kätte, kas AB või BA, pole teada, ja jälle on ainet mitmesugusteks spekulatsioonideks.

Kindel võib aga olla selles, et lähitulevikus kasvavad meie teadmised üha. Et teoreetilistest arutlustest kaugemale jõuda, oleks vaja eksperimenti. Füüsik teeb eksperimenti laboris, mis mõnel juhul on hiigelsuur (nt tänapäeva elementaarosakeste kiirendi) ja nõuab suuri kulutusi. Teine äärmus on mõtteeksperiment (nt Maxwelli deemon, Schrödingeri kass jne), mis ka vahel kasulikuks osutub. Tegelikult on maailmas käimas viis suurt eksperimenti, mille osaliseks on kogu inimkond (Griffiths 1999). Need on: rahvastiku kasv, globaalne soojenemine, tehnoloogia areng, meditsiini areng ja viimasena: kuidas inimene selle kõige-ga hakkama saab?

Küsimus on selge: mida me õpime nende eksperimentide käigus? Vastused on seni fragmentaarsed — tihti ka poliitilised — ja ikka tuleb meelde tuletada Alvin Tofflerit. Hulk tänapäeva mõtlejaid ja teadlasi murrab pead vastuste otsimisel, mõned arvamused võib leida ajalehe "The Times" hiljutisest intervjuude sarjast (Griffiths 1999), kust võib lugeda Umberto Eco, Richard Dawkinsi, James Watsoni, John Kenneth Galbraithi, Noam Chomsky jpt seisukohti. Kõlama jääb ühine arusaam, et pole olemas musti ega valgeid vastuseid ning mitmepalgeline maailm, kus sugugi mitte kõik kultuurid ei räägi praegu uuest aastatuhandest, saab edasi minna vaid ühiselt mõistmise, sallivuse ja teadmiste teel.

Loomulikult on meil kasu varasematest teadmistest, eriti nendest, mis tegelevad mingite piiride seadmisega. Nii on oluline termodünaamika teine seadus, mis määrab protsesside kulgemise suuna ja mis on pannud aluse nii pöördumatute kui ka tugevasti tasakaalutute protsesside termodünaamikale. Oluline on ka Kurt Gödeli teoreem, mis ütleb, et aritmeetika ei saa tõestada aritmeetika aksioome. Seda matemaatilise sisuga teoreemi tuleb arvestada ka füüsikas. Võiks lisada näite ka majandusteadusest: nimelt on Kenneth Arrow väitnud ja tõestanud, et kui valikuvõimaluste arv on lõplik ja kehtib valikute võrdlusvõimalus ning nende loogiline transitiivsus, siis pole võimalik rahuldada kõiki sotsiaalse valiku tingimusi (vt Arrow 1963; World... 1999).

Arvutite areng toimub tänapäeval sellise kiirusega, et algus kipub meelest minema. Viimase 21 aasta jooksul on vahetunud seitse arvutipõlvkonda, igal neli korda rohkem transistoreid (*Physics...* 1999). Lihtne arvutus näitab, et võimsus on kasvanud $4^7 \approx 16000$ korda! Kui räägime sellisest tempost, tekib paratamatult küsimus, kas ja kus on piir? Kas inimaju on ikkagi see täiuslik masin, milleni Isaac Asimov arvas kunagi jõudvat? Roger Penrose arvab teisti, eristades arvutatavaid ja arvutamatu protsesse ning püüdes siduda mõistust ja mateeriat neuronite lainefunktsiooni käitumise abil (Penrose 1999). Teiselt poolt on füüsikutele tuttav väikseima kella piir, mille on määranud Eugene Wigner, Nobeli laureaat. Intuitiivselt tundub, et see piir peaks olema seotud Heisenbergi määramatusprintsiibiga. Samas peab kell olema kasutatav teatud aja jooksul, mitte aga ainult üks kord. Seega peab "väikseima kella printsiipt" olema tugevam kui Heisenbergi määramatuse printsiipt. Üllataval kombel on loodus sellele piirile küllaltki lähedal, kui interpreteerida mõnda biotsükliit kellana (Pescic 1993). Väikseimad kolibakterid oma mõõtmega $0,01 \mu\text{m}$ on ainult 100 korda suuremad kui kvantkella piir sama massi juures.

Küllap nihkuvad tuntud piirid kaugemale uute avastuste abil. Öeldakse, et avastus on näha, mida kõik on näinud, ja mõelda, mida keegi pole mõelnud. Kas oleks aga võimalik seniste teadmiste põhjal hinnata, kui palju avastusi veel tehakse? On tehtud katseid hinnata seda üksikutes teadusharudes. Näiteks M. Harwit (1981) on oletanud, et aastaks 2200 on meil teada ca 90% kõikidest tähtsatest astronoomilistest objektidest. See-suguste hinnangute andmisel on soovitatud kasutada ennustusi naaberteadusharudest: näiteks võrrelda omavahel kosmoloogia ja elementaarosakeste füüsika ennustusi. Kahjuks pole peale ideede ja üksikute tulemuste midagi olulist siiski leitud, kuigi näiteks on teada avastamata trükkivigade arvutamise algoritm kahe korrektori avastatud vigade võrdlemise põhjal (Barrow 1998).

TEADUSPROBLEEMID TEADUSE EESLIINIL

Tänapäeva teaduse Pandora laekast võib ikka ja jälle leida põnevaid probleeme. Mõni on olnud meie vaateväljas juba ammu,

kuid seletuse saanud alles hiljuti. Markantseks näiteks on siin Fermat' kuulus viimane teoreem, mille Andrew Wiles alles paari aasta eest hiilgavalt tõestas. Uusi probleeme on aga kuhjaga ning järgnevalt nimetan ainult mõned näited.

Probleemid ja nende lahendused võivad olla ootamatud. Peab olema silma ja ettevalmistust, et lahendust näha. "Ma seisin hiiglaste õlgadel," olevat Isaac Newton oma *Principia* kohta öelnud. Ning kui Benoit Mandelbrot asus uurima üht tavalist ruutteisendust, siis arvasid paljud kolleegid, et ta teeb tühja tööd. Aga tänu Mandelbrotile on sellest ruutkujutisest saanud fraktalite maskott ning fraktalanalüüs on muutunud harilikuks ka väljaspool füüsikat. Tihti on vaja oskust, et näha sarnasust esmapilgul primitiivsete mudelite ja keerukate protsesside vahel.

Mis võiks olla huvitavat kokkukortsutatud pabernutsakus, kui jätta kõrvale ulakad koolipoisid? Esimene paralleel võiks olla võrdlus vastu puud põrganud ja kortsu läinud autoga, kuid tegelikult on paberitüki kortsutamise mehhanism veel palju huvitavam. Tekkinud paberikuuli võib käsitada mudelina, mis seletab elastse energia jaotamisturve ja painde vahel ning määrab energia koonduvuse ja kortsujoonte jaotuse. Samasugune mehhanism on ka fullereenimolekuli¹ moodustumise aluseks, kus süsinikuaatomite vaheline kaugus sõltub survest ja süsinikuaahelate ruumiline paigutus paindest. Paberikortsutamise ideed on leidnud kasutamist ka polümeermembraanide valmistamisel ja punaste vereliblede transpordi kirjeldamisel läbi kapillaaride.

Teine lihtne paradigmaatiline struktuur on liivakuhik, mille tippu ühtse joana lisandub liiva. Kuidas tekivad liivaterakeste laviinid, kus nad tekivad ja miks jne — kõik see on seletatav nn iseorganiseeruvate struktuuride teooria kohaselt, mille väljundiks on ökosüsteemide tasakaal, vulkaanilised protsessid, liiklusummikud, börsimuutused jm. Võib juhtuda, et sellest lihtsast mudelist ja vastavast teooriast on kasu ka aju funktsioonide mõistmisel ja neuronite interaktsiooniprotsesside kirjeldamisel.

¹Fullereen — kuuekümneme süsinikuaatomi klaster C_{60} , millel on jalgpallisarnane kuju. Nimetus "fullereen" on tuletatud USA arhitekti Richard Buckminster Fulleri (1895–1983) nimest, kes ehitas sõrestikupleid, mis meenutavad C_{60} kuju.

Selliseid paradigmaatilisi näiteid võib tuua palju Mendeli hernekestest kuni doominokivide rivi ümberkukkumiseni.

Vaatleme aga nüüd tõsisemaid probleeme ilma lihtsate mudeliteta. Füüsikutele on palju pinget pakkunud ühtse väljateooria idee, mis ühendaks gravitatsiooni, elektrodünaamika ning nõrga ja tugeva interaktsiooni ühtsesse tervikusse. Selle ideega kaasnev probleem on sümmeetria rikkumine ning see on omakorda tihedalt seotud universumi tekkemehhanismiga. Tänapäeval arvatakse, et ühtse väljateooria kehtivust saab kontrollida energia 10^{15} GeV juures, mis aga ületab kõvasti tänapäeva kiirendite võimsuse. Stringiteooria, millele samuti palju lootusi pannakse, vajaks eksperimentaalset kontrolli teostamiseks veelgi rohkem energiat, arvatavalt 10^{19} GeV. Seega ei saa niipea neid teoreetilisi oletusi eksperimentaalselt kontrollida. Ent maailm on suurtelt mastaapidelt väiksemate poole tulles samuti põnev. Nimetatud fullereenimolekulid on vaid üheks supramolekulide näiteks. Suurima seesuguse klasteri on sünteesinud A. Müller ning see sisaldab 154 molübdeeni, 532 hapniku ja 14 lämmastiku aatomit (Müller, Dress, Vägtle 1995). Hiidklasteritel on imepärased omadused, struktuurselt on tähelepanuväärseim nanomeeterskaalas õõnsus nende sees. Selliseid õõnsusi arvatakse saavat kasutada teiste kemikaalide "hoidlana" või ka arstimate transpordiks inimorganismi. Me oleme uhked oma võime üle seesuguseid struktuure sünteesida, kuid loodus saab nende protsessidega tunduvalt paremini hakkama. Näiteks tsütokrooni nimelises proteiiniahelas on 104 aminohapet. Loodus pakib selle ahela kolmemõõtmelise struktuuri mõne sekundi jooksul. Kuid samasuguse struktuuri konstrueerimiseks koos kõikide seoste kontrollimisega ei kulu ei rohkem ega vähem kui 10^{27} aastat (Barrow 1998)!

Üks suuremaid, kui mitte suurim ühisteadusuuring, nimelt inimgenoomi projekt, käivitati paar aastat tagasi. Aastaks 2003 loodetakse andmebaasis kirjeldada kõik umbes 100 000 geeni inimese 23 kromosoomipaaris, mis kokku teeb umbes 3,5 miljardit eri "tähte" hiiglaslikus geeniraamatus. Tänu sellele informatsioonile on meditsiinis oodata põhimõttelisi muudatusi, olgu siis haiguste ohu selgitamisel, haiguste ravil, ravimite valmistamisel või inimeste identifitseerimisel. Kõrvuti teadusuuringutega on vaja lahendada ka paljud õiguslikud ja eetilised küsimused. Kui USA sõjaväel on sõdurite DNA andmebaas ja FBI või Scotland

Yard loob DNA andmebaasi oma registrite täiendamiseks, siis selle võib lugeda ametkondlikuks ja sinnapaika jättagi. Aga vastav andmebaas riigi kogu kodanikkonna kohta vajab väga täpset seaduslikku kaitset. Ka geneetiliselt muudetud taimed ja loomad on vaidlusobjektiks, ning seadused peavad täpselt piiritlema, mis on lubatud ja mis mitte.

Nii võib igalt teadusalalt leida äärmiselt huvitavaid probleeme: sotsiaalse dünaamika mudelid (Mainzer 1997), keele kui suhtlemisvahendi teke ja areng (nn mõistuse kosmoloogia), kliima ja ilmastiku muutumine ja sealt hargnev kena "lihtne" probleem — pilvede moodustumine ruumis, kvantarvutus jne jne. Ja mis on ikkagi teadvus? Võib-olla on õigus Nobeli laureaadil Francis Crickil, kelle arvates parim viis teadvusest aru saada on otsida ajus üles koht, kus ta asub. Aitab see või mitte, on raske ennustada, kuid ennegi on üllatavad hüpoteesid hiljem õigeks osutunud.

Otsides tunnusjooni tänapäeva teaduse eesliinil olevatele probleemidele, torkab silma mastaapide vähenemine nii ruumis kui ajas, meid huvitavate protsesside üha suurem kiirus ja keerukus. Loomulikult ei tõuka uurijat tagant mitte ainult põnevus, vaid ka vajadus aru saada nende protsesside, nähtuste, ainete jne käitumisest ning neid siis ka kasutada. Üsna tihti on loetletud omadused põimunud ühtsesse puntrasse, millel on üllatavaid analoogiaid. Sellest ka vajadus mudelülesannete järele, millest juba juttu oli.

Samas on kasulik meeles pidada, et ka aeg, energia ja informatsioon on omavahel teatud seostes (Barrow 1998). Kolm äärmuslikku näidet selle kohta. Ürginimesel oli palju aega, kuid ta kulutas oma tegemistele palju energiat, sest tal puudus informatsioon. Diogenesil kulus vähe energiat, kuid tal oli aega ja mõtlemisest laekunud informatsiooni. Tänapäeva inimesel on vähe aega, kuid tal on palju informatsiooni (näiteks Internet) ja palju energiat (näiteks suured lennukid). Ühe nimetatud kategooria muutmisel me kas võidame või kaotame teistes. Võib arvata, et tulevikus me väärtustame aega veelgi rohkem, selleks aga on vaja rohkem informatsiooni ja rohkem energiat. Selle eest tuleb loomulikult rohkem ka maksta, nii lisandub neljas, rahas mõõdetav komponent.

MIS JUHTUB TEADUSES HOMME?

Järgnevad mõtted ei anna vastust sellele küsimusele — pole midagi kergemat kui kritiseerida eilseid ja tänaseid teadmisi, pole midagi raskemat kui ennustada homseid teadmisi. Ilmselt tuleb jätta kõrvale võimalikud piirid ja tegelda teadmiste kasvu prognoosiga tõusvas joones. Tundub olevat mõistlik kõigepealt määratleda, kus me oleme, ja vaadata siis võimalikke arengustenaariume. Kirjeldan vaid teadmiste arengut, jättes teadlikult kõrvale inimkonda ähvardavad ohud. J. Barrow (1998) on esitanud tsivilisatsioonide klassifikatsiooni, lähtudes võimalikest tegevustest. Järjestus on veidi muudetud tähistusega järgmine:

I tüüp: võimeline ehitama objekte, mille mõõtmed on võrreldavad ehitajate endi suurusega (ehitised, rajatised nii maa all kui ka maa peal);

II tüüp: võimeline eraldama geene ja muutma elusolendeid, lugema geneetilist koodi;

III tüüp: võimeline teisaldama molekule ja muutma nendevahelisi sidemeid;

IV tüüp: võimeline manipuleerima aatomitega, s.o kasutama nanotehnoloogiat ja looma tehisintellekti;

V tüüp: võimeline tegelema aatomituumadega ja kasutama neid tehnoloogias;

VI tüüp: võimeline kasutama elementaarosakesi (kvarke ja leptoneid) ning kasutama neid ainete ja protsesside mitmekesistamiseks.

Ja päris lõpus on Ω tüüp: võimeline manipuleerima aja ja ruumiga.

Emakesel Maal oleme jõudnud II astmeni, meil on ka III ja IV tüübi tunnusjooni. Tõsi, tuumapomm viitab V tüübile, kuid tuumapomm ning selle kasutamise võimalus on pigem õnnetus. Sellel tsivilisatsiooniredelil me liigume, ja mida kõrgemale, seda keerukamad on nähtused, seda rohkem on nad omavahel seotud. Kas me oleme edasiliikumiseks ikka valmis?

Eelmise, 20. sajandi võtmesõnadeks olid aatom, geen ja arvuti. Võti meie lähima tuleviku teadmiste arengu hindamiseks peitub mastaapide vähenemises inimkonda huvitavate nähtuste

ja protsesside uurimisel. Barrow' (1998) järgi oleks siis tegemist III ja IV tüüpi tsivilisatsiooniga. Lisatingimus on väljendatud võtmesõnaga "süntees". Tuleb aga nentida, et Barrow klasifikatsioon on tehnoloogilise suunitlusega. Kuidas on seotud inimkonna vaimne areng ja tehnoloogia tulevik, jääb lahtiseks. Tulevikustsenariumid ei tohiks aga vaimu ja tehnoloogiat lahutada (vrd Aldous Huxley uue maailma kõverpeegel).

Lähima tuleviku teadusuuringud maailmas on seotud nn *nbi-tehnoloogia(te)ga* — tegemist on nano-, bio- ja infotehnoloogia tähtsuse hüppelise tõusuga ning nendest tulenevate rakenduste laialdase kasutamisega.

Nbi-tehnoloogiast võiks tõusta väga suurt kasu. Kõigepealt tuleks rõhutada nende vastastikust tihedat seost ja läbipõimumist nii ideede kui ka kasutusvalade poolest. See ei ole ainult tulemuste kasutamine, nagu näiteks bioprobleemide uurimiseks kasutatav riistvara, tarkvara ja märgvara (s.o laboratoorium), see on eelkõige seostatus tehnoloogilise protsessi tasemel (*Physics...* 1999). Nii on nanotehnoloogias oluline kasutada mitte ainult füüsikalisi protsesse, vaid võtta appi ka kolloidkeemia ja bioloogia, et kasvatada struktuure ja kasutada biomolekule kiipides ja mäluseadmetes. On arvatud, et keemiline meetod kiipide valmistamiseks viiks nende hinna kolm suurusjärku alla, võrreldes räni tehnoloogiaga. Hewlett Packard aga teatab, et 10-nanomeetristest germaaniumi-aatomitest koosnevad püramiidid tekitati 0,1 ruutsentimeetri suurusele räniplaadi pinnale 1 miljardi püramiidi ansamblina paari sekundi jooksul. Ühtlasi on püstitatud ülihuvitav süvateaduslik küsimus selliste nanostruktuuride stabiilsusest. Nanomõõtmega kiibid, arvutid kuuehõlmas, nahaalused sensorid veresuhkru määramiseks pole sugugi ulmekirjanike väljamõeldis. Kvantarvutus annab loodetavasti parema võimaluse krüpteeritud signaalide edastamiseks Internetis. Et magnetmälu kasutaks laengu asemel spinni, tundub IBMi andmetel täiesti reaalsena. Genoomi sekventeerimine nõuab uusi infotöötlemise algoritme, arenemas on bioinformaatika. Biomolekulide mõõtmiseks ja nendega eksperimenteerimiseks on jälle vaja nanotehnoloogiat. Nii võib seda ringi sulgeda mitu korda.

Üht omapärast suundumust tuleb veel märkida. Teaduskraadid omandavad ilmselt palju universaalsema iseloomu ning meilgi

aktsepteeritud PhD saab tõesti tagasi oma filosoofilise sisu. Juhivad füüsikud juba soovitavadi tudengitel kuulata rohkem interdistsiplinaarseid aineid. Juba on avaldatud muretki, kas nii ei jää kõngu traditsioonilised "puhtad" valdkonnad.

Kõigi nende selgelt tehnoloogilise suunaga teadusuuringute kõrval on teinegi oluline uuringusuund, mille keskpunktiks on inimene. Lähemate võtmesõnadena võiks siia lisada teadvuse, keele, indiviidi ja ühiskonna käitumise, mõistuse ja mateeria ning palju muud. Mitte ilmaasjata ei käsitle S. Griffithsi koostatud "ennustuste raamatus" (1999) suurem osa esseesid just neid probleeme ja mitte ilmaasjata pole üks suurtest eksperimentidest seotud küsimusega "kuidas inimene kõige sellega hakkama saab?" Psühholoogia omandab ikka rohkem ja rohkem täppisteadustele iseloomulikke jooni, sest paljud "hingeelu" protsessid on juba seostatud inimaju füüsikalise-keemiliste protsessidega. Teame ju näiteks keelespetsiifiliste mälujälgede olemasolu inimajus (sealhulgas õ-hääliku mälupeesa). Vastavalt anglosaksi tavadele on sotsiaalteaduste kõrval tihti eraldi nimetatud ka käitumisteadusi (*social and behavioural sciences*), mille tähtsus tundub järjest kasvavat. Arusaamad keerukatest majandus- ja kultuurisüsteemidest on tänapäeval tänu interdistsiplinaarsusele leidnud täpsema keele ning selgitanud põhjuse ja tagajärje vahet (Mainzer 1997).

Interdistsiplinaarsus on tõepoolest oluline, nbi-tehnoloogiat ja inimest ei tohi vaadelda lahus. Kokkupuutepunktid on ilmsed — biotehnoloogia on ju paljuski otseselt seotud inimesega ning infotehnoloogiagi ei saa kuidagi läbi inimeseta. Loomulikult on seos kahepoolne. Sotsiodünaamilisi protsesse oma keerukate hierarhiliste struktuuridega on näiteks võimatu analüüsida ilma infotehnoloogia vahenditeta. Teadvuse uuringud (närvivõrgud, nende omadused, topoloogia ja fraktaalsus, sünaptilised interaktsioonid, signaalialalüüs jm) vajavad kindlasti alusteadmisi bioloogiast, keemiast ja füüsikast ning matemaatilisi meetodeid tohutu infohulga töötlemiseks. Tehnoloogia arengu ja inimesele suunatud uuringute sümbioosina on oodata läbimurret ka teadvuse kirjeldamisel.

Kas maailm on muutusteks valmis? Albert Einstein olevat öelnud: "Ma ei muretse tuleviku pärast. Ta tuleb lihtsalt üsna varsti." Selle väite teise poolega võib nõustuda, kuid esimese poo-

lega küll mitte. "Mida kiiremini me liigume, seda rohkem peame vaatama ette," on öelnud Nokia peadirektor Jorma Ollila. Järgnevalt lühike kokkuvõte sellest, mida maailma (*resp.* Euroopa) ametlikud ringkonnad ning teadlaskond mõtlevad teadusuuringute tulevikust. Teatud raamid ja üldpõhimõtted teadmiste ja teadusuuringute rollist on antud ülemaailmse teaduskonverentsi deklaratsioonis (World... 1999). Jagades neid põhimõtteid, tuleb ometi tunnistada maailma ebahütlust, milles meid huvitab eelkõige Euroopa mosaiik. Euroopa Liidu laienemisplaanid tähendavad ka suurema osa Euroopa maade haaramist ühtsesse süsteemi koos paljude kokkulepetega. Teaduse ja teadusuuringutega tervikuna pole aga Euroopa asjad sugugi mitte hiilgavad. Üks väga hea ühe või teise maa teadusuuringute taseme integraalnäitaja on selle finantseerituse määr protsentides sisemajanduse kogutoodangust. Aastal 1997 oli see Jaapanis 2,9, USA-s 2,7 ja Euroopa Liidus keskmiselt 1,9. Arvud räägivad küll enda eest ise, kuid Euroopas on ka teadlasi vähem ning mis majanduslikus mõttes kõige olulisem: ka kõrgtehnoloogilisi tooteid on Euroopas tunduvalt vähem kui võrdluspartneritel. Kui Euroopa Liidu andmetele lisada veel liitu pürgijate kesised andmed, lähevad kõik näitajad, nii kvalitatiivsed kui ka kvantitatiivsed, veelgi enam alla. Plusspoolele saab Euroopa seada aga oma potentsiaali — hinnangute kohaselt saadakse umbkaudu kolmandik uutest teadmistest Euroopas.

Euroopa Liidu äsjases dokumendis (*Commission...* 1999) on tõsiselt plusse ja miinuseid analüüsitud ning sõnastatud Euroopa teadusruumi idee. Jättes kõrvale paljud üksikasjad, näiteks reaalsete ja virtuaalsete ekstsellentsikeskuste võrgu loomine, ühiste suurlaboratoriumide kasutamine, mobiilsuse toetamine jm, on põhiprobleemiks ikka see, kuidas tuua eri maade teadlaskonda üksteisele lähemale ja luua sünergeetilist efekti. Kindlasti on sellele kaasa aidanud ELi raamprogrammid ja Euroopa Teadusfondi tegevus. Ometi on riikide sihid nii ELi sees kui ka sinna pürgijate hulgas erinevad, tingituna majanduse, kultuuri, ajaloo, geograafia jt erinevustest. Sestap seavad riikide teadusstrateegiadki erinevaid eesmärke. Euroopa Teaduste Akadeemiate Assotsiatsiooni (ALLEA) töögrupp (mida on mul au juhtida) püüab leida Euroopa väiksemate riikide teaduskorralduse ja seatud sihtide ühisjooni ja erinevusi, et üldistada kogemusi. See projekt on leidnud ka UNESCO tunnustust.

QUO VADIS, EESTI?

Eesti on väike riik Euroopas. See tõsiasi kipub meil teinekord meelest minema. Võrrelda võiksime end ehk Sloveeniaga, kus on napilt kaks miljonit elanikku. Aga me kuulume Euroopasse ja oleme üks osa suuremast.

Meil on väikeriigina palju nõrku külgi ja igasuguseid probleeme. Väiksus tähendab ju eelkõige inimeste nappust, eriti just heade inimeste nappust. See kehtib peaaegu kõigis eluvaldkondades, niisamuti ka teaduses. Meil on vaja anda noortele head haridust ülikoolides ja samas tegelda paljude riigi kui terviku jaoks oluliste valdkondadega. Sellega kaasneb killustatuse oht, mis teadusuuringutes ähvardab kvaliteedi kaoga. Sellised sümptomid on täiesti olemas, nii on teinekord teadustulemuste pähe esitatud ajaleheartikleid, seda nii rahataotlustes kui ka taotlejate teadustööde loeteludes. Kui see kurb tõsiasi ongi rohkem personaalne, siis ka laias laastus eksisteerib vastuolu tõsiste teadusuuringute ja kohe-seks otsustamiseks vajamineva informatsiooni hankimise vahel. Oskamatus vahet teha järjepidevate teadusuuringute ja lühiajaliste projektide vahel lisab veel ühe vastuolu. Kohalik tööstus ei tunne erilist huvi teadustulemuste rakendamise vastu ning ka riik ei soosi seda eraldi. Tulemuseks on innovatiivse tegevuse madal tase, millega on raske Euroopasse minna.

Ent nõrkuste ja probleemide suure hulga kõrval on meil üllataval kombel ka oma tugevus, tegelikult tõeline trumpäss meie kesises mängus. Algav sajand on *nbi*-tehnoloogia päralt ning kõigis kolmes sellesse kuuluvas valdkonnas on meil igati arvestatav tase ja võimalus kaasa lüüa rahvusvahelises koostöös. Meil on heal tasemel teadmisi nanostruktuursetest aatomkihtsadestatud kiledest, polükristalsetest kiledest ja nende tehnoloogiatest, krüptoprotsessoritest, reaalaajasüsteemidest, ajatemplitest, papilloomiviirusest, kasvajaseoselistest valkudest, inimese geenidest, DNA kiipidest, kartuliviirusest ja paljust muust. On arvestatavalt tugevad töörühmad, mis osalevad aktiivselt rahvusvahelises koostöös. Hea tase on selges korrelatsioonis rahvusvaheliste grantidega ja noorte kraadiõppuritega.

Niisiis Eestil on, millega kaasa lüüa rahvusvahelisel teadusmaastikul, olgu selleks siis nimetatud aatomkihtsadestatud kile-

materjalid, vähibioloogia, populatsioonigeneetika, tarkvarasüsteemid vm. Otsesed rakendusedki on näha, nagu tehnoloogiliste vete puhastamine ja retsükleerimistehnoloogia, digitaalsüsteemide disain või Sangaste rukki regeneratsioonisüsteem. On olemas firmad infotehnoloogia rakendusteks ja on tekkimas ettevõtted geeniuringute tulemuste rakendamiseks. Head tulemused leiavad ju alati rakendust, kui see ka kohe välja ei paista. Samal ajal on meil selge kohustus arendada teadusuuringuid, kus on pearõhk Eestil. Ei pääse me mööda ka muudest teadusvaldkondadest, et püsida konkurentsivõimelistena tööstuses ja hariduses. Selline olukord kohustab meid hoolega läbi mõtlema nii teadusuuringute rahastamise kui ka noorte inimeste suunamise küsimusi.

Kõigepealt tuleb meil selgeks teha, mida me tahame. "Eesti vaimne ja materiaalne heaolu sõltub uutest teadmistest ja nende rakendamisest. Eesti riik tagab ühiskonna arenemise teadmisteskesksena. Tasakaalustatud haridussüsteem ning teadus- ja arendustegevus tagavad Eestile oluliste teadmiste genereerimise ja rakendamise ning üldise teadmiste kasvu Eesti sotsiaalmajandusliku ja kultuurilise ning säästva arengu huvides. Eesti teadlaskonna tulemused on osa maailma teadusest. Teaduse finantseerimine on väikeriikidele omaselt vähemalt Euroopa Liidu keskmisel tasemel. On tagatud nii Eesti rahvuskultuuri ja loodusega seotud kui tulevikku suunatud teadusuuringud, et kindlustada Eesti koht igakülgsest arenenud maailmas. Teadus toetab ja edendab vaimseid väärtusi, mis annavad Eestile tema näo," on kirjas teadustegevuse strateegia projektis "Teadmistekeskne Eesti" (1998).

Proovime nüüd heita pilku tulevikku ja mingil moel rühmitada teadussuundi nende olemuse, mitte tähtsuse järgi. Kokkulepped prioriteetide kohta on muidugi hoopis teine küsimus.

Rühm A: selgelt tulevikku suunatud: nbi-tehnoloogia ja uurin-gud võtmesõnaga "inimene";

Rühm B : Eesti identiteedile olulised teadusvaldkonnad: keel ajalugu, loodus jt;

Rühm C: alusteadmiste valdkonnad: füüsika (koos tehnika-teadustele vajalike suundadega), keemia, matemaatika, molekulaarbioloogia, psühholoogia jt;

Rühm D: geneerilised teadusvaldkonnad: tehnikateadused, arstiteadus, põllumajandusteadused, sotsiaalteadused.

Alusteadmisi on vaja selleks, et meil ei kaoks pind jalge alt, et haridus oleks tasemel, et kestaks järjepidev arusaam mujal genereeritud teadmistest. Et psühholoogia on nende hulgas, pole juhus, vaid just selline on maailmas valitsev arusaam psühholoogia üha kasvavast osast, et seletada nii indiviidi kui ka ühiskonna käitumist. Geneerilised teadusvaldkonnad lähtuvad eelkõige ühiskonna pragmaatilistest huvidest, nende hoolde jäävad paljude kiiret lahendamist vajavate probleemide uuringud. Võiksime intrigeerivalt küsida: kuidas seada prioriteete nii, et tasakaal säiliks? Vastus nõuaks põhjalikku analüüsi ja konsensust, vähemalt põhimõtetes. Paar tingimust tuleb kindlasti täita: teadusuuringutel on mõtet ainult siis, kui nad on tasemel; prioriteetidel on mõtet ainult siis, kui on olemas inimesed, kes neid ka rakendavad. Sellega haakub meie väiksusest johtuv inimeste nappus.

Eriti oluline on inimeste küsimus siis, kui mõtleme homsest päevast kaugemale. Ilmselt pole me nbi-tehnoloogia arendamisele suunatud hariduse osas mitte väga kehvast seisusest (TÜ ja TTÜ), kuid kas sellest piisab? Praegu on arvatavasti kõige paremal järjel geenitehnoloogia, kus kraadihariduse saanud noortele inimestele juba napib töökohti teadusasutustes või õppetööl. Infotehnoloogias on praegu suurem rõhk spetsialistide kasutajate väljaõppel, keda samuti väga vaja on, nanotehnoloogia spetsialistid (keda on väga vähe) jäävad praegu tööle üldiselt teadusasutustesse. Koos sellega, et tunnistame nbi-tehnoloogia meile oluliseks suunaks, tuleb täpsustada nende valdkondade kraadiõppe programmi.

Tegelikult on kraadiõpe muidugi laiem küsimus. Praegu on mindud teatud mõttes isevoolu teed ja doktorikraadi kaitsnute arv on väike. Ent haridusele suunatud pingutused kannavad vilja alati alles teatud aja möödudes ning seetõttu võib ennustada olukorra paranemist tänu doktoriõppe toetamisele paarikümne aasta jooksul. Praegu aga tuleks jõuda kokkulepeteni doktoriõppe kohtade avamisel lähemate aastate jooksul, mis annaks tulemi ehk 5–10 aasta pärast. Meie praeguse olukorra taga on eeskätt juhendajate nappus. Siit tuleneb ka järgmine küsimus: kuidas toetada kraadiõpet välismaal, et mitte sõltuda ainult sponsoritest? Kuidas Eesti tuleb toime demograafilise puu salenemisega, mis kahekümne aasta pärast iseloomustab tööjõulist elanikkonda, on omaette küsimus.

Teadliku teaduspoliitika tulemusena on Eestis suur rõhk kvaliteedi kindlustamisel, mis on Eestile andnud teatud eelise oma saatusekaaslaste ees. Millised on meie plussid, mis on lubanud meil jõuda mitmes teadusvaldkonnas arvestatavale tasemele? Esiteks oleme loonud seadusliku aluse ja korrastanud sellele vastavalt oma teadusstruktuurid. Teiseks, nii grant- kui ka sihtfinantseerimine on selgelt seotud kvaliteediga. Kolmandaks oleme loonud teatud võimalused noortele inimestele.

Samas on ka palju miinuseid, mille kestev mõju võib paljud head tulemused nullida. Esiteks ei tööta innovatsioonisüsteem ning valitsus(ed) ei pööra sellele tähelepanu. Teiseks on rahastamishappuse tõttu raskes olukorras infrastruktuur (sh suured seadmed ja kogud) ning puuduvad võimalused uue teadusaparatuuri soetamiseks. Kolmandaks ei tööta rahvuslikud programmid (peale mõne üksiku) ja riik ei suuda aru saada lühiajaliste projektide vajadusest. Kui lisame veel kraadiõppe ebaühtluse, väga napid võimalused värske doktorikraadi kaitsnute töölerakendamisel, Teadus- ja Arendusnõukogu ebaefektiivse töö ja riigi huvipuuduse teadus- ja arendustegevuse väljavaadete vastu, siis pole olukord eriti roosiline. Teadusstrateegia ja selle rakendamiseks vajaliku tegevuskava vastuvõtmine on takerdunud ametkondade koridoridesse.

Eestis eraldatakse teadus- ja arendustegevusele 0,6% sise-majanduse kogutoodangust, samas pole Euroopa Liit rahul oma keskmise 1,9%ga. Olulise komponendina puudub meil tööstuse toetus teadusuuringutele. Kahjuks ei tee ka riik midagi selleks, et selle toetuse tõhustamist soosida. Näiteid teiste riikide praktikast on võtta aga hulganisti.

Väikeses ühiskonnas ei tööta "keskmistamise" efekt ja tihti jäävad kõlama isiklikud arvamused ning nende alusel vastuvõetud otsused. Ilmselt on kõigi nende keerdküsimuste lahendamiseks vaja head tahet jõuda kokkulepeteni ning neid siis ka järgida. Tundub, et ühise eesmärgi saavutamine on meie jaoks võtmeküsimus. Kui töötada ühise eesmärgi nimel, on mitmeid teisi võimalusi võistlemiseks. Sobiv näide on siin Oxfordi ja Cambridge'i pikaajaline viljakas rivaalitsemine, muu hulgas ka Thamesil igaaastasel sõudmisvõistlusel.

Analüüsidest sihtfinantseeritavate teadusteemade tulemusi paari viimasel aastal, hakkavad silma loomulikud ja selged märgid: tugev liider (või liidrid), piisava suurusega meeskond, korralikud publikatsioonid, noored inimesed kraadiõppuritena osalemas — kõik see annab häid tulemusi nii alusuuringutes kui ka rakendustes. Siit ka üks imperatiiv tulevikuks: selliseid uurimisrühmi tuleb toetada nii palju kui võimalik.

Kõrgtasemega uurimisrühmade olemasolu on kindlasti meie tugev külg. Valusaim küsimus on aga eelistustes, sest päris kindlasti ei jätku Eestil jõudu kõigi teadusvaldkondade toetamiseks ja arendamiseks. Küsimus pole ainult rahas, vaid ka inimestes. Tundub, et hetkel on biotehnoloogia teistega võrreldes paremas seisus.

LÕPETUSEKS

Tundub, et uue sajandi alguses on põnevad probleemid nbi-tehnoloogia käes. Nende toel saab interdistsiplinaarsus veelgi enam tuult tiibadesse ja küllap sulavad Kurt Gödeli teoreemid, Werner Heisenbergi määramatuse printsiip, Ilya Prigogine'i iseorganiseeruvad termodünaamiliselt avatud struktuurid, Roger Penrose'i mõistuse-mateeria teooriad, Umberto Eco semiootika, Stuart Kaufmanni elu tekke autokatalüütiline teooria, Karl Popperi vaba valiku printsiip ja palju muudki ühtse maailmatunnetuse paljutahuliseks väljenduseks. Juba viimasegi kümne aasta jooksul on nii palju muutunud, et kümne aasta pärast, 2010. aastal näeks sinne essee juba hoopis teistmoodi välja. Niiviisi ongi Griffithsi (1999) kirjeldatud viies globaalne katse — kuidas inimene kiirete muutustega hakkama saab — iseenesest kõige kaalukam ja olulisem.

Tõepoolest, viitasin kunagi Hando Runneli küsimusele “Kas teab teadus, mis on headus?” Kuigi teadus ehk ei oska anda ammendavat selgitust headusele ega leia üles headuse geeni, on ometi teaduses peidus intellektuaalsed väärtused. Veelgi enam — neid tuleb osata ka kasutada. Teadusuuring kui looming nõuab vabadust otsustada, kuid suuremad teadmised tähendavad ka suuremat vastutust. Mitte asjata pole inimkonna suured mõtlejad osutanud maailma valupunktile ja kirglikult võidelnud, et neid

kõrvaldada. Ka see on 21. sajandi väljakutse, sest kiiresti ja ebaühtlaselt muutuv maailmas on ju nii palju ikka veel korrast ära. Teadlase ülesanne on oma tegevuse ja mõjujõuga ühiskonda aidata. Euroopa teadlaste arvates on see võimalik (Drenth, Fenstad, Schierek 1999), sest vastutustunne ja eetilised tõekspidamised, mis on teadusele omased, teenivad ka ühiskonda tervikuna. Koos uute teadmistega tekivad loomulikult uued küsimused bioetikast, infoühiskonna käitumisreeglitest, tehnoloogilise riski piiridest jm. Nendelegi küsimustele tuleb uuel sajandil vastused leida. Kõik see puudutab ka Eestit, seejuures kindlasti rohkem kui pikemat rahuperioodi maitsnud ja jõukale järjele jõudnud riike.

Võimalused on meil olemas ja sihid teada. Kuidas me hakka-
ma saame, sõltub Eesti ühiskonnast tervikuna. Mis meil puudub, on üksmeelne arusaam teadmiste vajadustest üldse ja nende rakendusvõimalustest. Neid ridu kirjutades tundub, et Oru Pearud ja Kassiaru Jaskad ajavad oma asju, Mäe Andresed harivad põldu ning kokku nad ei puutu. "See oli läinud aastasaja kolmanda veerandi lõpul," teame klassikast. Ajalool on kummalised kombes vanu asju uues kuues ajarattal ette keerata. Ometi on maailm muutunud, informatsiooni ja energiat on meil rohkem kui Vargamäel, sestap jõuab teadusmõte kindlasti õigele rajale kõigi takistuste kiuste.

Asjade algus on mõistmine. Mõistmine teadmistekeskse Eesti kujundamisel tähendab kokkuleppeid võimalike arengusuundade toetamisel ja järjekindlat teadus- ja arendustegevuse strateegia järgimist pikema aja jooksul.

Kirjandus

- Arrow, K. 1963. *Social Choice and Individual Values*. Yale University Press
- Barrow, J. D. 1998. *Impossibility: The Limits of Science and the Science of Limits*. Oxford University Press
- Commission of the European Communities: *Towards a European Research Area*. 1999. Brussels, EN 99109-C
- Drenth, P. J. D., J. E. Fenstad, J. E. Schierek (eds.) 1999. *European Science and Scientists between Freedom and Responsibility*. Luxembourg: EC

- Griffiths, S. (ed.) 1999. *Predictions*. (The Times Higher Education Supplement.) Oxford University Press
- Harwit, M. 1981. *Cosmic Discovery*. Cambridge, Mass.: MIT Press
- Mainzer, K. 1997. *Thinking in Complexity: The Complex Dynamics of Matter, Mind, and Mankind*. Berlin et al.: Springer
- Müller, A., A. Dress, F. Vögtle (eds.) 1995. *From Simplicity to Complexity in Chemistry and Beyond*. Wiesbaden: Vieweg
- Penrose, R. 1999. *The Large, the Small and the Human Mind*. Cambridge University Press
- Pesic, P. D. 1993. The smallest clock. — *Eur. J. Physics*, vol. 14, p. 90
- Physics Prepares for the 21st Century*. 1999. (Physics World, no. 12 (special issue))
- Teadmistekeskne Eesti*. 1998. Tallinn: Eesti TA, TAN
- Toffler, A. 1984. Science and Change: Foreword. — I. Prigogine and I. Stengers. *Order out of Chaos*. London: Heinemann, pp. XI–XXXI
- World Conference on Science: Declaration on Science and the Use of Scientific Knowledge. 1999. — *Science International*, Sept., pp. 2–13 (tõlge eesti keelde, TAN, 1999)

JÜRI ENGELBRECHT (sünd. 1939) on lõpetanud 1962. aastal *cum laude* Tallinna Polütehnilise Instituudi, tehnikakandidaat 1968. a (TPI), füüsika-matemaatikadoktor 1982. a (Ukraina Teaduste Akadeemia Mehaanika Instituut). Aastast 1969 töötanud Küberneetika Instituudis, praegu osakonnajuhataja. Aastast 1984 (vaheaegadega) TPI, praegu Tallinna Tehnikaülikooli professor. Valiti Eesti Teaduste Akadeemia akadeemikuks 1990. a mehaanika alal, aastast 1994 Eesti Teaduste Akadeemia president. *Accademia Peloritana dei Pericolanti* välisliige (1987), Euroopa Teaduste ja Kunstide Akadeemia tegevliige (1996), New Yorgi Teaduste Akadeemia liige (1996), Läti Teaduste Akadeemia välisliige (1996), Ungari Teaduste Akadeemia auliige (1997). Ajakirjas *Akadeemia* avaldanud artiklid “Dünaamika ilu” (1997, nr 4, lk 735–753) ja “Teaduses on kord ja vaidlused korrast” (1999, nr 1, lk 107–112).

MESOPOTAAMIA PLANEEDINIMEDEST ehk KURVA LÕPUGA LUGU

*Enn Kasak,
Raul Veede*

Ja iial ei muuda keegi seda kuulsust igaveseks,
ta hääbub koos inimeste hukkamisega
ja vajub järeltulevate põlvede juures unustusse.

M. T. Cicero, "Riigist" (Scipio unenägu VII 17)

Meie planeedil kulgeb Aeg kõikjal sarnaselt, kuid meile teadaolev ajalugu on igal pool erineva pikkuse ja paksusega. Võib-olla kõige sügavam ajalookiht lasub Tigrise ja Eufrati vahelisel maal — Mesopotaamias (kr Μεσοποταμία — kahe jõe vaheline maa). Raske on hoomata, kui palju on käesaegne kultuur pärinud tolle maa vanadelt rahvastelt — olgu see siis ratas, kirjakunst või aja- ja nurgamõõdu ühikud, aga samavõrra nagu näiteks positsiooniline numbrisüsteem, on Mesopotaamia päritolu ka ridamisi olulisi pisiasju, isegi selline detail nagu esindushoonete lai paraadtrepp. Motos toodud Cicero sõnad läksid esialgu täide ka kahe jõe vahelise maa puhul. Kui sumerid ja akkadlased poleks kirjutanud savitahvlitele, vaid millelegi kaduvamale, oleks neist tänaseks vist üpris vähe teada. Tänapäeval aga tuntakse viie tuhande aasta tagust Mesopotaamiat märksa paremini kui näiteks Eestimaad neli tuhat aastat hiljem.

Autorid tänavad Amar Annust märkuste eest.

Euroopa kultuuris on täheteadused ja -tarkused vahelduva edu-
ga alati tähtsad olnud ning isegi kõige sügavama unustuse aegadel
on siin säilinud mälestused Kaldea tarkadest, kes tundsid taevast
ning oskasid tähtede järgi saatust ennustada. Siiani on lääne tsivi-
lisatsioonis säilinud nii mõndagi babüloomlaste uskumustest täht-
kujude ja planeetide kohta. Just planeetidel oli tähtis koht seelses
astraalreligioonis, neid vaadeldi nii kalendaarsetel kui ka astroloog-
iilistel eesmärkidel, planeedijumalate omadused kandusid edasi
ka Kreekasse ja Rooma.

Alljärgnev lugu sai alguse katsest koostada ülevaatlik tabel,
milles oleks ära toodud planeetid ja nendele vastavad jumalad,
kes siis annavad planeetidele nimed ja omadused. Täheteadus-
te ajaloo raamatutest on kerge leida selliseid tabeleid Kreeka ja
Rooma kohta. Mesopotaamiat puudutavad tekstid sisaldavad küll
mitmesuguseid fakte, kuid nende süstematiseerimise juures on
jäänud enamasti pigem üldsõnaliseks (Pannekoek 1961). Põhju-
sed selliseks ebamäärasuseks selgusid ülevaatetabeli koostamise
käigus, mis hakkas meenutama Sisyphose tööd.

Võtame järgnevalt ette natuke kitsama ülesande ja püüame
süstematiseerida Mesopotaamias kasutusel olnud planeetide ni-
mesid. Aegade jooksul on nendeski toimunud palju muutusi,
mille mõistmiseks peaks tegema lühitagasivaate ajalukku.

MESOPOTAAMIA AJALOOST, KEELTEST JA KIRJAST

Kuigi Mesopotaamia esiajalugu ulatub vähemalt 60 tuhande aast-
ta taha, saame püüasustusest seal rääkida alates sumeritest, kes
jõudsid Tigriise ja Eufrati vahele neljandal tuhandel eKr. Järgne-
nud sündmuste kohta pakuvad eri allikad erinevaid aastaarve ning
siin ei aita meid ka kirjalikud ülestähendused, kuna tollal ei ka-
sutatud absoluutset ajaarvamist, aega arvestati tavaliselt mingist
olulisest sündmusest või võimuloleva valitseja troonileasumisest
alates. Olukord paistaks lootusetu, kui meid ei aitaks kiilkir-
jatahvliitel säilinud astronoomilised andmed Veenuse vaatlemise
kohta. Kahjuks pole materjali piisavalt, et saaksime üheselt ja
kindlalt asjad paika panna. Kuni aastani 1500 eKr võimaldavad
vaatlusandmed vähemalt kolme eri tõlgendust. Kõige pikema ja
kõige lühema kronoloogia erinevus on 120 aastat. Kuigi paljudes

teatmeteostes, nt ka Briti Entsüklopeedias, kasutatakse kompromissina keskmist kronoloogiat, kaldub enamik ajaloolasi siiski kasutama lühimat kronoloogiat. Teeme seda siis meiega.

Jätame üksikasjad ajaloolastele ning püüame keskenduda kõige olulisematele pidepunktidele Mesopotaamia ajaloos. Koon-dame põhisündmuste dateeringud lühikese kronoloogia järgi tabelisse (tabel 1). Enne Akkadi riiki võivad dateeringud suure intervalliga kõikuda, Akkadi dünastia algus on enam-vähem paigas. Assüüria dateeringu võimalik viga alates XV saj. lõpust eKr on 10 aastat, alates 1180 eKr 1–2 aastat ja suhteliselt kindlad on dateeringud alates aastast 900 eKr. Babüloonia dateeringud on täiesti paigas alates aastast 747 eKr (von Soden 1991). Kui tabelis 1 on paralleelselt toodud Assüüria ja Babüloonia riigid, siis valitsev võim on trükitud paksendatult, kaldkiri näitab, et tegemist on võõrvõimuga. Sulgudes on lisatud ka paari kuulsama valitseja nimi ja valitsemisaeg. Ajaloolased tahaksid siin paljugi täpsustada, nt Uus-Sumeri periood jaguneb tegelikult kolmeks, esimesel neist valitsesid põhjapoolsemat ala gutilased, jne, kuid meid aitab juba seegi, mis tabelis kirjas.

Sumeri periood	≈3500–2300 eKr
Akkad (Sargon (I) 2275–2219)	2275–2094
Uus-Sumer (Sumeri renessanss 2094–1939)	2094–1750
Vana-Babüloonia (Hammurabi 1728–1686) / Vana-Assüüria	1850–1531
Kesk-Babüloonia / Kesk-Assüüria	1531–1000
Uus-Babüloonia / Uus-Assüüria (Assurbanipal 668–631)	1000–626
Hilisbabüloonia (Nebukadnetsar II 604–562)	626–539
Pärsia periood (Ahhemeniidid)	539–331
Makedoonia periood (Seleukiidid, Aleksander Suur 331–323)	331–150
Partia periood	150 eKr–226 pKr

Tabel 1. Mesopotaamia ajaloo perioode.

Kirja leiutasid sumerid umbes 3200. a eKr. Kättesaadavuse ja odavuse tõttu võeti infokandjana kasutusele savi, sest kõigi teiste materjalidega oli sealkandis vägagi kitsas käes. Õige pea taibati, et savile joonistamise asemel on sinna võimalik märke lihtsalt sisse vajutada, selleks hakati kasutama spetsiaalset pilliroost kirjutuspulka, mille jälgedel savis on kiilu kuju. Sumeri perioodi kiilkirjatahvlite vahendusel on meieni jõudnud palju ülimalt huvitavat materjali, kuid kahjuks pole selle hulgas ühtegi

astronoomilist ega astroloogilist teksti. Esimesed säilinud tekstid, mida saab seostada tähistaevaga, üks astroloogiline ja üks astronoomiline, pärinevad mõlemad vanababüloonia perioodist. Religioosete tekstide analüüs lubab koguni oletada, et tähistaeva ja maiste nähtuste sidumine võibki vabalt olla semiidi või koguni läänesemiidi päritolu, sest akkadlased (ühisnimetus keeleliselt lähedastele semiitidele — babüloonlastele ja assüürlastele ning nende esivanematele) käsitavad suhet jumalatega palju isiklikumalt kui sumerid. Selle vastu räägib sumerikeelsete tähtkujude, tähtede ja planeetide nimede kasutamine akkadlaste poolt, kuid sellised nimetused võivad pärineda perioodist, mil semiidid polnud veel sumerite leiutatud kiilkirja suutnud oma keelega kohandada ning kirjutasid alles sumeri keeles. Hiljem võisid need sümbolid säilida oma lühiduse tõttu. Nt sumerikeelne nimetus Kaalude tähtkuju kohta on RIN₂, akkadi keeles aga *Zi-ba-nī-tu(m)*, sumeri keeles saab hakkama ühe märgiga, akkadi keeles läheb vaja nelja. Iseasi, kuidas sellest kõigest aru saada, kuid näib siiski, et mõlemas keeles mõeldakse selle all eelkõige kaalusid. On ju ^{GIŠ}RIN₂, akkadi *gišrinnu* puhul tegemist kõige tavalisemate kaaludega. Kaudseks kinnituseks on ka Kaalude tähtkuju epiteet “Šamaši õigluse täht” (Reiner 1995: 4). Õigluse sümbolite hulka kuuluvad teatavasti ka kaalud. Ka Kreekas oli Kaalude tähtkuju kõrval asuv Neitsi seostatud õiglusjumalanna Dikega. Mitmesugustel põhjustel on Kaalude tähtkuju samastatud ka vankriga. Hilisbabüloonia perioodil liideti Kaalud Skorpioniga ja neist said skorpioni suised. Antiikaja lõpul võeti Kaalude tähtkuju uuesti kasutusele. Siit pärineb klassikaline eksitus, nagu oleks Kaalud uus tähtkuju, loodud Julius Caesari auks (Allen 1963: 271). Oli kuidas oli, kuid planeedinimede juures peame alustama siiski babüloonlastest, mitte sumeritest, kuigi sumeri keele ja kirja mõju peame arvestama.

Akkadi keele ja kirja mõistet kasutatakse hilisemal ajaperioodil ka ühisnimetusena lähedaste semiidi keelte, babüloonia ja assüüria keelte kohta. Akkadi kiri on sumeri kirja järeltulija ning sisaldab palju sumeri laensõnu ja anakronisme. Sumeri kui hoopis teist tüüpi keele foneetilist kirja oli raske kohandada akkadi keele tarbeks, kuid sellega saadi siiski toime. Sama märk võib akkadi kirjas vastavalt vajadusele tähistada nii sumeri keelest pärinevat silpi kui ka silbi aluseks olnud tähenduse tõlget, lisaks veel ka

sellele sarnase kõlaga akkadikeelset silpi jne jne (Borger 1981: 1–4, 46–52). Meile on oluline määrajate ehk tunnussõnade (determinatiivide) esinemine ja sumeri päritoluga foneetiliste silpide kasutamine. Määrajad teatavad lugejale, mis tüüpi sõna järgneb. See võib olla maa nimetus, linna nimetus, looma nimetus jne, meid huvitavates tekstides ka tähe või jumala nimetus (Caplice, Snell 1988: 4–9). Märkide translitereerimisel kirjutatakse määraja tavaliselt ülaindeksina sõna ette. Määrajad olid varem lihtsalt sumerikeelsed sõnad. Nt jumala tunnuseks on DINGIR ‘jumal’, seda märgitakse translitereerimisel väikese *d*-ga, taevatähe tunnuseks on MUL ‘täht’ ning sellisena on seda kombeks ka ülaindeksina translitereerimisel märkida (vt joonis 1). Akkadikeelsed silbid märgitakse väikeste tähtedega, neid eraldavad kriipsud, sumeri keelest pärinevad märgid translitereeritakse trükitähtedega, neid eraldavad punktid. Sarnase kõla, kuid erineva kirjaviisiga silpidele lisatakse tunnusindeks, nt GU ‘nöör, pael’ või GU₄ ‘härg, pull’. Teistes allikates on kasutatud ka mitmesuguseid erinevaid rõhumärke, nt MÚL on seesama mis MUL₂, GÚ = GU₂ ‘kõri’ ning GÛ = GU₃ ‘hääli’.

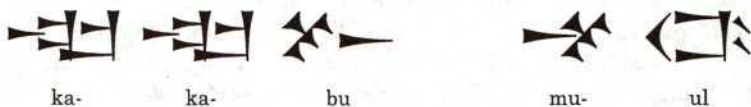

Joonis 1. Meile vajalikke determinatiive akkadi keeles.

Sumeri DINGIR ehk akkadi *ilu* tähendab jumalat. MUL ehk akkadi *kakkabu* tähendab taevatähte. DINGIR on kujunenud taevatähte kujutavast piktogrammist, MUL koosneb lähemal vaatlusel kolmest DINGIRist. Ka kõlaliselt sarnane UL või *ul* tähistab taevatähte ning esineb määrajana. Hilistes astroloogilistes tekstides kasutatakse veel vähemalt kolme määrajat, mida tõlgendatakse kui taevatähte. Need on TE, AB₂ ja GAN₂, mida assürioloogid on hakanud tähistama vastavalt MUL₂, MUL_x ja MUL₄. Nende algsed kasutamispõhjused on teadmata, tegemist võib olla krüptogrammide või õpetlaste naljatleva žargooniga (Reiner 1995: 5).

Akkadi keeles kasutatav silpkiri võimaldab sama nimetust kirjeldada mitut moodi. Nt taevatäht — *kakkabu* — loeti välja sumeri kirjajamärgist MUL, aga see võis olla kirjutatud ka sil-

pidena vähemalt neljal viisil: *kak-ka-bu*, *ka-ak-ka-bu*, *ka-ka-bu* ja ka *mu-ul*, kusjuures siintoodud loetelu pole kindlasti ammendav, sest silbid võivad olla kirjutatud välimuselt erinevates, kuid hääduselt sarnastes variantides (Hunger 1992: 27, 29, 44, 57).

Joonis 2. Taevatähe *kakkabu* kirjavariante akkadi silpkirjas.

Mesopotaamia pika ajaloo jooksul toimus muutusi nii keeles kui kirjas ning loomulikult oli erinevusi ka babüloonia ja assüüria keele vahel. Püüame sellel küsimusel mitte peatuda ning kasutame probleemsituatsioonides enamasti hilisemaid kirjalpilte, sest juba pikemat aega arvatakse, et kõige kõrgemale tasemele jõudis Mesopotaamia astroloogia ja astronoomia hilisbabüloonia perioodil (Kugler 1909/10: 27; Barton 1994: 20–22).

Järgnevalt toome mõningad tähistaevaga seotud tekstinäited (vt joonis 3 ja 4).

Joonis 3. Uusassüüria ennustustekst kuuvarjutuste kohta. Hunger 1992, tekst nr 535, plaat XIV. (Tahvli tähis 80-7-19,103; esikülj.)

Joonisel 3 kujutatud tahvli kuue esimese rea transliteratsioon ja ligikaudne tõlge:

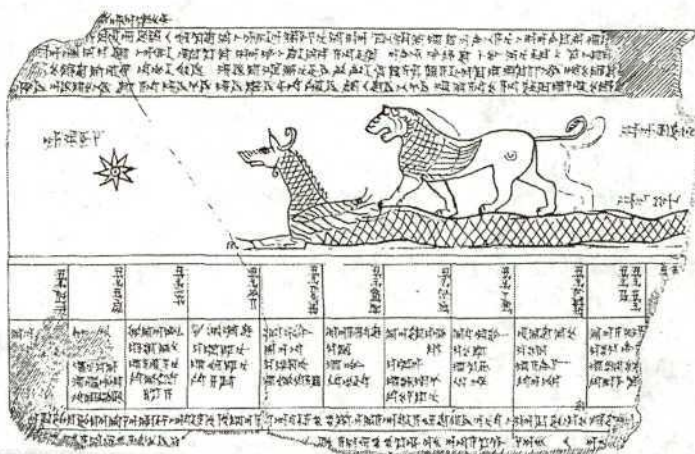
- ¹ 1 30 *ina* ITI.SIG₄ UD-15-KAM₂ AN.MI GAR-*u*[*n x x x x*]
- ² ARAD.MEŠ-šú *ina* HI.GAR GAZ.MEŠ-šú KI.MIN
AB.BA.M[EŠ]-šú [*x x*]
- ³ UŠ₂.M[EŠ *x x*]
- ⁴ 1 30 *ina* ITI.SIG₄ AN.MI EN.NUN-AN.USAN₂ GAR ZI-*ut*
KU₆.HIA KI.MIN [BURU₅.HIA]
- ⁵ 1 30 *ina* ITI.SIG₄ AN.MI GAR A.KAL DU-*ma bi-b*[*il A.ME*]Š
KUR *u*[*b-bal*]
- ⁶ 1 AN.MI EN.NUN-AN.USAN₂ GAR-*ma* EN.NUN *ig-mur u*
IM.U₁₈.LU DU

...

- ¹ Kui kuu teeb varjutuse (*toimub kuuvarjutus*) Sivanikuu 15. päeval: [.] tema teenrid tapavad ta mässus; (*variant*: tema vanemad [. . .] surevad [. . .]).
- ⁴ Kui kuu teeb varjutuse Sivanikuul õhtuse vahi ajal: kalade rünnak; (*variant*: [rohitirtsude]).
- ⁵ Kui kuu teeb varjutuse Sivanikuul: tuleb uputus ja tulvavesi laastab maad.
- ⁶ Kui ta teeb varjutuse õhtuse vahi ajal ja see lõpetab vahi ja puhub lõunatuul: Elami kuninga, Guti kuninga ja nende maade langemine.

...

(Hunger 1992: 293.)

Joonis 4. Hüdra ja Lõvi tähtkuju Seleukiidide-aegsel astrooloogilisel tahvlil, kaheksaharuline täht vasakul on pealkirjastatud kui ^dSAG.ME.GAR — Jupiter. (Tahvli tähis VAT 7847; tagakülg.) Lõvi on kujutatud liikuvana ettepoole.

Joonisel 4 toodud plaati on pikemalt kirjeldanud N. Postgate, kes toob esile, et Sodiaak on sellel tahvlil jagatud alamsodiaakideks, kusjuures need on seotud mingi linna, taime, puu või kiviga (Postgate 1997: 219).

PLANEEDIJUMALATEST MESOPOTAAMIAS

Mesopotaamia panteon on väga segane, sest selles on läbi põimunud palju erinevaid kultuure ja ajastuid, isegi naaberlinnad polnud taevaste asjade suhtes ühel meelel. Sumerid näiteks ülistasid umbes tuhandet jumalat, viitkümnet neist peeti peajumalateks ning eriti tähtsad olid seitse suurt jumalat. Linnriigiti olid jumalate funktsioonid tihti erinevad, kuid taevajumal An, õhu- ja maajumal Enlil ning vete ja tarkusejumal Enki olid kolmekeisi teistest tähtsamad. Suurde seitsmikusse kuulusid alguses veel päikesejumal Utu, kuujumal Nanna, armastusjumalanna Inanna ja jumalate ema Ninhursag (Kramer 1977: 122–130, 146–152).

Peajumala nimi ja staatus sõltus sellest, kelle käes oli võim. Sumeri aegadel oli ülemjumalaks An, kelle poeg oli Enki. Vanababüloonia perioodil sai peajumalaks loomulikult Babüloni linnajumal Marduk, kes kirjutati Enki pojaks ja Ani pojapojaks. Toimunud võimuvahetus on põhjendatud müüdis *Enūma Eliš* — 'Kui üleval'. Eesti keeles on viimasest ilmunud küllaltki põhjalik ümberjutustus (Lipin, Belov 1954: 207–215), teaduslik tõlge on ilmunud *Internetis* (Annus 2000). Kuna An oli rohkem puhkav jumal (see tähendab, et pärast maailma valmissaamist polnud tal enam kuigi palju tööd), siis Marduk kui toimiv jumal hakkas samastuma samuti toimiva peajumal Enliliga, kelle poeg sõjajumal Ninurta samastub Marduki poja, multifunktsionaalse Nabūga. Assüüria suurriik tõstab peajumala troonile linnajumal Assuri, hilisbabüloonia perioodil pääseb Marduk taas võimule. Kohalikus traditsioonis on mõlemad muidugi kogu aeg võimul, ent kui Marduki kohta on teateid ka kaugematest regioonidest, jääb Assur kogu aeg vaid linna- ja riigijumalaks. Planeedijumala staatust ei omandanud Assur kunagi. Keerulised on ka teiste jumalate samastumiste ja funktsioonide lood. Parimal viisil on selles segaduses korda loonud soome assürioloog Simo Parpola, kes rekonstrueeris Assüüria elupuu. Elupuu igas ringis on lisaks jumalanimele ära toodud ka temaga seotud maagiline number (Parpola 1998: 281–285). Siin peab mainima ka tõlgendust, mille järgi Assüürias jõuti Assuri kui universaalse ainujumala ideeni (Parpola 1997: XXI).

Erinevaid ettekujutusi maailma alguse kohta sumeritel ja akkadlastel võib leida isegi täpsele tõlkele püüdlevatelt bilingvatelt (Clifford 1994: 67).

Me ei sukeldu Mesopotaamia panteoni kõikidesse keerukustesse, piisab, kui pöörame peatähelepanu planeetidega seotud jumalatele. Hiljem näeme, et iga planeediga võis olla seotud mitu jumalat. Koostame tabeli (tabel 2) ning püüame sinna panna kõige valdavamad seosed tuginedes peamiselt akkadlastele, sest Päikest, Kuud ja Veenust kõrvale jättes me ei tea, kuidas võisid need lood sumeritel olla.

Sumer	Akkad	Planeet	Jumala ametid akkadlastel
An	Anu		Taevajumal
Enlil	Marduk (Bēl)	Jupiter	Pea-, õhu- ja maajumal
Enki	Ea		Vete- ja tarkusejumal

Nanna	Sîn	Kuu	Kuu, viljakuse, õitsengu jumal
Utu	Šamaš	Päike	Päikese, õigluse jumal
Inanna	Ištar	Veenus	Armastuse, sõja jumalanna
Ninurta	Nabû	Merkuur	Sõja, jahi, kirja, lunastaja jumal
Ereškigal	Bēlet-šēri		Allilma jumalanna
Nergal	Nergal	Marss	Katku, nälja, sõja, allilma jumal.

Tabel 2. Mesopotaamia tähtsamad jumalad, nendega seotud planeedid ning nende ametid akkadlastel. Saturniga on lood segased, temaga näib olevat seotud Ninurta, kuid see viib meid otsejoones Merkuuri juurde. Varasemas kirjanduses seostatakse Saturniga *Ninib*, kuid seda lugemisviisi peetakse praegu vääraks, samadest sümbolitest loetakse nüüd välja hoopis *Ninurta*.

Esmapilgul näib, et tabeli koostamine pole kuigi raske. Päikese ja Kuu puhul saame kaunis hästi hakkama. Sumeri Nanna ja akkadi Sîn on kindlasti kuujumal, Utu ehk Šamaš on vaieldamatult päikesejumal. Edaspidi tekivad aga juba tõsisemad probleemid.

Meie jaoks kõlab üsna koduselt arusaam, et taevatähed on taevakiri, akkadi keeles *šitir šamê* või *šitir burūme*. Tüüpiliselt suurushull Assüüria kuningas Assarhaddon väitis, et taevatähed on kiri, milles on kirjas tema nimi (Reiner 1995: 9). Toome järgnevalt lõigu sellesama Assüüria kuninga ja Meedia kuninga Ramataia vahelise lepingu tunnistajate nimekirjast (672 eKr), planeete tähistavaid kirjamärke tõlgime tuntud planeedinimedeks: *Planeetide Jupiter, Veenus, Saturn, Merkuur, Marss, Siirius, [jumalate] Assur, Anu, Enlil, Ea, Sîn, Šamaš, Adad, Marduk, Nabû, Nusku, Uraš, Nergal, Ninlil, [---], Ninive Ištar, Arbela Ištar, kõikide [Assüüria] linnade [---] jumalate, kõikide Assüüria jumalate, kõikide Babüloni, Borsippa ja Nippuri jumalate [---], kõikide Sumeri jumalate, kõikide maade kõikide jumalate ühtekokku, taeva ja maa jumalate juuresolekul [---]* (Lindsay 1971: 42).

Planeedid on kirja pandud esimesena, et rõhutada nende tähtsust. Lähemal vaatamisel märkame aga veel, et planeedijumala ja temaga seotud jumala nimed esinevad nimekirjas eraldi: see kehtib eelkõige Ištari puhul, aga samasugune kahestumine esineb kõigil ülejäänud neljal planeedil, välja arvatud muidugi Kuu ja Päike. Planeedi määratlemine jumala tunnusega on kaunis üldine (Kugler 1907: 62). Selle põhjal võib oletada, et Kuud ja Päikest kõrvale jättes peab planeedijumala ja planeedi samastamisega Mesopotaamia

mias olema ettevaatlikum, kui esialgu võinuks arvata. Segadust suurendab asjaolu, et kurjema mõjuga planeedid — Merkuur, Saturn ja Mars — ei olegi kõikjal ja alati seotud ühesama jumalaga. Näiteks Saturniga on seotud jumal Ninurta (varem loeti sellest kombinatsioonist välja hoopis *Ninib*). Ninurta kipub samastuma jumal Nabûga, see omakorda aga on seotud Merkuuriga. Ka võime Ninurtast lähtudes sattuda sõjajumal Nergali juurde, kes on seotud hoopis planeediga Marss.

Diodorus Siculuse järgi uskusid babüloomlased, et tähed on allpool planeete, Mesopotaamia enda allikad seda aga ei kinnita, selle asemel leiame planeetide seoseid Kuuga, neid on koguni nimetatud kuutähtedeks (Horowitz 1998: 152; 161–162).

AKKADI ASTRAALTERMINOLOOGIAST

Kasutatavuse mõttes toome edaspidi võimalust mööda taevakeha nimetuse järel sulgudes ka tema numברי Gössmanni klassikalises kataloogis (Gössmann 1950). Taevatähest oli meil juba juttu akkadi kirjaga seotud lõigus. Kiilkirjatekstides esineb see aga paljudes kombinatsioonides. Nt ^{MUL}GAL (G62), akkadi *kakka-bu rabû*, ehk otsetõlkes Suur täht võib tähendada Kuud, heledat tähte Siriust, Jupiteri või Saturni ning astrooloogilistes tekstides veel ka meteoori. Kombinatsiooni ^{MUL}*Rab-bu* (G367) hääldus ja tõlge on samad mis eelmisel, aga tähendab see Jupiteri, Veenust või mitte just väga silmatorkavat kinnistähte η *Oph* Maokandja tähtkujus. (Gössmann 1950: 18, 183.)

Mõiste “planeet” esineb peamiselt kolmel kujul: ^dUDU.IDIM, ^{MUL}UDU.IDIM või ^{MUL}*bi-ib-bu*. UDU.IDIM ehk siis akkadi *bibbu* tähendab tõlkes metslammast. Kui kinnistähed on rahulikult aasal sööv kari, siis planeet kui rändtäht on metslammas või koguni lambaid murdev kiskja — hunt või šaakal (Hommel 1909: 217). Planeedi nimetus UDU.IDIM sobib hästi illustreerima kiilkirja tõlgendamise probleeme. Nimelt loeti seda kombinatsiooni varem kui LU.BAT või LU.BAD ning kõige uuemad uurimused väljendavad arvamust, et kõige õigem lugemisviis oleks hoopiski UDU.BAD (Reiner 1995: 7). Kuna BAD pole vist nii metsik sõna kui IDIM (hunt on nt UR.IDIM), siis peab vist tasakesi ka

metslamba ära unustama, kuid sellega ei tasu kiirustada, sest mine tea, mis assürioloogia tulevik veel endaga kaasa toob.

Joonis 5. Planeet — akkadi *bibbu* — kahes kirjaviihis ^dUDU.IDIM ja ^{MUL}bi-ib-bu.

Eeltoodud ^dUDU.IDIM võib tähistada ka üksnes Jupiteri, Veenust või Merkuuri, mõnikord aga ka Marssi, Saturni või koguni Kaalude tähtkuju.

Säilinud kiilkirjatekstidest on võimalik kokku koguda kõik kasutusel olnud planeedinimed, ainult et, nagu äsja just näha oli, on nende lugemine ja tõlgendamine aja jooksul üksjagu muutunud. (Kugler 1907: 293; Gössmann 1950; Borger 1981; Rochberg 1998: 28–29.) Mõnikord kasutatakse Päikese, Kuu ja Veenuse puhul jumala määrajaga arvsümbolit, nii nagu Assüüria elupuu tõi esile tähtsamate jumalate seosed teatud kindlate arvsümbolitega, ning sealjuures peab arvestama, et kuuekümnendsüsteemi tõttu kirjutati arvud 60 ja 1 samasuguse püstkiiluga (Parpola 1998: 285, 289).

Planeedid esinevad korraga enamasti astrooloogilistes tekstides ning neid järjestati mõju headuse järgi. Esialgne järjestus — Kuu, Päike, Jupiter, Veenus, Saturn, Merkuur, Marss — asendus uue- mal ajal järjestusega Kuu, Päike, Jupiter, Veenus, Merkuur, Saturn, Marss; seega vahetasid Saturn ja Merkuur koha (Rochberg 1998: 90). Oma ülevaates peame meiegi kinni sellest iidsest järjekorrast. Edaspidi toome ära planeedinimed, võimaluse korral selle numbri Gössmanni kataloogist (nt kujul G123), siis häälduse akkadi keeles (ak), ning lisame otsetõlke ja kommentaarid. Planeetide puhul võib peaaegu alati määraja MUL asemel kirjutada ka DINGIR ning vastupidi.

KUU JA PÄIKE

Kuu, akkadi keeles *Sîn*, on tekstides üldjuhul esimene planeet ja siin pole midagi imestada, eks ole ju kuujumal aru kehastus ja

päikesejumala isa. Vanababüloonia astroloogilistes ennustustes ja vanimas astronoomilises tekstis MUL.APIN võib kuud tähistada lihtsalt DINGIR — *Ilu* (G194) — ‘jumal’. Kuu kui selline esineb akkadi keeles kujul (*w*)*arhu* (G169), poeetilisemal juhul kas eelmainitud variandis ^{MUL}GAL (G62) või sagedamini kujul ^{MUL}BIR (G56), mida Gössmann ise soovib lugeda kui ^{MUL}KALAM₂, mõlemal juhul — ^{MUL}Kalītu — ‘neerutäht’. Pseudonüümina kasutatakse seda kombinatsiooni ka Merkuuri ja Marsi kohta. Kuu erinevatel faasidel olid omaette nimed: ühe- kuni viiepäevane noorkuusirp oli UD.SAR ^dA-nu-u₂, 6–10-päevane poolkuu oli *ka-li-tu* ^dE₂-a, 11–15 päeva vanune täiskuu oli AGA *taš-riḫ-ti* — täiskuu tiaara (Gössmann 1950: 133) jne.

Kuu puhul kasutati sageli ka kirjaviisi ^d30, vahel kirjutati see koguni ilma määrajata, lihtsalt (Neugebauer 1955). See number tähistab Assüüria elupuus aru ehk mõistust (kabalas number 3), mis seostubki kuujumalusega ^d*Sîn* (G352). Arvtähise kõrval on kõige levinumaks Kuu tähistuseks ^dEN.ZU, mida tegelikult loeti kui *Sîn* (ZUEN). On olemas ka variant ^dZU, mis on lühendunud ZU.EN — seesama *Sîn*. Vanababüloonia tekstides esineb ka sumeri päritolu kuujumal ^dNANNA (G295) või ka ^dŠEŠ.KI tähenduses Nanna, mida loeti akkadlaste poolt ikka lihtsalt *Sîn* — kuujumal (Borger 1981: 138).

Horoskoopides on Kuu tähiseks samuti peamiselt number 30, juhul kui ei kasutata kirjanduslikke pseudonüüme.

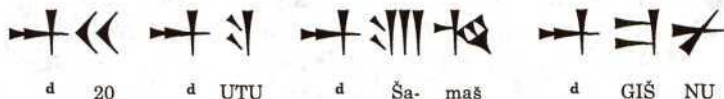

Joonis 6. Levinumaid variante Kuu kirjutamisest kiilkirjas: kirjaviisis ^d30, ^dEN.ZU ja ^{MUL}GAL. Loetakse neid üldiselt ühtemoodi — *Sîn*.

Päike, akkadi keeles *Šamaš*, on alati tekstides teisel kohal Kuu järel, sest ta on kuujumala poeg ning Ištari vend. Ekliptika ongi Šamaši tee. Päikeseketas kui selline on AŠ.ME — *šamšū*. Päikest kui õiglusejumalat või õiglast kohtumõistmist sümboliseerib Assüüria elupuus number 20 (kabalas number 5), mis asub otse Kuud sümboliseeriva numbril all elupuu kohtumõistmise sambas (Parpo-

la 1998). Ka Päikest (samuti kuningat, *šarru*) armastati tähistada kujul ^d20 ning seda tehti mõnikord samuti ilma määrajata (Neugebauer 1955). Väga levinud on ka kirjavorm ^dUTU, harvem kasutati silpkirjas varianti ^dša-maš. Haruldasemad kirjakujud on ^dGIŠ.NU või ^dGIŠ.NU₁₁ (Borger 1981: 123).

Horoskoopides on Päike enamasti kas 20 või ^dUTU. Siin tasub meelde jätta, et UTU on sama märk kui UD, mis tähendab heledat, säravat, valget, samuti tormi ja muidugi ka Päikest.

Joonis 7. Levinumaid variante Päikese kirjutamisest kiilkirjas: ^d20, ^dUTU, ^dša-maš ja ^dGIŠ.NU. Loetakse üldiselt ikka *Šamaš*.

HEA MÕJUGA PLANEEDID — JUPITER JA VEENUS

Üleskirjutus ^{MUL}*dMarduk* — Jumal Marduki täht — kinnitab üheselt, et Jupiter oli Marduki täht, kes oli eelkõige riigi ehk kuningavõimu eest hoolitsev jumal — seega osutus Jupiter kuningaga seostatud täheks. Loomulik nimetus — Kuningatäht — ^{MUL}LUGAL (G240) (akkadi *kakkab šarrī*) tähistab peale Jupiteri ka veel Regulust (α Leo) ja harvemini ka Kentauri α -t (α Cen). Kuna Marduk oli Babüloonia peajumal, sai siit alguse traditsioon, mille põhjal Jupiteri seostati peajumalaga hiljem nii Kreekas kui ka Roomas. Sealsed selged seosed pole aga võrreldavadki segadusega Mesopotaamia planeedinimedes: nt nimetati Marduki täheks mõnikord ka Merkuuri, kuid enamasti siiski erijuhtudel, näiteks aastavahetuse paiku, vahel aga isegi Marssi.

Jupiter on peaaegu sama hele kui Veenus ning mõneti isegi mõjusam, kuna võib paista öö läbi. Sellest tuleneb nimetus ^{MUL}UD.AL.TAR (G137), akkadi *ūmu dāpinu* — ‘võidukas päevalgus’ või ‘kohutav hiilgus’ (Gössmann 1950: 52). *Dāpinu* esineb ka üksikult Jupiteri nimetusena ning Reiner pakub selle sõna tähenduseks hoopis ‘kangelaslik’! (1995: 4). Veel üks nimetus ^{MUL}UD.AL.TAR võib tähendada lisaks Jupiterile ka Procyoni (α CMi), kuna selle lähedal on planeet Jupiteri astroloogiline “kodu”.

Mesopotaamia kombe kohaselt lühendati ^{MUL}UD.AL.TAR ühel juhul kujule ^{MUL}UD = MUL.BABBAR (G136, 399), võimalik tõlge 'Valge täht' või 'Päikesetäht'; teine lühend on ^{MUL}AL.TAR (G16).

Kõige sagedamini kirjutati Jupiter kujul ^{MUL}SAG.ME.GAR või ^{MUL}SAG₃.ME.GAR. Selle kombinatsiooni häälendus on siiani teadmata (Reiner 1995: 4), ehkki on välja pakutud näiteks *Nēberu*. See on üks põhjusi, miks mõnede autorite arvates tuleb GAR asemel lugeda hoopiski NIG ning SAG₃ asemel PA. *Nēberu*, kirjutatuna ^{MUL}Ne₂-bi-ru (G144, G298) võib tähendada Jupiteri kulmineerumas ja veel mitmesugustes eriolukordades, kinnistähedest Põhjanaela (α UMi) ja Canopust (α Car) aga ka Perseuse tähtkuju või isegi meteoori.

Veel üks levinud Jupiteri tähistus — ^{MUL}ŠUL.PA.E₃.(A), tõlkes 'Särava koidu isand' — Jupiter idas, osutab võimalusele liigitada Jupiteri nimesid tema asukoha järgi taevavõlvil. Selgubki, et ^{MUL}SAG.ME.GAR võib tähendada Jupiteri kulminatsiooni ning ^{MUL}UD.AL.TAR võib tähendada Jupiteri asumist läänekaares.

Horoskoopides esineb Jupiter peamiselt kujul ^{MUL}2.BABBAR.

Parimaks illustratsiooniks, kuidas planeetide nimed võivad sõltuda ajast ja kohast, on akkadikeelne tabel, mis annab Jupiteri nimed kuude kaupa (Gössmann 1950: 97–98):

ina	araj		^d ŠUL.PA.E ₃	ⁱ Marduk
		Nisanni	^d UD.AL.TAR	
„	„	Aiari	^d IKU bāb ilāni ^{pl}	„
„	„	Simāni	^d da-pi-nu	„
„	„	Du'uzi	^d ma-ag-ru-u ₂	„
„	„	Abi	^d SAG.ME.GAR	„
„	„	Ulûli	^d Ni-bi-ru	„
„	„	Tišrīti	^d rab-bu	„
„	„	Araḥšamni	^u GAM ₃	„
„	„	Kislimmi	^u LUGAL	„
„	„	Ṭebēti	^u GAL	„
„	„	Šabāti	^u KUA ^d E ₂ -a	„
„	„	Adari		

Tabel 3. Jupiteri kui jumal Marduki tähe eri nimed vastavalt kalendrikuule. Säilitatud on Gössmanni kirjaviis. Siin on kasutatud

taevatähemäärajat *ul* ning jumala determinatiivi *il*. *Nisanni* kuu kestis ligikaudu aprilli keskpaigast mai keskpaigani. Esimest rida tuleb tõlkida *Nisanni* kuul — Särava koidu isand — jumal Marduk. Analoogiliselt tuleb tõlgendada ka teisi ridu.

 MUL₂ BABBAR MUL SAG ME NIG(GAR)

 MUL UD AL TAR d ŠUL PA E₃

Joonis 8. Levinumaid variante Jupiteri kirjutamisest kiilkirjas: MUL₂.BABBAR, ^{MUL}SAG.ME.GAR, ^{MUL}UD.AL.TAR, ^dŠUL.PA.E₃.

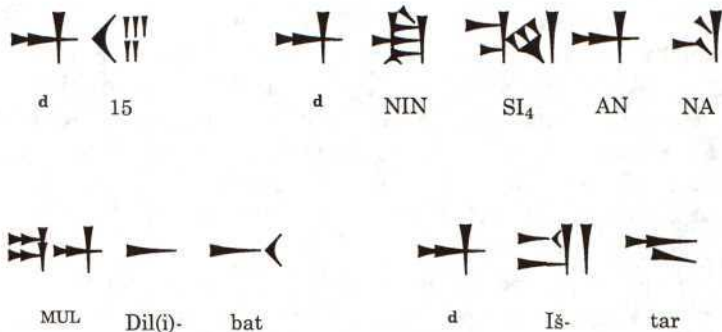
Veenus ehk Ištar, Päikese õde, on ainus naisterahvas taevavõlvil. Kõige heledama planeedina on ta erilisel kohal, tihti käsitletakse Kuud, Päikest ja Veenust kokkukuuluva kolmikuna. Babüloonia piirikividel näiteks esinevad ainult need taevakehad. Veenuse kaks ilmingut, kuigi tunnistatud samaks planeediks, omistati sama jumaluse kahele eri manifestatsioonile: hommikutähena oli Veenus emane, õhtutähena isane, ja need kaks aspekti vastasid Ištari kaksikloomusele armastuse ja sõja jumalannana (Leick 1998: 96). Isase jumalana kirjeldati Ištarit habemikuna (*Enūma Anu Enlil'* i 61. tahvilil *ziqna zaqnat*) (Reiner 1995: 6). Kindlasti tuleb siin märkida, et tavaliselt käsitletakse Veenuse ilmingute sugusid vastupidi, vastavalt Ptolemaiiose planeedisugude määratlusele (Ptolemaiiose *Tetrabiblos* 1.6 ja 7). Näiteks Lõuna-Araabias oli *Aštar/Aftar* Veenuse kui koidutähe isiksustatud isane aspekt. Veenust austati seal liites nii koidu- kui ehatähe aspektid (Leick 1998: 15). Huvitav on veel teada, et Mesopotaamias peeti tähtsaks ka Veenuse faase.

Veenus on viimane kolmest planeedist, mis esinevad ka numbrilisel kujul — ^d15 või lihtsalt 15. See number tähistab Assüüria elupuus Ilu (kabalas number 6). Levinuim Veenuse nimetus on ^d*Dil-bat* või ^{MUL}*Dil-bat*, selle tähendus on äärmiselt mõistatus-

lik ja siiani teadmata, kuid tasub meeles pidada, et oli olemas samanimeline linn ^{URU}*Dil-bat* ning ^{U3}*Dil-bat*, akkadi *maštakal*, oli karikakar (Labat 1963: 43). Isegi märkide lugemises ei olda ühel meelel — Rochberg soovitab seda lugeda *Dili-bat*, Reiner *Dele-bat* vastavalt Kreeka transkriptsioonile *Delephat* (Rochberg 1998: 28; Reiner 1995: 7). Siiski on lugemisviis *Dil-bat* valdavaim ka viimasel ajal, vt nt Reiner, Pingree 1998.

Kaugeltki mitte kõiki variante ei saa me siin ära tuua. Olu-line esinemiskuju on muidugi ^dIŠ.TAR. Sumeri Inannat plaanedinimena ei õnnestunud meil kontrollimisel leida, ehkki sellise nime olemasolu vahel on väidetud. Esineb küll sarnase kõlaga nimetusi, mis tulenevad aga hoopis taevaemanda tähendusest: ^dNIN.AN.NA (G315) — ‘Taevaemand’ — ja ^dNIN.SI₄.AN.NA — ‘Hele (kirev) taevaemand’ (G320). Sama laadne ^dNIN.SI.AN.NA (G327) tähistas Veenust vanababüloonias. Pikk nimi ^{MUL}NIN.A.HA.KUD.DU (G314), akkadi *Be-lil-te-lil-ti* tähendab ‘Puhastumise Emand’.

Iseloomulikult külvab segadust ^{MUL}NITA.A.TA (G330), tõlkes ‘isane’, mis tähistab Veenust hommikul ehk Koidutähte. Ehatähena on Veenus ^{MUL}USAN2.DA.EL (G157). Veenuse lisanimedest olgu nimetatud veel ^dNUN.SAR.A (G309), ^dGAL.A.RU.RU (G63) ja Assüüria astrooloogilistes ennustustes nii Veenust kui Ištarit tähistav U.DAR (Hunger 1992: 350). Asi läheb veelgi hullemaks, kui arvestame, et ka Veenust võidi erinevatel kuudel erinevalt nimetada, nt ^{MUL}SAG, akkadi *kakkabu rêštû* — ‘Peatäht’ — Veenus Simanu kuul.

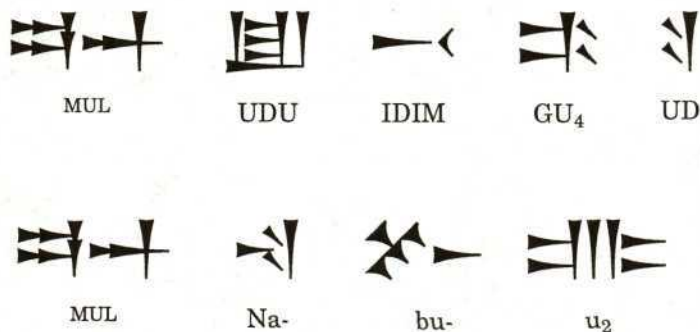
Joonis 9. Levinumaid variante Veenuse kirjutamisest kiilkirjas: ^d15, ^{MUL}Dil(i)-bat, ^dIš.tar ja ^dNIN.SI₄.AN.NA. Gössmanni ajal loeti viimast märgirida kui ^dNIN.TAR.AN.NA.

KÕIKUVA MÕJUGA MERKUUR, KEHVAVÕITU SATURN NING KURI MARSS

Merkuur on eelkõige jumal Nabû täht — ^{MUL}Na-bu-u₂ (G290). Kuna Nabû oli Marduki poeg, sai Merkuurist kroonprints täht. Nt Assarhaddoni trooniletulekut olevat ennustanud Jupiteri ja Merkuuri kohtumine (Reiner 1995: 74–75). Uusaastal ja kevadel võis Merkuur olla ka Marduki täht. Analoogiliselt Veenusele esineb ka Merkuur nii Koidu- kui Ehatähena, sestap peeti ka Merkuuri mõnikord kahesooliseks.

Merkuuri täielik nimetus on ^{MUL}UDU.IDIM.GU₄.UD (G139^{bis}) — ‘Päikesesõnni täht’ või ‘Valge sõnni täht’, mida seostatakse Marduki varasema nimetusega AMAR.UTU — ‘Päikesevasikas’. Akkadlased tõlkisid seda *Šihṭu* — ‘hüpe’, või *Šahītu* — ‘lennukas’. Mõlemad nimed sobivad hästi kiiresti ringikargavale Merkuurile. Siit on tulnud kreeka transkriptsioon Σεχέζ (Gössmann 1950: 24). Varem loeti GU₄ asemel GUD. Sama nime lühendatud variant on ^{MUL}GU₄.UD (G79). Huvitav väljend on ^{MUL}2GU₄.UD *mu-ša-az-nin zunni* ‘Vihmatooja Merkuur’ (Gössmann 1950: 25). Lisaks Nabûle ja Mardukile seostati Merkuuri ka Ninurtaga, kes tavaliselt esindas õhtupäikest ning on enamasti seotud planeediga Saturn.

Veel tasub mainida Merkuuri nimetust *ilu muš-ta-RI-lu* või *ilu muš-ta-di₅-lu*, 'Jooksev jumal' (vrd araabia *Almuštari*). Horoskoopides esineb Merkuur peamiselt kui GU₄.UD. Tema halb aspekt võib väljenduda sama nimetusega mis Marsil — ^{MUL}*Šanumma*.

Joonis 10. Levinumaid variante Merkuuri kirjutamisest kiilkirjas: ^{MUL}UDU.IDIM.GU₄.UD ja ^{MUL}Na-bu-u₂. Märkide ilus ja selge rühmitamine on siin ja mujal artiklis lugeja huvides. Tegelikes kiilkirjatekstides pole kiilumärgid enamasti kaugeltki nii selgesti rühmitatud ning veel hullem, tihti on nad lausa lohakalt kirjutatud.

Saturni täielik nimetus on ^{MUL}UDU.IDIM.SAG.UŠ (G141), lühendatult ^{MUL}SAG.UŠ (G333), akkadi *Kaj(j)amanu* 'püsiv, vähe-liikuv'. Aeglaselt liikuva Saturni jaoks on raske paremat nime leida. Gössmanni järgi on just see nimi laiali läinud paljudesse keeltesse: süüria — *kêwân*, araabia — *kaiwân*, heebrea — *kijjûn*, hiina — *kai-wun*. Kuna Saturni käik on aeglane ja kindel nagu päikesel, on teda nimetud ka ööpäikeseks ning seegi on laiali läinud paljudesse keeltesse, nt egiptuse ja foiniikia keelde (Gössmann 1950: 124). Saturni seostatakse sageli ka sõja- ja jahijumal Ninurtaga (sellest loeti varem välja teisene päikesejumal Ninib), sealt ka nimetus ^dNIN.URTA (G323). Saturni vähemolulistest nimetustest jäi kasutusele ^dNIN.GIR₂.SU (G316) 'Girsu linna valitseja'.

Kuna Saturn on üks tuhmimaid planeete, siis sobis talle nimeks GENNA (G69), akkadi *Šerru* — 'väike, niru'. Saturni seotust päikesega tõendab kaudselt nimetus ^{MUL2}GENNA, akkadi *kakkab*

kit-tu u mi-šar — ‘tõe ja õigluse täht’. Sama tsiteerib ka Nissinen: “Saturn on päikesetäht, Päike on kuninga täht” (1998: 92).

 MUL₂ GE/INNA (TUR.DIŠ) d Nin- urta

 MUL UDU IDIM SAG UŠ

Joonis 11. Variante Saturni kirjutamisest kiilkirjas:

MUL^{MUL}UDU.IDIM.SAG.UŠ, MUL^{MUL2}GENNA ja ^dNin.urta, mida varem loeti ^dNIN.IB (G69). GENNA koosneb kahest sümbolist (GE/INNA), mida võiks lugeda ka TUR.DIŠ(TIŠ).

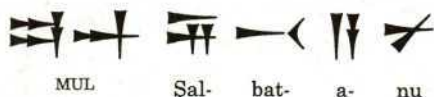
Marss kuulub Ea tähtede ja Amurrû tähtede hulka, ta oli planeetide hulgas alati viimasel kohal. Marsi puhul kehtib väide: paha laps — palju nimesid. Nimetused ^{MUL}NIM.MA^{ki} ‘Elami täht’ (G312) ja ^{MUL}MAN.MA, akkadi ^{MUL}Šanumma ‘teine täht, võõras täht’ tõendavad, et Marssi seostati võõra ja vaenulikuga. Kommentaare ei vaja nimetused: ^{MUL}Ahû — ‘teine täht’, ^{MUL}Nak(a)ru (G293) — ‘vaenulik täht’, ^{MUL}KA₅.A ehk ^{MUL}Sarru — ‘mässuline täht’, ^{MUL}Limnu — ‘nurjatu elik vastik täht’ (G360). Nimetus *kakkab la minâti* ‘ettearvamatu täht’ väljendab arusaama, mille järgi Marss on täht, “mis aastaringsest oma asukohta muudab” (Gössmann 1950: 180), sama väidab nimi ^{MUL}NU.ME.A (G304), akkadi *kakkabu la bašû* — ‘püsimatu täht’.

Kuna planeet on küllaltki hele, siis kasutati Marsi jaoks nimetusi ^{MUL}NIN.SI₄ (G318) ‘hele isand’ ja ^dNIN.DAR.A (G319) ‘heleduse isand’. Väga Jupiteri moodi on nimetus ^{MUL2}BABBAR ‘hele täht’. Nimed ^{MUL}Makrû ja ^{MUL}ŠI.PA ‘punane täht’ toovad esile planeedi värvuse. Punasest värvist pole tuleni just väga palju maad. Üks tulejumalaid ^dGIBIL viidi ühendusse Marsiga.

Levinuim Marsi nimetus on ^{MUL}Ša-al-ba-tâ-nu (G360). Selle tähendust ei teata. Õpetatud Babüloonia kommentaatorid on

selgitanud seda nime kui “tema, kes hoiab katku kestvana”, la-
gundades nime silpideks ja tõlgendades neid silpe sumerikeel-
setena, saades nii oletatava akkadi lugemisviisi — *Muštabarrû*
mūtānu (Reiner 1995: 7). Pannes siia kõrvale Marsi teise ni-
me — ^d*Nergal* (G302) — saavutame kooskõla, sest Nergal on
teatavasti katku, sõja, surma ning allilma jumal. Võib olla seos-
tub just sellega midu kummalisena tunduv Marsi mustamine:
^{MUL}GIG (G85) — ‘must täht’.

Horoskoopides on Marss järjekindlalt AN või ^{MUL}2AN, kuid
seda loeti siiski *Šalbatānu*, mitte Anu, sest sumeri märgi AN
kasutamisest hoolimata pole vähemaidki tõendeid Marsi seoste
kohta jumal Anuga. Marssi on astroloogias kujutatud ka kui
^{MUL}IKU (G193), mis otsetõlkes tähendab (külvi)pinnamõõtu.
Kuna IKU’t on samastatud Marsiga ning seda omakorda adra-
ga (APIN), siis võiks siit leida arusaama, et Marss on olnud ka
künnitähht (Gössmann 1950: 13, 79).

Joonis 12. Levinumaid variante Marsi kirjutamisest kiilkirjas:
^{MUL}Šal-bat-â-nu, ^{MUL}NU.ME.A (G304) ja ^{ul}Nak(a)ru.

LÕPETUSEKS

Nagu alguses kavandatud, üritame koostada suure kokkuvõtliku
tabeli (tabel 4) Mesopotaamia planeedinimedest. Kahjuks ei saa
me arvesse võtta kaugeltki mitte kõiki nimetusi. Ruumi kokku-
hoiuks kasutame tabelis tänapäevaseid planeedisümboleid (ülalt
alla: Kuu, Päike, Jupiter, Veenus, Merkuur, Saturn, Marss). Ta-
beli teises veerus järgneb meieaegsele planeedimärgile selle pla-
needi akkadikeelne nimetus. Kolmandas veerus on toodud pla-
needinimetusi raamatute MUL.APIN ja *Enūma Anu Enlil* seeriast.

Neljandas veerus on kirjas horoskoopides kasutatud planeeditähi-
sed (Kugler 1907: 7–14; Rochberg 1998: 28). Viiendas veerus on
loetletud kasutusel olnud planeedinimetusi.

PI	Nimetus	MUL.APIN, Enüma	Horoskoopides	Mitmesugust
☽	<i>Sin</i>	³ 30, ⁴ EN.ZU, DINGIR	30	(w)arhu, ^{MUL} GAL, ^{MUL} BIR = ^{MUL} KALAM ₂ , ^{MUL} Kalitu, ⁴ Sin, ⁴ EN.ZU, ⁴ ZU, ⁴ NANNA, ⁴ ŠES.KI
☉	<i>Šamaš</i>	⁴ 20, ⁴ UTU	20, ⁴ UTU	AŠ.ME = <i>šamšu</i> , ⁴ Ša-maš, ⁴ GIŠ.NU, ⁴ GIŠ.NU ₁₁
♁	?	SAG.ME.GAR, PA.ME.GAR	MUL ₂ , BABBAR	^{MUL} 4 MARDUK, ^{MUL} LUGAL, ^{MUL} UD.AL.TAR = <i>Dāpinu</i> , ^{MUL} UD = MUL.BABBAR, ^{MUL} AL.TAR, ^{MUL} SAG.ME.GAR = ^{MUL} SAG ₃ .ME.GAR = <i>Nēberu</i> (?), ^{MUL} <i>Nē-bi-ru</i> = <i>Nēberu</i> , ^{MUL} SUL.PA.E ₃ (A)
♀	<i>Dil(i)bat</i>	⁴ Dil-bat, ⁴ 15	<i>Dil-bat</i>	15, ^{MUL} Dil-bat, ⁴ IS.TAR, ⁴ NIN.AN.NA, ⁴ NIN.SI.AN.NA, ^{MUL} NIN.A.IIA.KUD.DU = <i>Be-lit te-lil-ti</i> , ^{MUL} NITA.A.TA, ^{MUL} USAN ₂ .DA.EL, ⁴ NUN.SAR.A, ⁴ GAL.A.RU.RU, U.DAR, ^{MUL} SAG
♃	<i>Šihitu</i>	⁴ UDU.IDIM.GU ₄ .UD	GU ₄ .UD	^{MUL} Na-bu-u ₂ , ^{MUL} UDU.IDIM.GU ₄ .UD = <i>Šihitu</i> , ^{MUL} GU ₄ .UD, ^{MUL} 2 GU ₄ .UD, <i>ilu</i> <i>muš-ta-RI-lu</i> = <i>ilu muš-ta-dīš-lu</i> , ^{MUL} Šamumma
♄	<i>Kajamānu</i>	⁴ UDU.IDIM.SAG.UŠ	GENNA	⁴ NIN.URTA, ^{MUL} UDU.IDIM.SAG.UŠ, ^{MUL} SAG.UŠ = <i>Kaj(j)amanu</i> , ⁴ NIN.GIR ₂ .SU, GENNA = <i>Serru</i> , ^{MUL} GENNA
♅	<i>Šalbatānu</i>	⁴ Šal-bat-a-nu	AN	^{MUL} NIM.MA ₃ , ^{MUL} MAN.MA = ^{MUL} Šamumma, ^{MUL} Ahū, ^{MUL} Nak(a)ru, ^{MUL} KA ₅ .A = ^{MUL} Sarru, ^{MUL} Limnu, <i>kakkab la mināti</i> , ⁴ NU.ME.A, ^{MUL} NIN.SI ₄ , ⁴ NIN.DAR.A, ^{MUL} 2 BABBAR, ^{MUL} Makrū, ^{MUL} ŠI.PA, ⁴ GIBIL, ⁴ Nergal, ^{MUL} GIG, ^{MUL} 2 AN = <i>Šalbatānu</i> , ^{MUL} IKU

Tabel 4. Planeedinimede variante Mesopotaamias.

Tabel 4 sisaldab küll palju informatsiooni, kuid ei anna mingit
kindlustunnet. Vist on materjali vägistamata võimatu koosta-
da head ja lihtsat kogu Mesopotaamiat haaravat planeedinimede
koondtabelit, mida võiks kenasti tõepärase pähe serveerida. Eks
ole seegi tulemus, aga kahjuks niruvõitu. Kogu materjal tuleb
uesti läbi sõeluda ning kõik nimetused ajas ja ruumis lahterda-
da. Loodetavasti saab siis õige mitu ilusat tabelit, mida kokku
koondada polegi kuigi tark. Hetkel on aga see töö veel tegemata.
Loodetud tulemus on saavutamata — meie lool on seekord kurb
lõpp. Siiski sai kirjatüki lõpuni lugeda viitsinu arvatavasti aru,
miks sellise tabeli tegemine võib selguse asemel hoopis segadust
juurde toota. Kas selgus ka kunagi tuleb, teab üksnes Marduk.

Kirjandus

- Allen, R. H. 1963. *Star Names, Their Lore and Meaning*. New York
- Annis, Amar 2000. *Enūma eliš*. —
http://www.ut.ee/klaskik/eas/bibliotheca/enuma_tolge.html
- Barton, T. 1994. *Ancient Astrology*. London & New York: Routledge
- Borger, R. 1981. *Assyrisch-babylonische Zeichenliste*. Neukirchen: Butzon & Bercker Kevelaer
- Caplice, R., D. Snell 1988. *Introduction to Akkadian*. Rome: Biblical Institute Press
- Clifford, R. J. 1994. *Creation Accounts in the Ancient Near East and in the Bible*. (The Catholic Biblical Quarterly Monograph Series, 26.) Washington: The Catholic Biblical Association of America
- Gössmann, P. F. 1950. *Planetarium Babylonicum*. Scripta Pontificii Instituti Biblici
- Hommel, F. 1909. *Festschrift Hilprecht = Hilprecht anniversary volume*. Leipzig
- Horowitz, W. 1998. *Mesopotamian Cosmic Geography*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns
- Hunger, H. 1992. *Astrological Reports to Assyrian Kings*. Helsinki: Helsinki University Press
- Kramer, S. N. 1977. Mifologia Shumera i Akkada. — *Mifologii drevnego mira*. Moskva, s. 122–160
- Kugler, F. X. 1907. *Sternkunde und Sterndienst in Babel. I: Babylonische Planetenkunde*. Münster
- Kugler, F. X. 1909/10. *Sternkunde und Sterndienst in Babel. II: Babylonische Zeitordnung*. Münster
- Labat, R. 1963. *Manuel d'épigraphie akkadienne (signes, syllabaire, idéogrammes)*. Paris
- Leick, G. 1991. *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*. London & New York: Routledge
- Lindsay, J. 1971. *Origins of Astrology*. London
- Lipin, L., A. Belov 1956. *Savist raamatud*. Tallinn
- Neugebauer, O. 1955. *Astronomical Cuneiform Texts*. London: Lund Humphries
- Nissinen, M. 1998. *Preferences to Prophecy in Neo-Assyrian Sources*. Helsinki: Vammalan Kirjapaino OY
- Pannekoek, A. 1961. *A History of Astronomy*. London
- Parpola, Simo 1997. *Assyrian Prophecies*. Helsinki: Helsinki University Press

Mesopotaamia planeedinimedest

- P a r p o l a , Simo 1998. Assüüria elupuu: Juudi monoteismi ja kreeka filosoofia lätete järged. — *Akadeemia*, nr 2, lk 271–296
- P o s t g a t e , N. 1997. Mesopotamian Petrology: Stages in the Classification of the Material World. — *Cambridge Archaeological Journal*, vol. 7, no. 2, pp. 205–224
- P t o l e m y , C. 1964. *Tetrabiblos*. (The Loeb Classical Library.) Cambridge
- R e i n e r , E. 1995. Astral Magic in Babylonia. — *Transactions of the American Philosophical Society*. Vol. 85, Pt. 4, Philadelphia
- R e i n e r , E., D. P i n g r e e 1998. *Babylonian Planetary Omens*. Part Three. Groningen: STYX Publications
- R o c h b e r g , F. 1998. Babylonian Horoscopes. — *Transactions of the American Philosophical Society*. Vol. 88, Pt. 1, Philadelphia
- S o d e n , W. von 1991. Der Nahe Osten im Altertum. — *Propyläen Weltgeschichte*. Bd. 1, S. 584–585, Bd. 2, S. 68–69. Reprint Frankfurt am Main

ENN KASAK (sünd. 1954) on lõpetanud TRÜ füüsik-teoreetikuna (1981). Füüsika-matemaatikakandidaat (astrofüüsika) 1990. Töötanud Tartu Observatooriumis, TÜs, EPMÜs, TPÜs ja mujal. Praegu Õigusinstituudi filosoofia õppetooli dotsent. *Akadeemias* varem avaldanud artikli “Müüdist” (1999, nr 1, lk 32–46).

RAUL VEEDÉ (sünd. 1974) on TÜ filosoofiäüliõpilane.

ARKADIO LAIGO

MARTÍN FIERRO

José Hernández

Tõlkinud Ain Kaalep

Kord õnnetuseks ma kuulsin,
et korraldatakse simman,
ja et lahutada meelt,
siis seadsingi sammud sinna.

Nägin piduliste hulgas
ma tervet sõprade karja,
sai nendega veidi võetud
ja eks see hakanud harja.

Ei teagi, kuidas see juhtus,
et äkki norimishoos
ma olin nähes üht neegrit
oma neegrinnaga koos.

Mul vaadates musta plikat
nii väga latva lõi viin,
et kogelesin: "Näh, keda...
kes... oh... mul... eh... ma... näen siin..."

Neegrinna kikitaskõrva —
siis tigidalt hõikas tema,
vaadates mind nagu koera:
"Kutsu lehmaks oma ema!"

Ja nagu rebane hända
istmikku ta tantsul käitas
ja valgest valgemaid hambaid
oma musta näo seest näitas.

Ma ütlesin: "Hea neegrinna,
ehk saaks nagu... sedasama..."
ja seda üldtuntud salmi
siis hakkasin jorutama:

"Tegi Issand Jumal valge
ja Peetrus mulati tõu
ja põrgu jaoks teha neegrid —
see oli kuradi nõu."

Mu lauluke musta poisi
nii kangesti üles küttis,
et ta silmis vihatuli
kui kahes laternas süttis.

"Keel vääratas," lepitasin,
"eks sõna tule ja lähe,
eks see sel ette või tulla,
kel üldse haridust vähe."

Ent tõstis tigidalt turja
seepeale ta täie jõuga
ja: "Ise sa oled eesel,
kel haridust vähe!" lõugas.

"Räpane gautšo!" Ta vahtis
mind nagu täkk vahib mära,
omalt poolt ent jõudsin panna
hea tutaka talle ära.

Mispeale ta rõhkis-ruigas
nagu kult, kui kult on kihus,
tõusis ja tuli mu poole,
väits juba välkumas pihus.

Veidi taganedes hüüdsin:
"Mu härrad, see härg las tulla!
Olen üksi tulnud ilma
ja üksi ma võin ka surra!"

Ja oli mässinud neeger
oma pontšo ümber käe
ja karjus: "Kaua sa enam
mul ilmavalgust ei näe!"

Kuna valmis end ta sättis,
ma võtsin kannused maha,
aru saades, et ta enam
käest ohje anda ei taha.

Et jommis pead teha klaariks,
on tarvis vaid hädaohtu,
et silm saaks selgeks, ei leidu
küll paremat arstirohtu.

Siis neeger mu peale tormas,
nagu tahaks ära süüa,
kaks korda mind noaga äsas,
ent sain ta tagasi lüüa.

Pikk terasest tuuts mul oli,
seda maitsta sai must mees
niimoodi, et mustal mehel
läks mustaks silmade ees.

Nii täpselt sarvede vahel
mu kähmakas istus tal,
et tuimaks jäi ta ja korraks
maa kõikus ta jalgade all.

Lõi viha rängalt ta pähe,
kui verd ta juustesse virdas,
ja ta tundus poegadega
emajaagarist hirmsam.

Ta nuga välkus mu ees
ja jälle kõrvale põikas,
kuni äkki otse näkku
mul paraja haava löikas.

Lõi keema minugi vere
see käest ära läinud lugu,
ma arvasin: vähendada
nüüd aeg on saatana sugu.

Ja nõnda ma lõpuks ise
siis temale virutasin,
et otsekui jahukoti
ta pikali sirutasin.

Veel veidi siputas jalgu
ja samas oligi läinud.
Pärast vaimusilmas tihti
seda pilti olen näinud.

Neegrinna kohale tõttas
seepeale ja näost ta näis
viimast valget viha täis
ja emahundina ulus.
Mõtlesin, ära ehk kuluks
talle üks tou vastu pead,
siis aga, et mida head

siin sellestki oleks loota,
parem jäta nii ja oota —
austama koolnutki pead!

Noa pühkisin rohus puhtaks,
hobu köiest lahti lasin,
tasa tõusin sadulasse
ja rohtlasse kihutasin.

Pärast kuulsin, et ei olnud
seal peetud ka surnuvalvet,
laip nahka mässitult maeti —
ja ei mingit hingepalvet.

Käib jutt, et mõnelgi ööl,
kui aga selge on taevas,
käib virvatulena ringi
veel hing oma piinas-vaevas.

Vahel mõtlen, et ta kondid
kord õige välja ma kaevan
ja matan kabeliaeda,
et lõpetada ta vaeva.

JOSÉ HERNÁNDEZ JA TEMA POEEM

Romansivorm siirdus Lõuna-Ameerikasse juba ühes hispaania vallutajatega ning siin elutses ta sajandeid omaette edasi. Erilised rahvalaulikud, *payadores*, viljelesid seda luuleliiki edasi suuliselt, tuues uue elemendina sisse oma maa kommete kujutuse ühes kohaliku rahvakeele koloriidiga. Neid lüürilis-epilisi laule kandsid nad ette kitarriga saatel ning nende menu rahva seas polnud väike. Ühest sellisest laulikust Santos Vegast teatab pärimus, et ta olnud lauluvõistlustel võitmatu, ainult kuradile pidanud ta alla jääma ja siis häbist surema. Rahvalaulikute traditsiooni elustas pampakirjeldustega omas *Los amores del payador*'is (1838) romantik Juan María Gutiérrez (1809–1878), kelle mitmekesised huvid küündisid pärismaalaste kommete, keelte ja mütoloogia uurimiseni.

Hilario Ascásubi (1807–1875) aga astus ühendusse ehtsate rahvalaulikutega ja lõi poemi, kus need laulikud esinesid peategelastena ja mida ta siis ise ette kandis, võites endale alati suure kuulajaskonna. Lõbusa-ilmelise gautšopoeemi *Fausto* lõi Estanislao Del Campo (1834–1880) 1866, samuti andis Rafael Obligado (1851–1920) omalt poolt väärtuslikku lisa gautšoluulele, eriti poemiga *Santos Vega*.

Kuid kõige kuulsam sellistest gautšopoeemidest on José Hernández (1834–1886) *Martín Fierro*. Kui seda “gautšode piiblit” oleks raske pidada argentiina rahvuseeposeks, nagu teda on nimetatud, siis vähemalt on ta väga rahvalik luuleteos, mille populaarsus omal maal mitte väiksem pole kui meil *Kalevipoja* oma. Selle esimene osa ilmus 1872 ja sai Argentiina tollaegsete olude kohta otse haruldase menu osaliseks: nelja aastaga müüdi läbi kaheksa trükki. Kirjaoskamatudki kogunesid maal kuhugi *pulpería*’sse, et kuulata poemi ettelugemist. Raamatu-kauplustest siirdus raamat vürtspoodidessegi ning ühe maapoodide varustaja pabereis on säilinud järgmine tellimine: kaksteistkümmend toosi tuletikke, üks vaat õlut, kaksteistkümmend *Martín Fierrot*, sada karpri sardiine.

Teoses puudub mütoloogiline ja fantastiline element, selle sisuks on ühe gautšo *Martín Fierro* elulugu, jutustatud peategelase enese poolt. Põhitoon on realistlik, lüürilised tundepuhangud ja ilutsevad loodusekirjeldused puuduvad, küll aga leidub rohkesti retoorilist ja abstraktset stiilelementi. Nii juba kohe alguses, kus pikalt peatutakse laulu ja lauliku enese juures:

— *Nüüd siis hakkam ma laulma / kitarrihelide saatel / nagu see, kes kaotand une / harukordsest kannatusest, / nagu üksinda jäänd lind, / kes lohutab end lauluga.*

Pöördutakse pühakute poole, et need värskendaksid lauliku mälu ja selgitaksid ta aru. Sellele järgneb laulu ülistus ja enese iseloomustus:

— *Ma pole õpetet laulik, / aga kui ma hakkam laulma, / siis pole piiri, mis mind peaks, / ja ma saan kord vanakski lauldes. / Salmid uhkavad minust / nagu allikast vesi.*

— *Olen gautšo, kuulatagu, / kuis seda seletab mu keel; / minu jaoks on maa liiga väike, / ta võiks olla palju suurem. / Ei nõela mind ükski rästik, / ei kõrveta päike laupa.*

— *Mu elu uhkus on — vaba elu / nagu taeva all linnul, / pole mul pesa maa peal, / kus on niipalju kannatust. / Ärgu tuldagu järele, / kui ma taas lendu tõusen.*

Paljukannatanud *Martín Fierro* meenutab algul oma õnnelikke elupäevi, kui ta veel vaba gautšona sai tegutseda, hobuseid taltsutada ja

lassot lennutada. Kuid vabale elule järgneb teenistus valvesõdurina piiripataljonis, mille ülesandeks on tagasi lüüa indiaanlaste kallaletungete ja kus elu on vilets, sest palga ja moona asemel antakse tublisti peksa. Meie kangelane põgeneb indiaanlaste poole ja jõuab viimaks, kolm aastat eemal olnud, tagasi oma kunagisesse kodusse. Majast pole jälgegi, ainult üks kass hulgub veel ringi. Maalapp on rendi katteks maha müüdnud, alaealised pojad on pidanud minema tööd otsima, naine aga on läinud teise mehega, et elu kuidagi sees hoida. Kõik need õnnetused sünnitavad pöörde meie kangelases, ta muutub mässumeelseks terve maailma vastu, hakkab ringi hulkuma, tapab kuskil maapeol tülitsemisel ühe neegri ja hiljem ühe gautšo ning peab seejärel uuesti paku minema. Ühel ööl saab patrull ta jälile. Nüüd algab visa ja vahva enesekaitse, kuni üks politseinikest lööb Martín Fierro kilda, sest ta on võlutud vastuhakkaja kangelasmeelest ja tema enese saatus teeb kergeks teise mõistmise.

See on Cruz, kes saab Fierro sõbraks ja kelle elulugu me nüüd kuuleme. Valveteenistuses oleku ajal oli komandant ta naise üle löönud ning pärast kokkupõrget polnud tal muud üle jäänud kui jalga lasta. Oma paopõlves oli Cruz tapnud kitarristi, kes tema kohta pilkelaulu sepitse nud. Selline enese au eest väljaastumine oli aga meeldinud ülemusele ja ta oli võetud tagasi teenistusse ning saanud seersandiks. Kuid nüüd on ta jälle Martín Fierro saatusekaaslane. Uuesti hulkuma asudes lõövad nad kuskilt *estancia*'st üle väikese karja ja lähevad siis kaugele pampasse, et seal rahulikult tööle asuda.

Sellega lõpeb teose esimene jagu. Kuid selle erakordne menu meelitas autorit lugu jätkama ning kuus aastat hiljem ilmuski *Martín Fierro tagasitulek*.

Selles kujutatakse algul meie kahe sõbra elu indiaanlaste juures, kus neile kui võimalikele spioonidele hakatakse viltu vaatama. Kirjeldatakse pikalt indiaanlaste kombeid, nende rünnakuid ja saaki, nende pidusööminguid ja tantse. Tutvume taudi lahtipuhkemisel nende nõidumistega ja inimohverdustega, nakkamiskartusel isegi haigete hukkamisega. Sellesse taudi aga sureb ka Cruz. Martín Fierrol tekib varsti pärast seda ühe kristlanna pärast kokkupõrge indiaanlasega ning ta peab jällegi põgenema. Hiljem saab ta teada, et üht ta poega süüdistatakse tapmises, teine aga, kelle kasvatajaks olnud pahupidi elutarkusi õpetav võrukael, istub juba vanglas. Neid pikareskseid elutarkusi esitatakse nüüd üsna ohtrasti, nagu: "Pea meeles: mees ärgu uskugu naise pisaraid ega koera haukumist", või: "Kui siga nii rasvaseks saab, siis sellepärast, et ta oma pojadki nahka paneb", või: "Ära kiirusta: lehm, kes kõige enam mäletseb, annab kõige paremat piima" jne.

Teose ülesehitus ja sündmustik on kuidagi kohmakas ja juhuslik, selles on enam elu- kui kunstiloogikat. Nähtavasti autori enese tõelised kogemused pole lasknud fantaasial liiga vabalt talitada. Teose põhitoon on liigagi kerge, julm ja lootusetu, rõõmu selles peaaegu ei leidu, isegi kangelastegude ümber ei näidata niipalju aupaistet kui mingit fataalsust. Teose aluseks on tükk reaalselt elu, valatud voolavaisse, kuigi pisut retoorilistesse salmidesse, ning pole ime, et sellise rahvalähedase elu kujutamine suutis kaasaja inimest haarata. Meie päevil oleks sellest poemist kui kunstiteosest siiski raske liigset vaimustust tunda.

Reaalsusest järjest legendaarsemaks taanduvate gautšode elu on kirjanduses käsitletud palju kordi ka pärast *Martín Fierrot*, peamiselt proosas. Eriti tuleb siin esile tõsta kaks romaani: Enrique Rodríguez Larreta (1875–1961) *Zogoíbi* ja Ricardo Güiraldese (1886–1927) *Don Segundo Sombra*.

Johannes Semper

*

Argentiina kirjanduse esmatutvustajaks Eestis oli Johannes Semper, kes osales PEN-klubide kongressil Buenos Aireses 1936. a ja avaldas seejärel reisimuljeid *Loomingus* ja raamatus *Lõuna Risti all* (1937). Eelnevas on Lilian Semperi loal neist katkend autori viimase redaktsiooni põhjal (raamatus *Mõtterännakud* III, Tallinn 1977, lk 356–359), sellele on antud pealkiri, sellesse tehtud paar pisiparandust ja seda täiendatud mõne kirjaniku eludaatumitega.

Martín Fierro katkendi aitas leida Andres Raudsepp, keda tõlkija siinkohal tänab. Toonilt ja elamuslikult hoiakult võiks see olla iseloomulik, vormilt siiski vähem. Märgitagu nimelt, et kaheosaline poem on otsast lõpuni — pikkuseks 7210 värssi — kirjutatud küll *octosilabomöödus*, s.t kaheksasilbilistes (meeslõpu puhul seitsmesilbilistes) värssides, kuid põhiliselt kuuevärsilistes stroofides, milles enamasti üks värss on riimita, omavahel riimivad aga kolm ja kaks värssi eraldi. Neljavärsilistes stroofides osi ei ole kuigi palju. Autor on endale lubanud mõne vormialase vabaduse, nt riimide puhtus ei vasta siin-seal hispaania poeetika rangematele nõuetele. Eesti tõlge püüab võimaluse piires autori vormikäsitust silmas pidada.

Paar märkust Johannes Semperi teksti puhul. Tema arvamus, nagu *Martín Fierrost* ei võidaks enam “liigset vaimustust tunda”, tohiks olla küll vähemalt vaieldav. Kui seda poemi võrrelda mõnegi tänapäevani au sees oleva “rahvuseposega”, siis tundub selle dünaamiline hoog realistliku elupildi raamides küll lausa kaasakiskuv; muide on —

Martín Fierro

salgamatult toetudes Semperi andmetele — *Akadeemias* (1998, nr 12) käesolevate ridade autor oma kommentaaris Georg Brandese esseele “Sajandi ainuke eepos” viidanudki võimalusele *Martín Fierrot* umbes nii väärtustada. Semper on maininud ka mõnd olulisemat gautšoromaani; nendest on eesti lugejaile isegi kahes tõlkes tuttav Ricardo Güiraldese *Don Segundo Sombra*, tõlkijaiks Voldemar Mettus (Toronto 1961) ja Tatjana Hallap (Tallinn 1963).

Olgu märgitud sedagi, et ilmselt suurim 20. sajandi argentiina kirjanik Jorge Luis Borges, keda tutvustab ka käesolev *Akadeemia* number, on olnud nii *Martín Fierro* kui *don Segundo Sombra* motiivide austavaks edasiarendajaks.

Ain Kaalep

KAKS LUGU

J. L. Borges,
A. Bioy Casares

Tõlkinud Klaarika Kaldjärv

AUSTUSAVALDUS CÉSAR PALADIÓNILE

Ülistada César Paladióni loomingu mitmetahulisust, kiita tema vaimu raugematut külalislahkust on kahtlemata tänapäeva kriitika käibeteemasid. Ei tohi aga unustada, et käibeteemades leidub alati oma tõetera. Niisamuti osutub vältimatuks viide Goethele ja ei puudu ka need, kes väidavad, et selline seos tuleneb kahe suure kirjaniku füüsilisest sarnasusest ning vähem või rohkem juhuslikust asjaolust, et nad nii õelda jagavad *Egmontit*. Goethe ütles, et tema vaim on avatud kõigile tuultele. Paladión on läbi ajanud niisuguse avalduseta; ta ei maini seda ka oma *Egmontis*, ent tema pärandatud 11 kirevat köidet tõendavad, et ta võis selle täie õigusega omaks tunnistada. Mõlemad, Goethe ja meie Paladión, ilmutasid tervist ja tugevust, mis on parim eeldus geniaalse teose loomisel. Üllad kunstipõllu kündjad, kelle käed juhivad atra ja veavad vagusid!

Pintsel, peitel, söepliats ja fotoaparaat on paljundanud Paladióni kuju. Meie, kes me teda isiklikult tundsim, küllap alahindame ülekohtuselt nii külluslikku ikonograafiat, mis mitte alati ei anna edasi maestrost kiiranud jõu ja ausameelsuse pidevat, rahulikku valgust, seda, mis ometi ei pimesta.

Teosest *Crónicas de Bustos Domecq* (Bustos Domecqi kroonikad), 1967.

1909. aastal oli Paladión Argentiina Vabariigi konsuliks Genfis. Seal avaldas ta oma esimese raamatu, *Hüljatud pargid*. Väljannet, mille pärast praegu tülitsevad bibliofiilid, parandas autor innukalt. Sellest hoolimata moonutavad seda kõige solvavamad trükivead, sest kalvinistist trükkal oli täielik *ignoramus* selles, mis puutub Sancho keelesse. *Petite histoire*'i maiasmokad on kindlasti tänulikud ühe piisavalt ebameeldiva episoodi mainimise eest, mida keegi enam ei mäleta ja mille ainus väärtus seisneb paladiiaanliku stiilikontseptsiooni peaaegu skandaalse omapära selges esiletoomises. 1910. aasta sügisel kõrvutas üks arvestatava mainega kriitik *Hüljatud parke* Julio Herrera y Reissigi samanimelise teosega, jõudmaks järeldusele, et Paladión on hakkama saanud — *risum teneatis* — plagiaadiga. Kõrvutiasuvatel veerududel avaldatud pikad väljavõtted mõlemast teosest õigustasid tema arvates seda ennekuulmatut süüdistust. Muide jooksis see liiva. Ei võtnud seda kuulda lugejad ega suvatsenud Paladión vastata. Pamfletist, kelle nime ma ei taha meenutada, mõistis peagi oma eksimust ning määras enda eluaegsesse vaikumisse. Tema rabav kriitiline pimedus oli saanud ilmselgeks.

Ajavahemik 1911–1919 kätkeb juba peaaegu üleilmlikku viljakust — kärmelt ilmuvad üksteise järel *Kummaline raamat*, pedagoogiline romaan *Émile*, *Egmont*, *Thebussiaanad* (teine sari), *Baskerville'ide koer*, *Apenniinidest Andideni*, *Onu Tomi onnike*, *Buenos Airese provintsi Vabariigi pealinna küsimuse määratluseni*, *Fabiola*, *Georgicad* (Ochoa tõlge) ja *De divitatione* (ladina keeles). Surm üllatab teda täies tööhoos; lähedaste tunnistuste kohaselt oli tal ettevalmistamisel *Luuka Evangeelium*, piibliaine-line teos, millest ei ole säilinud mustandit ja mida oleks olnud ülihuvitav lugeda.*

Paladióni metodoloogiat on käsitletud nii paljudes kriitilistes monograafiates ja doktoriväitekirjades, et veel üks kokkuvõte osutuks peaaegu üleliigseks. Piirdugem üldjoonelise visandiga. Võti peitub Farrel du Bosc'i traktaadis *Paladióni-Poundi-Elioti suund* (Ch. Bouret lesk, Pariis, 1937). Nagu Farrel du Bosc tsiteerides Myriam Allen de Fordi kindlalt on väitnud, käsitleb see *ühikute laiendamist*. Enne ja pärast meie Paladióni oli kir-

* Ühel elusuurusel pildil hoiab Paladión nähtavasti käes Scio de San Migueli tõlget.

jaoduslikuks ühikuks, mida autorid ühisest salvest ammutasid, sõna või äärmisel juhul kõnekäänd. Vaevalt küll bütsantslase või keskaegse munga terveid värsse sisaldavad kompilatsioonid esteetilist välja laiendavad. Meie ajal juhatab ulatuslik katkend *Odüsseiast* sisse ühe Pouni *Cantodest*, ja on hästi teada, et T. S. Elioti looming sisaldab Goldsmithi, Baudelaire'i ja Verlaine'i värsse. 1909. aastal oli Paladión läinud juba märksa kaugemale. Ta nii-öelda annekteeris täieliku *opus'e*, Herrera y Reissigi *Hüljatud pargid*. Üks Maurice Abramowiczi konfidentsiaalseid avaldusi näitab meile tundlikke kõhklusi ja järeleandmatut karmust, millega Paladión üha luuleloomingu vaevanõudva ülesande juurde asus: ta eelistas Lugonese *Videvikku aias Hüljatud parkidele*, ent ei pidanud end vääriliseks neid samastama; vastupidi, ta mõõnis, et Herrera raamat oli loodud tema tolleaegsete võimaluste piirides, ja et selle leheküljed väljendasid seda täiuslikult. Paladión omistas teosele oma nime ja andis trükki, jätmata välja ega lisamata ainsatki koma — põhimõte, millele ta alati truuks jäi. Nii seisamegi silmitsi meie sajandi ülitähtsa kirjandussündmusega — Paladióni *Hüljatud pargid*. Kahtlemata ei leidu midagi kaugemat Herrera samanimelisest teosest, mis ei korranud ühtki varasemat raamatut. Sellest hetkest peale võtab Paladión endale ülesande, mida keegi siiani üritanud pole — sukelduda oma hingesügavustesse ja avaldada raamatuid, mis seda väljendavad, koormamata juba niigi rõhuvat bibliograafilist *corpus't* ja järele andmata üheainsagi rea kirjutamise tühisele edevusele. Oo närtsimatu tagasihoidlikkus, mis kuulub mehele, kes Ida ja Lääne raamatukogude pakutud pidusöögil loobub *Jumalikust komöödiast* ja *Tuhandest ühest ööst* ning oma inimlikkuses ja armastusvääruses lepib *Thebusiaanadega* (teine sari)!

Paladióni vaimse arengu lugu ei ole täielikult selge; näiteks ei ole keegi ära seletanud saladuslikku silda, mis ühendab *Thebusiaanaseid*, ja nii edasi, *Baskerville'ide koeraga*. Meie omalt poolt ei kokku käiku laskmast oletust, et säärane trajektoor on kõigiti loomuomane suurele kirjanikule, kes romantilisest rahutusest üle olles kroonib end lõpuks klassikalise õilsa tõsimeelsusega.

Selgitagem, et kui mõned koolireministsentsid välja arvata, ei tundnud Paladión surnud keeli. Häbelikkusega, mis meid tänapäeval liigutab, avaldas ta 1918. aastal *Georgicad*, Ochoa hispaaniakeelse tõlke järgi. Aasta hiljem, juba teadlikuna oma vai-

musuurusest, andis ta trükki *De divitatione* ladina keeles. Ja veel millises! Cicero enda ladina keeles!

Mõnede kriitikute jaoks tähendab evangeeliumi avaldamine pärast Cicero ja Vergiliuse tekste klassikaliste ideaalide mahasalgamist; meie eelistame selles viimases sammus, mida ta ei astunud, näha vaimset uuenemist. Lõppkokkuvõttes salapärast ning selget teed paganlusest usu poole.

Kõik teavad, et Paladión pidi omast taskust katma raamatute avaldamiskulud, ja et kasinad tiraažid ei ületanud kunagi neljasaada eksemplari. Kõik need on niisama hästi kui otsas ja lugejad, kellele helde juhus on võimaldanud käes hoida *Baskerville'ide koera*, püüavad, haaratuna isikupäraseimast stiilist, nautida ka *Onu Tomi onnikest*, olgu seegi juba *introuvable*. Selletõttu me kiidame heaks kõige vastandlikumate sektorite saadikutegrupi algatuse, mis taotleb meie kõige isikupärasema ja mitmepalgelisema literaadi kogutud teoste ametlikku väljaandmist.

LOOMISE MITMESUGUSTE RAAMATUTE KATALOOG JA ANALÜÜS

Federico Juan Carlos Loomise loomingust rääkides on meeldiv sedastada, et kerglaste naljade ja mõistmatute anekdootide aeg on pagendatud unustusehõlma. Samuti ei vaatle seda praegu keegi 1909. aasta paiku Lugonesega ja hiljem noore ultraismi korüfeedega peetud olupoleemika kontekstis. Täna on meil õnn jälgida maestro luulet selle alasti täiuslikkuses. Võib öelda, et Gracián seda ette aimas, lastes käibelega tolle olgugi kulunud, aga sellegipoolest mitte vähem õige ütluse "napp hea on kahekordselt hea" või, vastavalt Julio Cejador y Frauca õpetusele: "napp napp on kahekordselt napp".

Liiti on vaieldamatu, et Loomis umbusaldas jätkuvalt metafoori väljendusjõudu, mida meie sajandi esimesel kümnendil ülistas *Tundeline kalender* ja kolmandal kümnendil *Prisma*, *Käil* ja nii edasi. Esitame väljakutse kõige elegantsemale kriitikule, kes — kui lubatakse kasutada gallitsismi — *denišeeris* kogu Loomise toodangu ulatuses vaid üheainsa metafoori, välja arvatud need, mis sisalduvad etümoloogias. Kõigil meil, kes me säilitame mälu nagu hinnalises laekas ilukõnelisi ja külluslikke loomeõhtuid Pa-

rera tänaval, mis nii mõnigi kord ulatusid ühest videvikust teiseni, õhtuhämarusest noore koidikuni, ei lähe nii kergesti meelest väsimatu *causeur*'i Loomise diatriibid metaforistide vastu, kes ühe asja tähenduses kasutavad teist. Loomulikult ei ületanud säära- sed diatriibid kunagi suusõnalisuse piire, sest selle välistas juba loomingu rangus ise. Kas pole märksa suurem väljendusjõud sõnas *kuu* — tavatses ta küsida — kui ühendis *ööbikute tee*, millesse Majakovski selle rüütas?

Altim küsimuste moodustamisele kui vastuste saamisele, uuris ta samuti, kas mõni fragment Sapphost või mõni Herakleito- se ammendamatu sentents pole mitte ajas kaugemale ulatunud kui Trollope'i, Goncourt'i ja Tostado paljud mälus seedimatud kõi- ted.

Latine Parera tänava laupäevadest osavõtja oli Gervasio Montenegro, mitte vähem võluv härrasmehena kui Avellaneda tänava asutuse peremehena; olemisvalikute rohkuse tõttu Buenos Aireses, kus keegi kedagi ei tunne, ei viibinud kunagi kohal César Paladión. Unustamatu elamus olnuks kuulda teda maest- roga käsikäes jutlemas.

Korra või paar teatas Loomis meile ühe oma töö peatsest aval- damisest ajakirja *Nosotros* külalislahketel lehekülgedel; mäletan õhinat, millega tema õpilased, täis noorust ja tulisust, jooksid kok- ku Lajouane raamatupoe juurde, et õpipoistena maitsta *friandi- se*'i, mida maestro meile oli lubanud. Iga kord tuli meil lootustes pettuda. Leidus mõni, kes sõandas oletada pseudonüümi ole- masolu (allkiri *Evaristo Carriego* äratas mitmeidki kahtlusi); teine pidas seda naljaks, kolmas nõksuks, et vältida meie õigustatud uudishimu või võita aega; ning ei puudunud ka Juudas — tema nime ei taha ma meenutada —, kes vihjas, et Bianchi või Giusti olevat koostööst keeldunud. Loomis, tuntud oma tööarmastuse poolest, jäi siiski endale kindlaks, korrates naeratades, et töö on juba avaldatud, ilma et me oleksime seda märganud. Oma sega- duses kujutasime ette, et ajakiri annab välja salajasi, tavaliste le tellijatele ning teadmishimulise hulgana raamatukogusid, letiäär- seid ja kioskiesiseid täitvale rahvahulgale kättesaamatuid numb- reid.

Selgus saabus 1911. aasta sügisel, mil Moëni vaateaknal võis näha hiljem *Opus-1*-ks nimetatud teost. Miks mitte mainida käes-

olevast hetkest alates sobivat ja sõnaselget pealkirja, millega autor oma teose tähistas: *Karu?*

Esialgu ei hinnanud just paljud kirjutamisele eelnenud vaevalist tööd: Buffoni ja Cuvier' uurimine, korduvad tähelepanelikud külaskäigud meie Palermo loomaaeda, värvikad kohtumised piemontelastega, külmavärinaid tekitav ja vahest isegi apokrüüfiline laskumine Arizona koopasse, kus üks karupoeg oma püha talveund magas, terasgravüüride, fotode ja koguni täiskasvanud isendite topiste omandamine.

Tema *Opus 2, Koiku*, ettevalmistamine viis ta ühe kummalise, sugugi mitte ebamugavustest ning riskist vaba eksperimendini: poolteist kuud *rusticatio*'t ühes Gorriti tänava kloostrikeses, mille elanikud ei osanud ealeski kahtlustada väljamõeldud nime Luc Durtain all nende hädasid ja rõõme jagava mitmeandelise kirjaniiku tõelist isikut.

Cao pliiatsiga illustreeritud *Koiku* ilmus 1914. aasta oktoobris; kahurimürast kurdistatud kriitikud ei lakanud selle üle mõtisklemast. Sama juhtus *Baretiga* (1916), milles adutav teatud külmus on vahest seletatav baski keele õppimisest tuleneva väsimusega.

Koor (1922) on tema teostest vähim populaarne, kuigi Bompiani Entsüklopeedia on selles näinud Loomise nn esimese perioodi haripunkti. Möödud kaksteistsõrmiksoole haigus sisendas Loomisele või sundis talle peale ülalmainitud töö teema; haavanditõve vaistlik ravivahend piim oli vastavalt Farrel du Bosci terastele uuringutele selle moodsa *Georgica* puhasvalgeks muusaks.

Teleskoobi ülesseadmine teenijatetoa terrassile ja Flammario ni kõige populaarsemate teoste palavikuline ja korratu uurimine valmistasid ette teist perioodi. *Kuu* tähistab autori kõige poeetilisemat saavutust, seesamit, mis lööb tema ees pärani valla Parnassi peakuse.

Seejärel kaks aastat vaikust. Loomis lakkab küllastamast kirjanduslikke ringkondi. Enam ei ole ta laulva häälega lustlik tseremooniameister Royal Kelleri vaibatatud keldris. Ei, enam ei lahku ta Parera tänavalt. Üksildasel terrassil roostetab unustatud teleskoop, ööst öhe ootavad asjatult Flammario ni poognad. Raamatukokku sulgunud Loomis keerab Gregoroviuse *Filosofiade ja religioonide ajaloo* lehti; ta tikib need täis küsimusi, glosse ja märkmeid. Meie, õpilased, tahaksime neid avaldada, kuid see

tähendaks lahtiütlemist glossaatori õpetusest ja vaimust. Kahju muidugi, aga sinna pole midagi parata.

1931. aastal kroonib düsenteeria seda, mis algas kõhukinnisusest. Vaatamata ihuhädadele viib Loomis lõpule oma suurima *opus'e*, mis avaldatakse postuumselt ja mille mustandi korrigeerimine oli meie nukker privileeg. Kes ei taipa veel, et vihjame kuulsale kõitele, mis loobumuse ja iroonia märgina kannab pealkirja *Võib-olla?*

Vältimatu on möönda teiste autorite teostes leiduvat kahestumist, lõhet sisu ja pealkirja vahel. Sõnad *Onu Tomi onnike* ei anna meile ilmselt edasi kõiki süžee seiku. Sõnade *Don Segundo Sombra* ütlemine ei tähenda veel kõigi nende sarvede, turjade, jalgade, selgade, sabade, piitsade, laudjate, sadulate, hobusetekkide ja sadulakottide väljendamist, mis *in extenso* selle teose moodustavad. *Chez Loomis*, seevastu, pealkiri ongi teos. Lugeja märkab vaimustunult mõlema elemendi täpset kokkusalangemist. *Koiku* tekst koosneb, *verbi gratia*, ainuüksi sõnast *Koiku*. Faabula, epiteet, metafoor, tegelased, ootus, sotsiaalsed probleemid, riim, alliteratsioon, elevandiluust torn, angažeeritud kirjandus, realism, originaalsus, klassikute orjalik jäljendamine, isegi süntaks on täielikult ületatud. Vastavalt ühe kuritahtliku, pigem aritmeetikas kui kirjanduses kodus oleva kriitiku arvustusele, koosneb Loomise looming seitsmest sõnast: *Karu, Koiku, Barrett, Koor, Kuu, Võib-olla*. Ehk ongi nii, aga nende loovvaimu väljaselgitatud sõnade taga on oh kui palju kogemusi, kui palju vaeva, kui palju täiuslikkust!

Mitte kõik pole osanud seda tähtsat õppetundi kuulata. Kellegi isehakanud õpilase raamat *Puusepakast* ei koosne muust kui noa, haamri, sae jne saamatust üleslugemisest. Kaugelt palju ohtlikum on nende kabalistide sekt, kes sulandavad kuus maestro sõna üheksainsaks mõistatustest ja sümbolitest hägustuvaks lauseks. Vaieldav, ent heade kavatsustega näib meile *Gloglocioro, Hröbfroga ja Qul'i* autori Eduardo L. Planese töö.

Ahned kirjastajad tahtsid tõlkida Loomise loomingut kõige erinevamatesse keeltesse. Hoolimata oma rahakoti kõhnusest lükkas autor tagasi kartaagolikud pakkumised, mis oleksid ta laekad kullaga täitnud. Meie negativistliku relativismi ajastul kinnitas uus Adam oma usku keelesse, kõigile kättesaadavaisse, liht-

saisse ja otseseisse sõnadesse. Talle piisas kirjutada *barett*, et väljendada selle tüüpilise peakatte kõiki rahvuslikke konnotatsioone.

Raske on käia tema säravates jälgedes. Kui jumalad laseksid meil viivuks osa saada tema kõneosavusest ja talendist, kustaksime kõik eelneva ja piirduksime selle üksildase ning hävimatu sõna jäädvustamisega: Loomis.

Argentiinlase JORGE LUIS BORGESSE (1899–1986) fantaasiaküllane ja intellektuaalselt rõhult pigem euroopalik kui ladinaameerikalik looming ei vaja siin eriesitlust. Tema juttude paremiku on Ott Ojamaa eesti keelde ammugi tõlkinud (*“Loomingu” Raamatukogu* vihikutes *Hargnevate teede aed*, 1972; *Kunsttükid*, 1976 ja *Aleph*, 1987), lisaks võib siit-sealt noppida eestikeelseid näiteid Borgese luulest, mis nagu tema lühiproosagi on endale rohkesti imetlejaid võitnud. Äsja on ilmunud Ruth Liase tõlkes esinduslik valik Borgese esseistikat.

See ei tähenda, et Borgest veel juurde tõlkida ei saaks. Kuigi Eesti oli endises N. Liidus ilmselt esimene paik, kus Borgest raamatuna avaldati, on venelased uutes vabaduse-oludes meist kaugele ette läinud, üllitades oma keeles peaaegu Borgese koguloomingu.

Uuemal ajal on just Borgest nähtud ühe sellise “maailmakirjanikuna”, kelle suhtes Nobeli komitee preemiat andmast tõrkudes küllap ilmutas erapoolikust. Jõudis ju Borgese geenius juba oma kolmkümmend aastat enne tema kehalist surma püsida maailmakirjanduslikus mälus. Hispaanias teda lõpuks ka tunnustati, kui ta 1979. aastal määrati koos hispaania luuletaja Gerardo Diegoga jagama Cervantese auhinda, hispaaniakeelse kultuuriruumi suurimat.

Borgese loomingu tundjad teavad sedagi, et suur osa tema vaimust on jagunenud-killunenud kollektiivsesse loomesse. Koguni sel määral, et see maailmakirjanduses moodustab omaette nähtuse. Võib-olla tuleks selle filosoofilisi lähteid otsida Borgese tajumusest, et vaim kordub igavesti Absoluutses Vaimus — ei ole tähtsustki, kus ja kes tekste loob, sest tekstid niikuinii ilmuvad Suure Koguteksti lõpmatuist sügavustest.

Borgese kahasloomingus paistab silma tema kaasmaalane ja eluaegne sõber ALFREDO BIOY CASARES (1914–1999). Kui teistega (Delia Ingenieros, Luisa Mercedes Levinson, Betina Edelberg, Margarita Guerrero, Maria Ester Vázquez, Ester Zamborain de Torres, Silvina Bullrich) on Borges koos kirjutanud 1–2 raamatut, siis ühislooming Bioy Casaresega küünib tervelt kuue teoseni: *Seis problemas para don*

Isidro Parodi (Don Isidro Parodi kuus probleemi, 1942), *Dos fantasías memorables* (Kaks mälestusväärset fantaasiat, 1946), *Un modelo para la muerte* (Surma mudel, 1946), *Los orilleros y El paraíso de los creyentes* (Agulielanikud ja Usklike paradiis, 1955), *Libro del cielo y del infierno* (Taeva ja põrgu raamat, 1960) ja *Crónicas de Bustos Domecq* (Bustos Domecqi kroonikad, 1967; sellest tõlgitud käesolevad kaks pala).

Vahekord Bioy Casaresega on seda keerulisem, et too ka iseseisvalt on silmapaistvamaid argentiina proosakirjanikke 20. sajandil. Loometiljakuses läheneb ta Borgesele endale; ta on peamiselt viljelnud fantastilis-intellektuaalset ja kriminaalset proosat, saanud ka Cervantese preemia (1990).

Kui Borgese ja Bioy Casarese kahasloomingule läheneda moodsa saksa retseptiooniteooria kriteeriumidega, mis juuksekarva peenusega üritavad eristada "retsipienti" ja "interpreeti", siis tuleks uurida, kustmaalt selles ühisproosas algab Borges ja lõpeb Bioy Casares. Ent paistab, et sedagi ürgeuroopalikku kriitilist kirge on kaks suurt argentiina kirjanikku targalt muiates ette näinud. Kas pole mõlemad siinsed lood (müstifikatsioonid) lihtsalt postmodernistliku intertekstuaalsuse- ja *différence*'i-paatose heroilis-burleskne paroodia?

Kuigi Borgese ja Bioy Casarese proosa on domineerivalt universalistlik, ei väsi mõlemad kirjanikud mängimast universaalse ja üdini lokaalse, puhta fiktsiooni ja ajaloolise fakti ärasegamise iroonilistel efektidel. Sellele kaasaalamiseks sobiks ehk teada "Loomise loomingu kataloogi ja analüüsi puhul", et ultraism oli sajandialguse hispaaniakeelses kirjanduses ligilähedaselt sama, mis imażism angloameerika kirjanduses, et lausa kõnekäänulise Tostado ('pruunküpe') hüüdnime pälvis oma loomingu üliviljakusega Avila piiskop ja kirjamees Alfonso de Madrigal (1400–1455) ja et argentiina kostumbrismi (s.o olustiku-kirjanduse) klassiku Ricardo Güiraldese peateos *Don Segundo Sombra* on koos kõigi selle sabade, piitsade ja laudjatega koguni kahel korral eesti keelde tõlgitud, novelli "Austusavalodus César Paladiónile" puhul aga seda, et uruguai modernistliku (sümbolistliku) luule klassik Julio Herrera y Reissig (peateos *Hüljatud pargid*, 1909) ja argentiina modernistliku (sümbolistliku) luule klassik Leopoldo Lugones (peateos *Videvik aias*, 1905) olid oma loomemeetodis nii äravahetamiseni sarnased, et kaasaegsed kriitikud neile vastastikku plagieerimist süüks panid.

Jüri Talvet

ARKADIO LAIGO

KALLISTRAT ŽAKOV

Komi kirjanik ja filosoof

Indrek Jääts

SISSEJUHATUS

Käesolevas artiklis tuleb juttu komi filosoofist, teadlasest, kirjanikust ja ühiskonnategelasest Kallistrat Žakovist (1866–1926). Sattusin selle omapärase isikuga tegelema komi rahvuslust uurides ning järgnevalt vaadeldaksegi Žakovi elu ja tegevust eelkõige selles kontekstis. Tutvumine komi õpetlase keerulise elukäiguga ja sellega, kuidas Žakovi isikusse ja loomingusse on suhtunud pärast tema surma, annab võimaluse huvitavaks pilguheiduks komi ühiskonna ajalukku XIX sajandi lõpul ja XX sajandil. Pealegi on tema elutee seotud Eestiga. Aastail 1919–1921 oli Žakov Tartu ülikooli õppejõud, elas Valgas ja Tartus.

NOORUS JA ÕPINGUD

Kallistrat Žakov sündis 18. IX (ukj 30. IX) 1866 Davponi külas Võlgorti vallas kolme versta kaugusel Komimaa olulisimast keskusest Ust-Sössolskist. Praeguseks on Žakovi koduküla Sõk-tõvkariga (endise Ust-Sössolskiga) kokku sulanud. Isa Falalei oli talupojaseisusest käsitöeline ja teenis elatist ümbruskonna kirikuile ikonostaase nikerdades ja ikoone maalides. Kallistrat oli Falalei noorim poeg, pere üheteistkümmes laps (Lisovskaja 1993: 159; Mikušev 1993a: 9; Karagodin 1994: 8).

Žakovi haridustee algas 1876. a Võlgorti vallakoolis, 1879. a lõpetas ta Ust-Sössolski 2-klassilise maakonnakooli ja 1881. a

asus edasi õppima Totma õpetajate seminari. Ehkki ta lõpetas seminari 1884. a heade tulemustega, tunnistasid Vologda kubermangu võimud ta poliitiliselt kahtlaseks ning keeldusid talle andmast õpetamisluba. Noor Žakov oli end seminaris näidanud ohtliku ja konfliktse loomuga vabamõtlejana (Lissovskaia 1993: 159; Mikušev 1993a: 9; Žerebtsov 1990: 27; Karagodin 1994: 8; Turkin 1990: 5–7). Järgnevatel aastatel teenis ta elatist lihttöölisena Holunitski raudteetehases Vjatka kubermangus ja vallakirjutajana Kortkerosi külas. Tema püüdlused hariduse poole jätkusid. 1887. a pääses Žakov õppima Vologda reaalkooli (Lissovskaia 1993: 159; Karagodin 1994: 8; Turkin 1990: 7). Tollal tutvus ta esmakordselt Kanti filosoofiaga, lugedes *Puhta mõistuse kriitikat*. Saades teada, et “asjad iseeneses” on tunnetamatud, heitus Žakov niivõrd, et püüdis end ära mürgitada (Shakov 1921: 3; Belokon 1988: 114). Mõne aasta pärast heideti Žakov reaalkoolist välja ateistlike vaadete avaldamise pärast. Eksamid õiendas ta 1891. a eksternina.

1891. a aprillis abiellus Žakov Vologdas Anna Šelepovaga. Samal aastal sai temast Peterburi Metsandusinstituudi üliõpilane, peagi aga lahkus ta loodusteadustes ja raskes suurlinnaelus pettununa instituudist (Lissovskaia 1993: 159; Turkin 1990: 7–8). Žakov naases Vologdamaale ja õpetas pool aastat Zaozerski erakla kloostrikoolis ning valmistus preestriks saama, ent sealt sunniti ta lahkuma kui lahkhelide tekitaja ja ateist, kes pealegi propageeris Darwini õpetust. Ilmselt oli Žakov siiski konfliktis eelkõige kaas-aegse kirikuga, mitte niivõrd Jumalaga. Tema kujunevad usulised vaated ei mahtunud lihtsalt tollase ametliku õigeusu raamesse. Vologdas võeti Žakov, kellel juba Peterburis oli politseiga sekeldusi olnud kontaktide tõttu valitsusvastaste üliõpilastega, erakla eestseisja kaebuse põhjal politsei järelevalve alla ning tal oli keelatud linnast lahkuda. Et teda kuhugi tööle ei võetud, tuli mitu aastat taluda nälga ja viletsust (Žerebtsov 1990: 27; Lissovskaia 1993: 159; Turkin 1990: 8). Žakov kasutas aega enesetäiendamiseks, õppis näiteks iseseisvalt saksa, ladina ja vanakreeka keelt. 1895. a sooritas Žakov Vologda klassikalise gümnaasiumi juures eksternina küpsuseksamid ja lõpuks lubati tal Vologdast lahkuda. Vabamõtlejakuulsuse tõttu oli tal siiski keelatud astuda Peterburi või Moskva ülikoolidesse (Turkin 1990: 8).

Žakov astus Kiievi Püha Vladimiri Ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonda, 1897. a läks aga üle ajaloo-filoloogiateaduskonda. Tema huvide ring oli avar, süvenes huvi soome-ugri keelte ja rahvaste vastu. 1899. a tühistati pealinnade ülikoolides õppimise keeld ja Žakov toodi üle Peterburi ülikooli ajaloo-filoloogiateaduskonna kolmandale kursusele. Žakovi huvid ja teaduslik tegevus keskendus oma rahva, sürjakomide kultuurile ja ajaloole. 1900 saadeti ta teaduslikule komanderingule Võtšegda jõe piirkonda koguma rahvaluulet ja etnograafilist materjali. Komanderingu tulemuste põhjal pidas Žakov Vene Geograafiaseltsi istungil ettekande, tema kirjutis “Sürjalaste etnoloogiline kirjeldus” pälvis seltsi hõbemedali ja avaldati ajakirja *Живая старина* 1901. a 1. numbris. 1901. a lõpetas Žakov edukalt Peterburi ülikooli, kandidaaditöö pealkirjaks oli “Sürjalaste rahvaluule ja vene muinasjutud”. Ta jäeti vene keele ja kirjanduse kateedri juurde teaduslikule tööle. Järgmisel aastal kaitses ta magistriväitekirja “Sürja keele grammatilisest süsteemist” (Lissovsckaja 1993: 159–160; Karagodin 1994: 8–9; Žerebtsov 1990: 27; Turkin 1990: 8–12).

KARJÄÄR

Pärast magistriväitekirja kaitsmist sai Žakov lühikeseks ajaks Peterburi ülikooli eradotsendiks. Edasi teenis ta elatist loengute pidamisega mitmesugustes õppeasutustes ja kursustel (poola katooliklikus koolis, gümnaasiumides, Tšernjajevi üldhariduslikel kursustel jm). Kaks aastat pidas Žakov Peterburi ülikoolis loenguid komi keele grammatikast. Pärast esimese abikaasa surma abiellus ta Tšernjajevi kursuste õpetajanna Glafira Nikolajevskajaga. 1908 kutsus akadeemik Vladimir Behterev (1857–1927) Žakovi vastloodud Psühhoneuroloogiainstituuti loogika eradotsendiks. 1911. a sai Žakov selle instituudi professoriks ja töötas sellel kohal kuni asutuse sulgemiseni 1917. a veebruaris. Peale loogika õpetas Žakov ka filosoofia ajalugu. Akadeemik Behterevi loodud ja juhitud Psühhoneuroloogiainstituudis valitses demokraatlik ja valitsusvastane vaim, paljud õppejõud olid poliitiliselt kahtlasena politseis arvel. Žakov oli Jevgeni Tarle ja Jevgeni De Roberti kõrval üks vasakpoolsemaid õppejõude. Psühhoneuro-

loogiainstituudis töötas tollal muide ka eesti arstiteadlane Ludvig Puusepp.

Üliõpilaste seas oli Žakov populaarne, tema korteris käis koos mitu üliõpilaste ringi, mida ta juhendas, arutati filosoofilisi küsimusi, peeti teaduslikke loenguid ja ettekandeid, ent toimus ka valitsuskriitilisi poliitilisi arutelusid. Žakov suutis inimesi kaasa tõmmata ja innustada. Tema korter oli nagu klubi, seal viibisid sageli näiteks vene kirjanikud Aleksandr Grin, Aleksei Tšapõgin, Viktor Šklovski, valgevene poeet Ivan Lutsevitš (Janka Kupala) ja komi päritolu Pitirim Sorokin (1889–1968), hiljem maailma kuulus USA kulturooloog ja sotsioloog. Politsei käis neid kahtlasi koosistumisi korduvalt kontrollimas ja lõpuks need keelati (Žerebtsov 1990: 27). Suviti, õppetöö vaheajal reisis Žakov palju, pidades rahvale loenguid loodusteadusest, filosoofiast, kirjandusest, ajaloost, folkloorist, soome-ugri rahvastest ja muidugi komidest (Žerebtsov 1990: 33; Mikušev 1993a: 14–15). Loengute pidamine oli Žakovi jaoks üks rahvavalgustustöö vorme. Loengud võeti hästi vastu, kuulajaid jätkus, eriti noorte seas. Loengute tulu annetas ta poliitilistele väljasaadetele (Lissovskaja 1993: 161). Professor Žakov oli tollal omamoodi staar.

Tollal kujundas Žakov ka oma riietumisstiili, mille juurde ta jäi elu lõpuni — pikk sabakuub, vest, valge püstkraega särk, lips või kaelaside, kõrged saapad ja romantiline, õlgadeni langevaid juukseid kattev kaabu, hõre habe ja vuntsid. Nii noored boheemlikud kirjandustegelased tol ajal tavaliselt riietusid (Turkin 1990: 12).

XX sajandi kahte esimesse kümnendisse langeb Žakovi ühiskondliku aktiivsuse kõrgaeg. Pedagoogitöö kõrval tegeles ta ühiskondlike probleemidega, filosoofiaga, loodus- ja humanitaarteadustega, ilukirjandusega.

MAAILMAVAADE JA FILOSOOFIA

Žakov pärines vaese komi talupoja perest, oli olnud lihttööline tehases, talunud nälga ja viletsust, üsna palju Venemaal ringi reisinud. Juba koolipõlvest peale oli ta olnud konfliktis võimudega. Žakovit peeti kuni tsaarivõimu lõpuni poliitiliselt kahtlaseks. Ju-

ba lapsepõlvest peale iseloomustas teda tohutu teadmisanu, püüdi hariduse poole. Ta huvide ring oli väga lai, ta haaras teadmisi kõikjalt, püüdis kõike mõista, oli tõetsija. Samas oli ta haridustee üsna konarlik ja ta jäi osalt iseõppijaks. Žakov oli üsna isepäine ja väga visa. Ta oli enda Peterburi professoriks üles töötanud, oli palju kannatanud ja endast üsna kõrgel arvamisel, küllaltki enesekindel, sugugi mitte tagasihoidlik. Žakov oli optimist ning uskus inimkonna helgesse tulevikku. Ta sümpatiseeris sotsiaaldemokraatidele ja andis vahel oma avalike loengute honorarid poliitilistele väljasaadetutele (Žerebtsov 1990: 30).

1905. a sündmused haarasid kaasa ka Žakovi. Temast sai 1905. a novembris loodud Konstitutsionalistide Demokraatliku Liidu liige ja hiljem isegi esimees. Partei programmiks oli konstitutsiooniline monarhia, elanikkonna majandusliku olukorra parandamine, inimeste vaimne vabastamine. Seega oli tegemist üsna parempoolse parteiga. I Riigiduma valimistel sai partei kaotuse osaliseks. Parteid püüti reorganiseerida, uueks nimeks võeti Rahva Vabaduse Liit, ent see teda ei päästnud ja 1906. a ta lagunes (Turkin 1990: 30–31; Žerebtsov 1997: 293). Pärast seda Žakov enam parteidesse ei uskunud ning suhtus skeptiliselt nende võimalusse midagi ära teha. Vägivaldseid ümberkorraldusi ja revolutsioone pidas ta inimkonna tuleviku seisukohalt kasutuks. Žakovi arvates oli ühiskond terviklik organism ning klassid selle osad, klassivõitlust pidas ta mõttetuks ja kasutuks (Žerebtsov 1990: 30).

Noorusea ateistlike meeleolude järel oli Žakov mõistuse teel jõudnud Jumala tunnetamiseni. Ta arvas, et religioon annab ühiskonnale väärtused ja normid ning loob seega eeldused sotsiaalse organismi stabiilseks funktsioneerimiseks. Religioonita poleks kõlblust ega moraalseid põhimõtteid. Žakov ei vastandanud eri religioone. Jumal oli tema jaoks kõiksuse suur arhitekt, Algotentsiaal, üks ja ainus. Eri rahvad ja kultuurid lihtsalt tajuvad teda erinevalt ning kõik need tunnetusviisid on austamisväärsed. Žakov oli mõjutatud India filosoofiatest ja religioonidest ning möönis näiteks reinkarnatsiooni võimalust (Muravjov 1993: 93–95). Ametlikku religiooni suhtus Žakov skeptiliselt, kaasaegses õigeusu kirikus nägi rõhujat. Žakov otsis uusi ja paremaid

usuvorme, tema religioossed vaated olid mõjutatud Lev Tolstoi õpetusest.

Nagu teinegi Žakovi maailmavaadet ja filosoofiat oluliselt mõjutanud filosoof Vladimir Solovjov, oli ka Žakov antiurbanist. Talle ei meeldinud kaasaeagne elu suurlinnas, ta tundis end seal üksildasena. Žakov pidas end elu lõpuni talupojaks, armastas end tituleerida Põhjala metslaseks. Ta idealiseeris Põhjala looduse puhtust ja ilu ega soovinud näha naftavälju Komimaa tundras. Žakov oli seisukohal, et hingetu, mehhaniseeritud kaasaja, "raudse sajandi" linn nivelleerib indiviidi, pärsib tema vaba arengut ning loominguilisust (Žerebtsov 1990: 28–29).

Žakovi arvates polnud ühiskondlike probleemide lahenduseks revolutsiooniline võitlus, vaid inimeste kõlbeline täiustumine. Ta uskus, et valgustusliku haridustööga rahvamasside seas on võimalik inimesi kõlbeliselt arendada. Žakov uskus inimkonna kõlbelisse progressi ja lootis kindlalt, et tulevikus elavad paremad ja loovamad inimesiksused harmoonilises maailmas, kooskõlas Jumala ja loodusega. Haridus on see, mida rahvas vajab (Žerebtsov 1990: 30–31; Mikušev 1993a: 10).

XX sajandi algul jõuab Žakov oma filosoofilise õpetuse — limitismi — loomiseni. 1904. a ilmus Peterburis Žakovi raamat *Muutuja ja piiri teooria gnoseoloogias ja teaduse ajaloos* (Теория переменного и передела в гносеологии и в истории познания). Järgnesid *Evolutsiooni printsiip gnoseoloogias, metafüüsikas ja moraalis* (Принцип эволюции в гносеологии, метафизике и морали, 1906) ja *Evolutsioonilise tunnetusteooria alused* (Основы эволюционной теории познания (лимитизм), 1912)¹. Ajakirja *Вестник знания* 1911. aasta 5. numbris ilmus Žakovi artikkel "Limitism: Muutuja ja piiri teooria gnoseoloogias".

Žakov oli tegelnud paljude teadusaladega ja arvas, et ehkki ta ei tunne kõigi teadusalade kõiki nüansse, mõistab ta peamist ja tunnetab tervikut. Tema arvates polnudki vaja teada ja mäletada kõiki piasasju, seetõttu pidasid paljud end tõsiselt võtvad erialateadlased teda diletandiks. Žakov omakorda vastandas end

¹Need kaks raamatut on olemas ka Rahvusraamatukogus, esimene neist varustatud autograafiga.

eluterve Põhjala talupojana intelligentidele (Belokon 1988: 116). Limitism oli Žakovi järgi kõigi inimteadmiste süntees, see pidi ühendama religiooni, teaduse ja kunsti, ületama materialismi ja idealismi vahelised vastuolud. Limitism on piiri filosoofia (nimetus on tuletatud ladinakeelsest sõnast *limes*, Žakovil ilmselt seotud matemaatikasse kuuluva piirväärtuse mõistega). Žakovi õpetuse järgi tunnetavad inimesed objektiivset reaalsust vaid osaliselt. Inimtunnetus püüdleb asjade olemuse poole, läheneb lõputult oma piirile, asjade olemusele, Algotentsiaalile ehk Jumalale. Limitismile on muuseas mõju avaldanud ilmselt akadeemik Behterevi mõtted maailma ühtsusest, tema püüded lähendada füüsilist ja psüühilist mõistete "energia" ja "tahe" abil. Limitismi järgi on olemine seitsmetahuline: ruum, aeg, materia, vaimsus, loogika, esteetika ja moraal. Žakovi arvates seisnes tema tugevus selles, et ta kasutas oma filosoofias kõrgema matemaatika saavutusi, erinevalt teistest kaasaegsetest filosoofidest (Žakov 1917: 3–8; Belokon 1988: 117; Žerebtsov 1990: 48; Mikušev 1993a: 11). Žakov ei loonud oma limitismi tühjale kohale. Vaimse alge ja kõrgema harmoonia otsingud olid XX sajandi alguse Venemaal üsna levinud. Žakovi filosoofia taustaks olid L. Tolstoi, V. Solovjovi, jumalaotsijate (Nikolai Berdjajevi, Dmitri Merežkovski, Sergei Bulgakovi, Pavel Florenski) ja jumalaehitajate (Vladimir Bazarovi, Pamfil Jurkevitiši, Anatoli Lunatšarski, Maksim Gorki) vaimsed otsingud. Kaasaegsed akadeemilised filosoofiaringkonnad limitismi omaks ei võtnud, Žakovit peeti diletandiks, kelle õpetus ei tugine autoriteetidele (Belokon 1988: 118).

ÜHISKONDLIK TEGEVUS

Enne kui asume vaatlema Žakovit kui komi rahvuslast ja ühiskonnategelast, heidame pilgu tema sellealase tegevuse taustale — komi ühiskonnale XIX–XX sajandi vahetusel. Valdav enamik komidest olid talupojad, kelle peamiseks elatusalaks oli põllumajandus. Et põllumajandustehnika oli primitiivne ning looduslikud tingimused maaharimiseks vähesoodsad, ei suutnud enamik mapiidamisi end leivaga varustada. Levinud lisaelatusalaks olid mitmesugused ulgtööd, millest olulisemad olid seotud metsatöötusega (metsavarumine, palgiparvetus, söepõletamine jne). Eriti

kiiresti arenes Komimaal alates sajandivahetusest metsatööstus. Metsad kuulusid riigile, 1865. a keelati kohalikel elanikel tasuta metsaraie omaks tarbeks. Omavoliliste metsaraiumiste eest määrati talupoegadele trahve ja areste. Riik rentis metsamaid ettevõtjatele, metsatööstuses domineeris väliskapital ning suurem osa toodangust veeti Arhangelski ja Mezeni sadama kaudu Lääne-Euroopasse. Komimaa oli metsatööstuse toormebaasiks, puidu edasine töötlemine toimus mujal. Komi ettevõtjad tegid katseid kohapealseid puidutöötlemisettevõtteid rajada ja välismaaga otse kaubelda, ent neil oli metsaäri alal suhteliselt vähe kogemusi ja nad jäid võimsatele vene ja välismaistele konkurentidele alla. 1915. a tegeles metsatöödega umbes 10 000 kohalikku talupoega, peamiselt põllutöö kõrvalt. Töö oli raske, olmetingimused viletsad. Lisaelatist teenisid komi talupojad ka lihttöölisena Uurali tehastes, samuti jõetranspordis ning käsitöoga. Ulgtöödel käimine oli massiline. Näiteks 1893. a käis ulgtöödel umbes viiendik Jarenski maakonna täiskasvanud elanikest. Selle all kannatas kodune põllupidamine. Tööstust ja tööstustöölisi oli tsariaegsel Komimaal napilt. Oli kolm moraalselt vananenud mäetööstusettevõtet, üks metsatööstusettevõte (väliskapitalile kuuluv Stella Polare), soolavabrik, mõned kivimurrud ja seemisnahatööndus kokku paari tuhande töölisega. 1860. aastate lõpul ja XX sajandi algul püüti Uhta piirkonnas naftatootmist rajada, ent erilise eduta.

Ka linlaste osakaal Komimaa rahvastikus oli tühine. Linnu oli komide asualal kaks: Ust-Sössolsk ja Jarensk. 1897. a elas Ust-Sössolskis 4467, 1916. a 6268 inimest (koos "eeslinnadega"), neist 95% olid komid (*Otšerki...* 1955: 237–242, 248, 291–296; Žerebtsov jt 1996: 114–117). Linnaelanikeks olid peamiselt kaupmehed, kes enamasti pärinesid end üles töötnud komi talupoegadest, ning vaimulikud ja aadel. Viimased olid venelastest ametnikud, kohalik aadel puudus (*Otšerki...* 1955: 203–204; Stremecki 1955: 9, 15–17, 49). Komi päritolu kaupmehed ja vaimulikud moodustasid kohaliku haritud eliidi, nõrga keskklassi, kes sajandivahetusel tegi esimesi samme enda rahvusliku määratlemise suunas. Komidel puudus omariikluse ja iseseisvuspüüdluste traditsioon, nad olid Vene riiki hästi integreeritud. Tänu Permi Stefani misjonitööle XIV sajandi teisel poolel olid nad õigeusklikud ka sisuliselt, erinevalt näiteks udmurtidest või maridest, kes

olid suurel määral jäänud paganaiks. Komide silmis oli õigeusk legalne. Sajandivahetusel oli komi talupoja peamiseks mureks isiklik majanduslik toimetulek, mitte mingid laiemad ühiskondlikud või kultuurilised küsimused.

Rahvahariduse osas polnud olukord Komimaal kiita, eriti viiets oli see Petšora maakonnas. Rahvakooli peamiseks edendajaks ja finantseerijaks oli semstvo, kus aadlike puudumise tõttu domineerisid kohalikud kaupmehed ja jõukad talupojad. Hariduskeeleks oli vene keel, kuid et komi lapsed seda kooli minnes ei osanud, siis kasutati algul ka komi keelt kui vene keele õpetamise vältimatut abivahendit. Üldine koolikohustus puudus ja suur osa kooliealistest lastest koolis ei käinud. Sageli õpiti lugemine ja kirjutamine selgeks koduste või preestri abiga (Bondarenko 1996: 119, 121). 1917. aastaks oli umbes veerand komidest kirjaoskajad. Võrreldes Volgamaade soome-ugri rahvastega oli komide kirjaoskuse protsent üsna kõrge. Enim oli kirjaoskus levinud Komi südamaal, Ust-Sõssolski piirkonnas. Tollastele õigeusklikele rahvastele iseloomulikult oli naiste kirjaoskuse tase palju madalam kui meestel (*Otšerki...* 1955: 264; Stremecki 1955: 84–85; Vingiano 1996: 15).

Tsaariajal trükiti vaid mõned usulise sisuga komikeelsed raamatud, kasutati vene tähestikku. Raamatud ilmusid eri dialektides, ühtseid ortograafiaeegleid polnud, rahvuslik kirjakeel puudus. Polnud olemas ka komikeelset ajakirjandust (*Otšerki...* 1955: 328–329; Stremecki 1955: 46, 97).

Žakov ei salanud kunagi oma komi päritolu, ta seisis sageli komide ja Komimaa huvide eest, soovis töötada oma rahva heaks. Samas ei saa teda pidada rahvuslaseks kitsas mõttes. Žakov mõtles ja tegutses ülevenemaalises ja isegi globaalses mõõtmes, oli teataval määral kosmopoliit. Tema tulevikuunelmaks oli vabade rahvaste harmooniline liit, kus kitsad natsionalistlikud vastuolud oleksid ületatud. Žakov oli nõrkade ja vähekultuursete rahvaste kiusamise ja orjastamise vastu. Kõigil rahvastel peab olema õigus oma keelele, poeesiale, usule, samuti tehnilise progressi saavutustele, majanduslikule õitsengule (Mikušev 1993a: 10–11). Žakov ei rõhutanud oma päritolukohana ja paigana, mille huvide eest ta soovib seista, mitte niivõrd Komimaa kui laiemat Põhjalat (Sever), suurt iidse rahvakultuuri ja puhta loodusega, ühiskon-

na arengus mahajäänud piirkonda Euroopa-Venemaa põhjaosas. Žakov ei rääkinud kunagi komide äravalitusest ega vastandanud neid teistele rahvastele. Samas uskus ta, et rikkumata ja puhastel loodusrahvastel, sh komidel, on "väsinud Läänele" palju anda, et nende tohutu energia ja loominguiline potentsiaal on tulevikuühiskonna asendamatuks reserviks. Ta soovis komide, nagu ka kõigi teiste rahvaste omapära säilimist. Harmoonilises tulevikuühiskonnas peaksid vabad, oma omapärast teadlikud komid koos teiste rahvastega töötama kogu inimkonna hüvanguks (Žerebtsov 1990: 32–33; Turkin 1990: 21).

Oma kaasaegsete komide iseloomu ja kommetesse suhtus Žakov üsna kriitiliselt (näiteks alaline nääklemine ja usaldamatus naabrite vahel, liigne individualism, mis pärsib ühist tegutsemist). Ta soovis komide iseloomu valgustusliku haridustöö abil parandada. Žakov oli seisukohal, et koolides peaks enam tähelepanu pöörama kohalikele oludele, kohalikule kultuurile, ajaloole ja loodusele, sest just oma kodupaiga tundmine ja armastamine on eelduseks inimese loominguilisele küpsemisele, tema kujunemisele heaks kodanikuks. Ta soovis kogu haridussüsteemi Põhjalas reformida nii, et see vastaks kohaliku ühiskonna vajadustele. Suurt tähelepanu pidi pööratama tehnilisele, loodusteaduslikule ja kutseharidusele, et kujuneks kohaliku päritolu tehniline intelligents, kes võiks kasutada Põhjala loodusrikkusi nii, et sellest sealsetele inimestele, mitte ainult võõrastele ettevõtjatele, tulu tõuseks. Põhjala vajas Žakovi arvates oma teadlasi ja insenere, oma tööstust ja raudteid, mis ühendaks selle piirkonna Põhja-Jäämere sadamate ning Siberi ja Volga basseiniga. Olemasolevat haridussüsteemi pidas Žakov lootusetult eluvõõraks ega uskunud selle muutumisvõimesse. Uut, kohalikele oludele vastavat koolivõrku peaksid ülal pidama semstvod ja ettevõtjad-patrioodid. Uue haridussüsteemi varustamiseks kvaliteetse kaadriga tuleks Arhangelskisse luua ülikool (Žakov 1915: 68–75; Žerebtsov 1990: 31–32).

Žakov soovis emakeelset õpetust Komimaa koolides. Ta oli seisukohal, et keel on rahva hing, iga rahvuse kohus on hoida oma keelt ja kaitsta ka võõraid keeli. Selleks, et komi keel saaks vabalt areneda ja funktsioneerida, et valgustada komisid, pidas Žakov vajalikuks komikeelse originaal- ja tõlkekirjanduse ning Põhjala elu kajastava komikeelse nädalalehe väljaandmist.

Aastail 1908–1909 esitas ta Ust-Sõssolski semstvokogule haridussüsteemi muutmist ja komikeelseid väljaandeid puudutavad ettepanekud, ent neid ei tehtud teoks (Žerebtsov 1990: 31–32; Žerebtsov jt 1996: 137–138).

Žakov idealiseeris teatud määral muistset komi elulaadi ja folkloorset minevikku ega soovinud nende kadumist. Suviti reisis Žakov Põhjalas ringi, uuris komi keelt ja folkloori (ta oli muide üks esimesi Komimaal, kes seejuures fonograafi kasutas), samuti etnograafiat, tegeles Komimaa ajalooa, korraldas arheoloogilisi kaevamisi. Ilmselt Žakovi ja kohalikust kooliõpetajast kodu-uurija Andrei Tsemberi initsiatiivil loodi koduloomuuseum ja Arhangel'ski Vene Põhjala Uurimise Ühingu Ust-Sõssolski osakond. Sellist huvi rahva elu vastu ei peetud tollal alati päris ohutuks, Žakovil lasus juba niigi ebalojaalsuse vari (Žerebtsov 1990: 32).

Žakov tegeles ka teiste soomeugrilaste (permikomide, udmurtide, maride ja mordvalaste) folkloori ja rahvapsühholoogiaga, külastas nende asualasid. Ühes aupaklikus kirjas soome keeleteadlasele Yrjö Wichmannile 1902. aastast tunnistas Žakov tollase fennougristika keskuse Helsingi oma Jeruusalemmaks, millest ta unistab päeval ja ööl ja kust oleks nii palju õppida (Izmailova-Zujeva 1993: 129–130). Tal õnnestuski korduvalt Soomes viibida.

1908. a suvel osales Žakov Kaubandus- ja Tööstusministeeriumi korraldatud ekspeditsioonil Ust-Sõssolski maakonda Petšora jõe basseini. Ekspeditsiooni eesmärgiks oli uurida võimalusi, kuidas edendada piirkonna majandust, sh ka põllumajanduslikku kolonisatsiooni. Žakov osales sellel ekspeditsioonil eelkõige statistikuna (Kotov 1996: 601). Üks tema abilisi oli Pitirim Sorokin, kellega Žakov oli tutvunud eelmisel aastal ja kelle teadlasekarjääri algust ta toetas. Vizingas avastas Žakov mõned kuulsaima komi poeedi Ivan Kuratovi (1839–1875) käsikirjad (Mikušev 1993a: 7; Martõnov 1993: 145). XX sajandi algul ei teatud midagi komi poeedist Kuratovist. Kuratovi esmaavastajaks oli Y. Wichmann, kes 1902. a Komimaal keeleainest ja rahvaluulet kogus. Wichmann leidis mõned Kuratovi käsikirjad komikeelsete luuletustega ja avaldas need 1903 Helsingis (Izmailova-Zujeva 1993: 129). Võimalik, et Žakov oli Kuratovist kuulnud juba enne Wichman-

ni ja viimane sai Kuratovi kohta infot just temalt. Oma artiklis “Sürjalaste etnoloogiline kirjeldus”, mis ilmus ajakirja *Живая старина* 1901. a 1. numbris, viitab Žakov Kuratovi arvamusele sürja rassitüüpidest (Žakov 1901: 23; Turkin 1990: 27). Igal juhul tundis Žakov Kuratovis kohe ära suure poeedi ja kirjutas sellest Vologda ajalehes *Север* (Mikušev 1993a: 7; Martõnov 1993: 145). Kuratovi käsikirjade avastamine andis võimaluse viia komi kirjanduse algus kaugemasse minevikku, lisades nõnda sellele prestiiži. 1908. a tegeles Žakov statistikuna ka komide asuala piiride uurimisega. Ta tegi kindlaks, et vene asustus Petšõra basseinis pole nii ulatuslik, nagu paistab XIX sajandi keskpaigas koostatud etnograafilistel kaartidel. Paiguti elavad venelaste asualana märgitud territooriumidel hoopis komid (Belokon 1988: 120). 1909. a suvel ekspeditsioon jätkus. Juunis vallandas aga ekspeditsiooni juht P. Sokolov Žakovi. Vallandamise põhjusena esitas Sokolov selle, et Žakov on pidevalt rikkunud ekspeditsiooni distsipliini ning jätnud kogu töö abiliste teha. Žakov oli kogu aeg viibinud Ust-Sõssolskis, esinenud Psühhoneuroloogia-instituudi professorina, pidanud loenguid kirjanduse ajaloost, tituleerinud end “sürjalaste prohvetiks” ja kutsunud üles Komimaa suuremale iseseisvusele. Žakov omakorda süüdistas Sokolovi ebakompetentsuses ja poliitilistes tagamõtetes. Juba 1908. a oli Žakov kolonisatsiooniplaanide vastu sõna võtnud. Ta arvas, et see toob kaasa metsade hävitamise, fauna kadumise, maa üldise laostumise ja kohaliku talupoegkonna degenereerumise. Ta ei näinud Komimaal põllumajanduslikuks kolonisatsiooniks sobivaid vabu territooriume (Kotov 1996: 601–602). Lisaks sai Žakovile teatavaks, et põllumajanduseks sobivaid maid otsib ministeerium baltisakslaste initsiatiivil revolutsiooniliste läti talupoegade ümberasustamiseks Liivi- ja Kuramaa kubermangust. Sinna oli kavvas tuua saksa koloniste. Žakov teavitas sellest plaanist Teaduste Akadeemiat, asi jõudis Riigiduumasse, plaani rahastamine peatati ja see jäi soiku (Belokon 1988: 119–120; Turkin 1990: 19–20).

KIRJANDUSLIK TEGEVUS

Komi kirjanduse kultuurikiht oli enne Žakovit üsna õhuke. Komi kirjanikke võis üles lugeda ühe käe sõrmedel ja nendegi looming

oli peaaegu tundmatu. Kuulsaima komi poeedi Ivan Kuratovi loomingut alles hakati avastama, tema loomingu põhiosa jõudis laiema lugejaskonnani 1930. aastail. Teine Žakovi kuulus eelkäija Georgi Lõtkin (1835–1907) oli küll kirjutanud komikeelseid luuletusi, ent eelkõige oli ta siiski teadlane ja tõlkija. Sajandivahetusel ja revolutsiooni eel alustas oma loometeed uus põlvkond komi kirjanikke ja luuletajaid — Mihhail Lebedev, Afanassi Magojev, Vassili Lõtkin, Aleksei Tšeussov, ent nende kõrgeaeg saabus alles nõukogude perioodil. Seega oli Žakov XX sajandi algul komi kirjandusmaastikul konkurentsituult olulisim tegelane.

Kirjanikuna debüteeris Žakov 1905. a, mil Peterburis ilmunud kogumikus *Зеленый сборник стихов и прозы* ilmusid tema "Pam Bur-morti laulud" Samal aastal ilmus Peterburis ka Žakovi esimene raamat, jutustustekogu *Põhjalas Pam Bur-morti otsinguil*. Järgnesid *Kirjeldusi tööliste ja talupoegade elust Põhjalas* (1906), *Elust ja fantaasiast* (1907) ja *Põhjatuuule mühas* (1913) (Lissovkaja 1993: 160–161; Mikušev 1993a: 19). Tema eneseväljenduse meelisvormiks oli muinasjutt, ta nimetas end muinasjutuvestjaks (Djomin 1993: 14–16). Žakovi eesmärgiks oli ilukirjanduse kaudu Vene ühiskonnale teadvustada ja tutvustada komisid jt põhjarahvaid, nende kultuuri ja elulaadi. Seepärast kirjutas ta vene keeles, teada on vaid üksikuid komikeelseid luuletusi (Žerebtsov 1990: 33; Žerebtsov jt 1996: 142). Suure osa Žakovi ilukirjanduslikust loomingust moodustavad kunstmuinasjutud ja jutustused, inspiratsiooniallikaks on olnud komi elu-olu ja folkloor. Viimasega käis Žakov üsna vabalt ümber, sulatades oma juttudesse elemente ka teiste maade (näiteks India) folkloorist.

Žakov kujutab oma loomingus komide elu nii kaasajal kui ka romantiseeritud muinasajal. Kaasajas toimuvate jutustuste tegelasteks on realistlikud tüübid komi külast, näiteks rahvalikud meistrimehed, loomingulised inimesed, kelles avaldub komi iseloomu helgem pool — kindlus, mehisus, tarkus, uhkus. Müütilises muinasajas toimuvate juttude peategelaseks, autori lemmikuks on sageli Pam Bur-mort (*bur* komi k 'hea', *mort* 'inimene') — muistne komi tark, paganlik preester, muinasjutuvestja, poeetist filosoof, kes elab kooskõlas loodusega, avab oma hinge kõiksele ning tajub universumi ilu ja ülevust. Pam Bur-morti suu kaudu on Žakov väljendanud ka limitismi-ideid (Mikušev 1993a:

18–21; Djomin 1993: 11). Oma sõbralikus arvustuses Žakovi loomingule kõrvutab P. Sorokin Žakovi proosat Wilde'i, Ibseni, Longfellow' ja Hamsuni loominguga. Sorokini järgi on Žakovi proosa põhjamine, müstiline ja panteistlik, selles avaneb teistsugune, parem fantaasiamaailm, mis on täis saladusi ja imet, kus loodus elab erksalt oma salapärasel elul. Sorokini arvates väljendub Žakovi teostes komi iseloom ja elulaad, Žakovi fantaasia ja esteetika lähtuvad komi karakteri eripärasest ja kannavad spetsiifilist komi pitserit (Djomin 1993: 12–13; Lissovskaia 1993: 160).

Revolutsioonieelsel Venemaal oli Žakovi looming üsna populaarne, see levis odavate rahvaraamatutena. Oma ilukirjandusliku toodangu avaldamiseks asutas ta Peterburis kirjastuse "Parma" (Žerebtsov 1990: 33). Eesti keeles avaldati tsaariajal mulle teada olevalt üks Žakovi jutustus — "Tark Pam. Põhjamaa vagajutt. Kirjutanud K. Shakov. Vene keelest A. Lett". Žakovi loomingule iseloomulikult kirjeldatakse selles Põhjala looduse puhtust ja ilu. Muistset komi tarka Pami ajab suur teadmisjanu ja tõetunnendamise iha rännuteele, kuni ta lõpuks Indiast (?) tarkuse ja rahu leiab ja kodumaale tagasi pöördub (*Sädemed*, 1914, nr 3, lk 42–44). Teine eesti keelde tõlgitud jutustus avaldati alles pärast autori surma, justkui mälestuseks. Selleks oli "Pridasch. Katkend Prof. K. F. Žakovi *Elust ja kujutelmist*". See on romantiline jutt rahvaluuleuurijast, kes rändab üksi talvisel Komimaal, satub ilusa noore lesknaise tarre, nad laulavad teineteisele ja lõpuks sunnib folklorist end lahkuma, et mitte sinna tarre jäädagi (*Päevaleht*, 1926).

Aastail 1912–1914 ilmub Peterburis neli esimest köidet Žakovi autobiograafilisest romaanist *Läbi karmi elu*. Tegemist on filosoofilis-psühholoogilise arenguromaaniga, mille peategelaseks on Põhjalast pärit, ebatavaliselt teadmisjanuline tõetsija Feofilakt Panjukov ehk Garamort. Garamorti elutee on okkiline, omapärase, elava hingega isiksusena tahab ta maailma paremaks muuta, satub kaasaegse masinastunud ühiskonnaga vastuollu ja jääb lõpuks alla, hukkub, ent siiski pole ta asjatult elanud. Romaan on väga emotsionaalne, selles on palju paatost, lüürikat, kordusi ja variatsioone, ent ka olustikulist materjali sajandivahe-tuse Komimaast, Peterburist ja Siberist (Djomin 1993: 14–16).

Teiseks Žakovi tähtteoseks on 1916. a Soomes valminud kirjanduslik eepos *Biarmia*, mida autor nimetab ka Põhjala poeemiks. See on varakeskaegsete Põhjala hõimude elu poeetiline rekonstruktsioon. Lähtudes eelkõige komi mütoloogiast ja folkloorist, milles ta usub kajastuvat kunagisi tegelikult aset leidnud sündmusi, kujutab Žakov muistset vaba, võimsat ja jõukat komi riiki Biarmiat Viena (Põhja-Dvinaa) alamjooksul. See ei ole otsest vastuolus tollaste ajalooliste teadmistega elust varakeskaegses Põhjalas. Biarmia (vene kroonikate Perm) kui varakeskaegne kaubandusriik Põhja-Dvinaal on teada nii Skandinaavia kui Vene allikaist. Žakovi poemi tegevus toimub müütilises ajas, mille saladusi varjavad iidset komi laaned ja legendaarsed laulikud. Tegelasteks on näiteks nõid-tark Komimort, vürst Jaur, kaunitar Raida, vägilane Ošpi, laulja Vormort ja sadakondlane Pan, kes vastustab Permi Stefani õigeusklikku misjonit ja kaitseb kohalike ülikute huve Moskva võimupüüdluste vastu. Juttu on ka paganlikest jumalatest, nagu Enmar, Voipelja, Voršud. (Koroljov 1993: 83–84; Djomin 1993: 17).

Seega on tegemist tolele ajale üsna iseloomuliku rahvusromantilise kunsteeposega, kuid paradoksaalne on asjaolu, et see on venekeelne. Teoses on omajagu paganliku muinasaja kui komi kuldajastu idealiseerimist. Teataval määral vastustab Žakov vene õigeusku, erinevalt Georgi Lõtkinist, kes väärtustas komi õigeusklikku traditsiooni ja Permi Stefanit kui komi apostlit.

Žakov on tema ühiskondliku ja kirjandusliku tegevuse põhjal vaadeldav kujunemise algfaasis oleva komi rahvuslikkuse kuulutajana Vene impeeriumis, komi keskklassi ja talupoegade alles selgelt teadvustamata huvide väljendajana. Kui kasutada tšehhi teadlase Miroslav Hrochi rahvuslike liikumiste faaside skeemi, siis oli XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse komide puhul kindlasti tegemist esimese faasiga, mil üksikud õpetlased tegelevad rahva keele, folkloori ja ajaloo uurimisega ja rahva valgustamisega, ilma et sel massidele erilist mõju oleks. Žakov polnud siiski selline puhtakujuline ilmsüüta õpetlane, tema tegevuses on järgnevale faasile iseloomuliku rahvuslikku agitatsiooni tegeva haritlase jooni. Samas ei saa tollaste komide puhul rääkida mingist rahvamasside ärkamisest ühiskondlikule elule, mis on iseloomulik järgmisele perioodile (Hroch 1968: 24–26).

BALTIKUMIS

1916. a sügisel halvenes Žakovi tervis järsult. Senine perekond oli lagunened ja Žakov abiellus uuesti, seekord oma lätlannast üliõpilase Alida Priedega. Kolm päeva enne veebruarirevolutsiooni suleti tsaari käsul Psühhoneuroloogiainstituut, Tšernjajevi kursused olid suletud juba varem. Žakov jäi tööta. 1917. a kevadel lahkus ta Peterburist, sõites kosuma naise isatallu Valga lähedal, sügisel plaaniti pealinna naasta. Žakov ei sobinud äiaga, peagi koliti elama Valka, selle eesti poolele. Suvel hulkus Žakov ringi linnatagustes metsades ning pidas kohaliku garnisoni sõduritele loenguid limitismist (Lissovskaia 1993: 161; Žerebtsov 1990: 34; Turkin 1993: 121).

Oktoobris sõitis Žakov Tartusse. 3. (16.) X 1917 pidas ta EÜSi saalis (Jaani uulits 40) eesti üliõpilastele ja akadeemilisele publikule loengu. Žakov rõhutas sugulasrahvaste kokkuhoidmise olulisust niihästi Vene Asutavas Kogus kui ka kultuurivallas. Ta rääkis permi rahvaste vanemast ajalooost, seletas, et Biarmia oli sūrjalaste (komide) maa. Samuti oli juttu komi keelest, keeleteaduslike näidete varal vaadeldi komide etnilist ajalugu. Soomeugri algkodu küsimuses ühines Žakov Castréni Aasia-teooriaga, ta rääkis võimalikust soome-ugri-samojeedi-tunguusi-jaapani sugulusest ja tõi vastavaid keelenäiteid. Muuseas väljendas ta ka mõtet, et *Kalevipoja* võiks komi keelde tõlkida. 10. (23.) X toimus samas Žakovi teine loeng, teemaks sūrja intelligents, sūrjalaste hariduslikud ja poliitilised püüdlused kaasajal (Turkin 1993: 121; *Postimees*, 2. (15.) X, 5. (18.) X, 10. (23.) X). Žakov pidas loenguid ka limitismist, tema ümber kogunes ring läti ohvitseri, kes andsid brošüürina välja Žakovi loengu *Kasvatusest* (1917; Belokon 1988: 123). Komi ja eesti keele- ja kirjandusteadlase Adolf Turkini (1936–1996) andmeil on välja antud ka Žakovi loeng *Õpetus hingest* (1917; Turkin 1993: 122).

Pärast oktoobripööret läks võim Tartus 25. X (7. XI) bolševike kätte. Detsembri keskpaigas sõitis Žakov perega Pihkvasse, kus õpetas Maria tütarlastegümnaasiumis kõrgemat matemaatikat, andis eratunde ja pidas loenguid. 1918. aasta sügisest õpetas ta pedagoogikat ja psühholoogiat Pihkva Pedagoogilises Instituudis ja kommertskoolis. Pihkvast käis Žakov ka Tartus, et pidada

ülikooli auditooriumides loenguid. Muu tegevuse kõrvalt kirjutas Žakov raamatut "Muistne filosoofia muinasjuttudes", milles esitas filosoofia ajaloo populaarses ilukirjanduslikus vormis (Žerebtsov 1990: 34; Janson 1990: 42; Lissovskaja 1993: 161–162; Turkin 1993: 122).

1919. a kevadeks oli Pihkvast saanud sõjaleer, ühiskondlikud hooned olid täis haavatuid, kõikjal oli sõjaväelasi ja suurtükke, korteriprobleem oli terav, küttest ja toiduainetest oli pidev puudus. Žakov ei suutnud end oma intelligendiametiga ära toita, elas perega viletsuses, maohaigus süvenes. Lähtuvalt oma tõekspidamistest ei tervitanud Žakov vägivaldset oktoobripööret ega sellele järgnenud bolševike tegevust. Ta oli seisukohal, et revolutsioon on ühiskonna kõlbelise laostumise tulemus, maksvusele pääsevad pätimoraal, harimatus ja jumalatus. Võimud hakkasid Žakovit kahtlustama ja jälgima, peagi leiti ta loenguist kontrrevolutsioonilisi noote ja avalikud loengud keelati (Žerebtsov 1990: 34–35; Janson 1990: 44).

1919. a kevadel oli Žakov üsna rõhutatud ja pessimistlik. Ta arvas, et üldise reglementeerimise ja nivelleerimise kaasa toonud bolševistliku korraga riigis pole intelligentsil kohta, eriti temasugusel individualistil. Žakov lootis, et suguvennad Põhjalas mäletavad kord hea sõnaga ta viljatut elu. Oma sõnul oli ta pioneer, esimene metsainimene, kes tõusis Euroopa kultuuri kõrgusteni, sai professoriks ja kirjanikuks, säilitades seejuures oma hõimu loomuse ja näo. Ta lootis, et tema järel tuleb veel palju tugevaid ja terveid metsainimesi, kes võivad õppida tema vigadest ning jõuavad tippu teaduste ja kunstide vallas. Annaks Jumal, et osagi neist võiks kord tagasi pöörduda kodustesse paikadesse. Temal endal oli see võimatu, ta pidas end liialt rikutuks kaasaegsete linnade mürgist ja kannatas seetõttu (Janson 1990: 43–44).

25. V 1919 vallutasid Eesti väed Pihkva. Žakov jäi paigale, kavatsedes siduda oma saatuse Eestiga. 8. VIII 1919 teatas *Päevaleht* Žakovi loengust Tartu Ülikooli aulas, teemaks soome-ugri rahvaste saatus. Positiivses tutvustuses teatatakse ka tema kindlast plaanist hakata Tartu Ülikooli professoriks kas soome-ugri ja uurali keelte või siis filosoofia ja psühholoogia alal. 24. VIII kolis Žakov oma pere Pihkvast Valka ja haridusministri käskkir-

jaga määrati ta septembris Tartu Ülikooli sūrja keele lektoriks ja filosoofia professori kohusetäitjaks (Turkin 1990: 35, 1993: 122).

1919. a II semestril oli Žakovil (tollases kirjapruugis Shakov) Tartus kolmapäeviti seminar rahvapsühholoogiast idapoolsete soome-ugri ja altai rahvaste muinasjuttude põhjal, neljapäeviti seminar tunnetusteooriast ja loeng gnoseoloogiast, reedeti seminar ja loeng loogikast, laupäeviti sūrja keel. Õppetöö toimus vene keeles. Pühapäeviti teenis Žakov lisa tasuliste loengutega ülikooli saalis. Seda panid mõned ülikooli nõukogu liikmed pahaks ja loengud keelati. Tasulisi loenguid jätkas Žakov vene ja Treffneri gümnaasiumilt renditud ruumides (Turkin 1993: 122–123).

1920. a I semestril jätkas Žakov Tartu Ülikoolis samade ainete õpetamist. Suveks pakkus ta avalikku tasulist loenguprogrammi: kõrgemat matemaatikat, poliitökonoomiat, kahekordset raamatupidamist, filosoofiat ja religiooni ajalugu. 9. VI otsustas ülikooli nõukogu anda filosoofia loengud teisele õppejõule, Walter Schmied-Kowarzikile. Põhjuseks toodi, et Žakov ei tutvusta üliõpilastele filosoofiat üldiselt, vaid propageerib oma limitismi, ning et tema mõtlemiskultuur on allpool ülikooli õppejõult nõutavat taset. Seda, et Žakov oma loenguis limitismi propageeris, tõendavad ka tollaste üliõpilaste mälestused, ent mõnedki pidasid tema filosoofialoenguid originaalseks ja huvitavaks (Turkin 1993: 123). 1920. a sügissemestril õpetas Žakov Tartu Ülikoolis veel ainult sūrja keelt. Peale selle pidas ta veel Tartu Filosoofiaseltsi toel tasulisi loenguid filosoofiast (Turkin 1993: 123).

28. X 1920 kirjutas Žakov Tartust avaliku kirja V. Leninile, mis avaldati 4. XI Valga ajalehes *Rajalane*. Kirjas esineb ta limitistina. Ta rõhutas, et kõige aluseks on Algpotentsiaal (Jumal). Ta arvas, et Lenin peaks kogu rahva ees tunnistama, et on lähtunud ühekülgselt väärfilosoofiast materialismist, ja sellest loobuma. See on ainus pääsetee, vastasel korral peab Lenin vägivalda rahva kallal jätkama, peab edasi tapma või tapetakse teda ennast. Selle kirja tõlget komi keelde näidati mulle uhkusega Sõktõvkari ülikoolis.

See oli Žakovi jaoks närviline ja pingeline aeg, peres oli kaks väikest last, raske oli ots otsaga kokku tulla, tervis halvenes taas (Turkin 1993: 123–124). 1920. a lõpus kohtus Tallinnas tasulisi filosoofialoenguid pidava ja ühe oma Psühhoneuroloogiainstituudi-

aegse eestlasest tudengi juures peatava Žakoviga Soome emigreerunud permikomi haritlane Ignati Mošegov (pseudonüüm Mösšeg). Räägiti komi keeles komidest. Žakov näitas Mošegovile "Biarmia" käsikirja. Muuseas püüdis ta Mošegovit tutvustada ka limitismiga (Žerebtsov 1990: 40; Mösšeg 1990: 45; Martõnov 1993: 148).

9. XII 1920 valmis Žakovil käsikiri "Elu põhimõtted limitismi järgi" (Belokon 1988: 128). Tema filosoofia hakkas üha enam muutuma mingiks ilmalikuks usundiks, religioosseks õpetuseks. 1921. a I semestril jätkas Žakov tööd Tartu Ülikooli sürja keele lektorina, ent tal oli vaid üks üliõpilane, keda ta juhendas Valgast kirja teel. Lisaks töötas ta ülikooli ülesandel õppematerjalide "Komi muinasjutud" ja "Komi keele grammatika" kallal. Kaugõpetamine kirja teel polnud aga ülikoolis ette nähtud. 1. VII 1921 Žakovit enam õppejõuks ei kinnitatud, põhjenduseks see, et ta polnud eelneval semestril loenguid pidanud. Mingit pensioni talle ei määratud (Turkin 1993: 123–124). Oma kirjutises "Garamorti pihtimused" küsib Žakov: "Miks professorid mind minema ajasid ja võtsid asemele sakslase (Schmied-Kowarziki), miks eestlased-professorid mind ei mõistnud? See on küsimus mida püüavad lahendada eestlaste ja sürjanite järeltulijad. Kuidas ma elan? Surres ja nähes, kuidas mu pere sureb ahastusest ja inimesele ükskõiksusest." (Turkin 1993: 124.)

Miks siis Žakov kaotas koha Tartu Ülikoolis? Ilmselt leiti, et ta lihtsalt ei sobi euroopalikkusele pretendeeriva rahvusülikooli akadeemilisse konteksti. Oma hämara limitismi ja tasuliste avalike loengutega, oma käitumis- ja riietumisstiiliga ei tundunud ta professoritele ilmselt kuigi soliidseks. Žakov oli liialt iseäralik, ei mahtunud seatud raamidesse. Ta kuulus teise tsivilisatsiooni ja ajastusse, oli osake tsaariaegse Venemaa kirjust põrandaalusest. Ühe üliõpilase pärast teda komi keele lektorina pidada ei tundunud ehk otstarbekas, talle fennougristika vallas laiema tegevusvälja andmist takistasid võib-olla konkurendid. Ise pidas Žakov oma vaenlaseks näiteks soome keeleteadlast Lauri Kettuneni, kes töötas Tartu Ülikooli õppejõuna 1919–1925 (Mösšeg 1990: 46). Kuidas vaatavad sellele küsimusele "sürjalaste järeltulijad"? Pole välistatud, et tänased komid Eestile pahaks panevad, et nende rahvuslikku suurkuju omal ajal sõbralikumalt ei koheldud. Mär-

ke sellistest pretensioonidest on (vt näiteks Žerebtsov 1990: 46; Turkin 1993: 124).

Aastail 1920–1922 tegi Žakov pisut kaastööd Tallinnas ilmunud vene lehele *Последние известия*. Tema kirjutised on üsna nõukogudevaenulikud, teda kohutasid sõjakommunismi koleddused, eriti selle suhtumine talupoegkonda. Samas propageeris ta ka limitismi ideid ja avaldas oma muinasjutte (Žerebtsov 1990: 36–37; Turkin 1990: 39, 1993: 124).

1. X 1921 tähistati Žakovi 55. sünnipäeva, õnnitlusi sõpradelt ja õpilastelt saabus Pihkvast, Riiast, Soomest, Tallinnast, Tartust ja Valgast. Sünnipäevajuttu avaldati ka ajalehtedes. Tallinna, Tartu ja Valga filosoofiliste ühingute liikmete kirjastus andis sünnipäeva puhul välja Žakovi raamatu *Teaduslik vaidlus*, milles oli ka autori lühitutvustus (Shakov 1921; Turkin 1993: 125). Üldiselt oli Žakov aga väsinud, pettunud ja haige. Ta läks naisest lahku ja kolis 1921. a lõpus Riiga (Turkin 1993: 127; Lissovsakaja 1993: 162).

Žakov püüdis saada tööd Riia ülikooli juures, ent siingi polnud tal edu (Belokon 1988: 112; Mikušev 1993a: 16). Septembris asutati Läti limitismifilosoofia ühing (juhatajaks Žakovi õpilane E. Grosvald). Asutati ka limitismifilosoofia akadeemia (juhatajaks Žakovi õpilane E. Baron). Need kaks organisatsiooni riivaalitsesid omavahel (Turkin 1990: 39; Lissovsakaja 1993: 162). 1922. a kevade ja suve veetis Žakov E. Baroni isatalus, kirjutas artikleid ja loenguid ning mahuka uurimuse “Teaduste metodoloogia”. Need käsikirjad jättis E. Baron enda valdusse, Žakovile ta neid ei tagastanud, osa neist ta avaldas, ent honorari Žakoviga ei jaganud (Turkin 1990: 40). Novembris tuli Žakov Riiga tagasi ja alustas avalikku loengutsükli 27. algkooli hoones. Kuulajate seas oli ka läti luuletaja Jānis Rainis koos abikaasa Aspazijaga, vene maalikunstnik ja filosoof Nikolai Roerich ja hilisem tuntud leedu kommunistlik riigitegelane ja kirjanik Justas Paleckis. Rainis tõlkis kaheksa peatükki “Biarmiast” läti keelde, need avaldati limitistide ühingu ajakirjas, hiljem ka Rainise kogutud teostes (Žerebtsov 1990: 48; Lissovsakaja 1993: 162; Mikušev 1993a: 12). A. Turkini teatel on katkeid “Biarmiast” avaldatud ka Eesti aja- kirjanduses (Turkin 1993: 127).

Riias tutvus Žakov Läti limitismifilosoofia ühingu sekretäri Maria Žariņaga, kellest sai ta erasekretär ja neljas naine (Turkin 1990: 40). Žakov elas materiaalses kitsikuses, ainsaks sissetulekuks olid loengud. 1923. a pöördus ta Eesti Vabariigi valitsuse poole taotlusega eraldada talle kui endisele Tartu ülikooli õppejõule väike pension, ent seda ei määratud. Materiaalset abi otsis ta oma sajandi algusest pärinevaid sidemeid kasutades tulutul ka Soomest, arvatavasti E. N. Setälä kaudu (Mösšeg 1990: 46; Žerebtsov 1990: 48–49).

Viimast korda külastas Mošegov Žakovit Riias 1925. a novembris. Žakov oli kõhnaks jäänud ja kahvatu, rääkis raskustega, ent selgelt, oli kergesti ärrituv. Ta töötas oma autobiograafilise romaani “Läbi karmi elu” kahe viimase köite kallal (käsikiri pole säilinud), tegeles geomeetria ja loogikaga. Hiljuti oli ta saanud kirja ühelt komi tudengilt Petrogradist, milles kirjeldati komi kultuuri kiiret arengut, ja paluti mõelda kodumaale naasmisele². Žakovit vaevas koduigatsus, soov töötada oma maa ja rahva heaks, anda oma panus komi kultuuri ülesehitamisesse (Mösšeg 1990: 46–47). Nõukogude võim oli muutunud, sõjakommunismi asemele oli tulnud NEP, toimus nn *korenizatsija*, rahvuslike kirjakeelte loomine ja rahvuskultuuride arendamine. 1925. a lõpus vahetas Žakov kirju N. Liidu hariduse rahvakomisariaadiga (M. Pokrovskiga) — Permi ülikooli juurde kavatseti luua põhjarahvaste keelte kateeder ja Žakovit kutsuti selle juhatajaks. Žakovile oli ka varem selliseid ettepanekuid tehtud, ta oli valitud Tambovi ülikooli filosoofia professoriks ja Ust-Sõssolski Rahvahariduse Instituudi õppejõuks, ent sõjakommunismi perioodil ei sõandanud ta nähtavasti repatrieeruda, vene emigrantide mõjul ootas ta enamliku režiimi peatset kadu Venemaal. Nüüd, muutunud tingimustes valmistus Žakov kodumaale naasma, ent suri 20. I 1926 Riia Linnahaiglas maksavähki (Žerebtsov 1990: 38; Mikušev 1993a: 16; Lissovskaja 1993: 162–163).

Žakov maeti Pokrovski kalmistule Riias, ent tema põrm kaevati päev hiljem E. Baroni initsiatiivil taas üles ja viidi ülikooli anatoomikumi balsameerimisele, et paigutada ta kavandatavasse

²Kirja kirjutajaks oli A. Zabojev, hilisem komi kirjanduskriitik ja koduloolane.

limitismi pühamusse, mille projektiga tegeles rida läti kunstnikke. Hiljem jäi pühamu ehitamine siiski soiku ja Žakovi põrm maeti sugulaste nõudmisel 21. II 1926 taas maha (Turkin 1990: 43–44). Riia limitistide ringkonnad jätkasid tema õpetuse propageerimist veel aastaid (Žerebtsov 1990: 48). 1929. a anti Riias postuum-selt välja Žakovi teos *Limitism. Teaduste, filosoofia ja religiooni ühtsus*.

SURMAJÄRGNE SAATUS

Kommunistide võimu algaastail suhtuti Žakovisse kodumaal tähelepanu ja austusega, komi rahvusliku intelligentsi seas oli tema nimi populaarne. Žakovi kui emigrandi suhtes avaldati küll ka kriitilisi seisukohti (näiteks ajakirjanik ja kodu-uurija A. Tšeussov), ent üldine arvamus, mida väljendas komi poet ja dramaturg Viktor Savin (1888–1943, pseudonüüm Nöbdinsa Vittor) oli pigem positiivne: võib-olla praegu teenibki Žakov kodanlust, ent enne revolutsiooni kirjutas ta komi rahvast, otsis teed komi rahva ikkest vabastamiseks. Kontrrevolutsiooni ta töödes pole, uurigem neid! Märkmeid Žakovist avaldati Ust-Sõssolskis välja antavates komi kalendrites (1922, 1924), heasoovlikud arvamused Žakovi loomingust ilmusid kirjandusajakirjas *Parma jel* (1922, 1923). 1923. a ilmus Ust-Sõssolskis eraldi raamatuna komi keelde tõlgitud Žakovi muinasjutt *Maibōr*. Žakovi jutustuste tõlkeid võeti komikeelsetesse koolilugemikesse (Žerebtsov 1993: 21; Lissovs-kaja 1993: 162).

1926. a algul ilmusid Žakovi surma puhul komi rahva suurt poega mälestavad kirjutised komi ajakirjanduses (ajalehes *Jugōd tui*, ajakirjas *Komi mu*), samuti Arhangelski ajalehes *Волна* ja Moskva *Известия*'s. Innustunumad austajad tituleerisid Žakovit komi kirjanduse vanaisaks (*ōdžōd ai*) (Mikušev 1993a: 13). Kodu-uurija ja kirjanduskriitik A. Zabojev tegi oblasti täitevkomiteele ettepaneku püstitada Žakovile mälestussammas. Oblasti kodu-uurimise büroo ja Komimaa uurimise ühingu juhatus otsustasid välja anda Žakovi kogutud teosed nii vene kui komi keeles ja illustreeritult. Samuti algatati Žakovist mälestuste kogumise kampaania (Žerebtsov 1990: 38–40; Žerebtsov 1993: 22).

1927. a saadeti komi keeleteadlane ja kirjanik Vassili Lõtkin (1895–1981) Riiga Žakovi pärandit päästma. Ta sai hulga käsi-kirju, nende hulgas ka “Biarmia”, mis kavatseti peatselt avaldada, ent jäi olude muutudes seisma Komi vabariikliku ajaloo-koduloo muuseumi fondi (Žerebtsov 1990: 48).

Komimaal käis tollal aktiivne rahvuse loomine. Komi rahvused võtsid Žakovi ja ta loominguulise pärandi varmalt kasutusse ehituskivina oma töös, eriti pärast Žakovi surma tundus see piisavalt ohutuna. Tollastel komi rahvuse ehitajatel oli materjalist nappus, kujunev rahvusteadvus vajas aga soliidset vundamenti. Rahvus vajas oma ajalugu ja kultuuri, oma suurmehi, Žakov oli asendamatu.

1920. aastate lõpus hakkas N. Liidu rahvuspoliitika muutuma. *Korenizatsija*'le tehti lõpp, ideoloogilised raamid ahenesid ja karmistused, hakkasid kõlama süüdistused kodanlikus natsionalismis. 1928. a toimus VK(b)P täitevkomitees nõupidamine agitatsiooni, propaganda ja kultuuri teemadel. Kritiseariti rahvuskultuuride arengut kodanlik-demokraatlikus suunas, proletariaadi juhtiva rolli eitamist kultuuri arengus, rahvusliku ajaloo ja vana-vara idealiseerimist. Nõupidamise otsused leidsid vastukaja ka Komimaal. 1928–1930 ilmusid komi ajakirjanduses I. Oboturovi artiklid, mille pealkirjad tõlgituna olid näiteks järgmised: “Sotsialistliku kultuuri eest”, “Ilukirjanduse kaudu tugevdame võitlust natsionaal-šovinismiga”, “Tirime komi ilukirjanduse välja natsionaal-šovinismi soost” jms. Oboturov kirjutas: “Vaja on troonilt tõugata kõik komi kaubandusliku kodanluse ja kulakluse kodanlikud ja väikekodanlikud kangelased ja visata nad ajaloo prügikasti.” (Žerebtsov 1993: 23.)

Žakov oma limitismi, antiurbanismi, revolutsioonieelse tegevuse ja emigratsiooniga ei sobinud enam kaasagetesse ideoloogilistesse raamidesse. Tema loominguusse positiivselt suhtujad kuulutati komi kaubandusliku kodanluse ja kulakute sabarakkudeks. (Žerebtsov 1993: 23–24). 1930. aastate alguses julgeti Žakovi loominguust siiski veel ka enam-vähem positiivselt rääkida (näiteks V. Lõtkin, etnograaf G. Startsev). Ka 1932. a ilmunud *Большая Советская Энциклопедия* 24. köites kirjutati Žakovist positiivselt ja neutraalselt (avaldati muuseas ka lühike bibliograafia). 1938. a ilmunud 33. köites märksõna *КОМИ ЛИТЕРАТУРА*

all kirjutatakse Žakovist aga juba negatiivses toonis. Esimestes komi ajaloo üldkäsitlustes (1932, 1933) iseloomustatakse Žakovit negatiivselt, teda nimetatakse komi kodanluse ja kulakluse ideoloogiks, sõimatakse valgeemigrandiks, papiks rüü ja ristita. Teda süüdistati kodanlikus natsionalismis, põhjuseks oli tema huvi komi ajaloo ja kultuuri vastu, nende tundmaõppimise propageerimine, tema majanduskavad, mis pidid viima iseseisva Komi vabariigini, tema haridustöö, mis pidavat ähmastama klassiteadvust. Keegi K. Bluzman kaitses dissertatsiooni pealkirjaga "Limitism filosoofilise papinduse (ПОПОВЩИНА) variandina". Alates 1930. aastatest olid sellised seisukohad üldlevinud ja kohustuslikud, need kordusid kirjutisest kirjutisse, ühel autoril leebemalt, teisel ägedamalt (Žerebtsov 1990: 32–33, 38 ja 1993: 24–25). Taustaks olid rahvusintelligentsi tabanud repressioonid. 1937. a lasti isa pärast maha Žakovi poeg Vadim, kes oli üsna autoriteetne tollastes füüsikute ja matemaatikute ringkondades (Mikušev 1993a: 11). V. Lõtkin kuulutati kodanlikuks natsionalistiks ja Soome fašistide agendiks jne (Žerebtsov 1990: 26).

Žakovi elu ja loomingut iseloomustavad sõnad nagu "religioosus", "idealism", "emigrant" olid nõukogude diskursuses negatiivseteks märkideks. 1955. a ilmunud *Очерки по истории Коми АССР* 1. köites kirjeldatakse Žakovit kodanliku intelligendina kulaku perest (sotsiaalse päritolu muutmisega taheti Žakovit diskrediteerida), keda ajakirja *Komi mu* toimetusse kaevunud kodanlikud natsionalistid püüdsid komi töötavale rahvale teadvustada kui komi rahva kultuuri ja taassünni ning nooruse sümbolit. Tegelikult olevat tegu valgeemigrandi ja reaktsionääriga, idealistliku filosoofiga, komi ja vene kodanluse ideoloogi ja apoloogeediga. Tema limitism olevat reaktsiooniline, religioosne ja müstiline. Žakov olevat komi ja vene rahva iidse sõpruse vaenlane, kes on võltsinud komi ajalugu ja idealiseerinud komide muistset suurust. Eeskujuks seadis ta komidele Soomet (*Ošerki...* 1955: 284–285). Laiadele massidele lakkas Žakovi looming olemast. 1952. a ilmunud *Большая Советская Энциклопедия* köites Žakovit enam ei mainita, sama kordub järgmises väljaandes, 1972. a ilmunud 9. köites. Ka ENEs pole Žakovist juttu, samuti 1996. a ilmunud *Eesti Entsüklopeedia* 9. köites, ent 1936. a ilmunud *Eesti Entsük-*

lopeedia 7. köites oli sūrja õpetlane ja kirjanik Kallistrat Žakov sees.

Hruštšovi “sula” ajal muutusid ideoloogilised raamid pisut vähem jäigaks, senisest vabamalt sai avaldada erinevaid seisukohti. NLKP Komi oblastikomitee juurde loodi komisjon Žakovi loominguilise pärandi kirjanduslikuks ja teaduslikuks uurimiseks. Komisjoni juhiks oli Komi keele, kirjanduse ja ajaloo instituudi direktor Nikolai Rotšev. Selle komisjoni ülesandel külastas komi folklorist ja kirjandusteadlane Anatoli Mikušev (1926–1993) 1966. a Lätit, et uurida Žakovi elu lõpuperioodi. Mikušev leidis Riias üles Žakovi rohtunud kalmu, kohtus Cēsises sealse limitistide kogukonnaga, kes arvasid, et oma kodumaal vääriks Žakov mausoleumi (Mikušev 1993a: 17, 1993b: 81; Žerebtsov 1993: 25). Pärast naasmist avaldas Mikušev ajalehes *Jugōd tui* artikli Žakovi Baltikumi-perioidist. 1960. aastate lõpul ja 1970. aastate algul ilmus teisteltki autoritelt (I. Izjurov, V. Latōševa) kirjutisi, mis nägid Žakovis ka positiivset. Ent Žakovi rehabiliteerimist siiski ei toimunud, negatiivseid kirjutisi oli rohkem, domineerima jäi halvustav suhtumine Žakovi isikusse ja loominguusse. Nōrk sula oli läbi ka selles küsimuses. 1981. a ilmunud *История Коми ССР* mainib Žakovit lühidalt ja negatiivselt, samuti on temast vähe ja peamiselt negatiivselt juttu 1980. a ilmunud komi kirjanduse ajaloo 2. köites. 1985. a toimus Sōktōvkaris VI rahvusvaheline fennougristide kongress. Vaatamata teadlaste protestile kõrvaldati programmist Žakovit käsitlev ettekanne. Ettekande autorile tehti ettepanek minna NSVL TA Komi filiaalist Sōktōvkari metsatööstuskompleksi ümber kasvama, et ta mõtleks järele, kas tänapäeva töölistele ikka on vaja sellist pimedusejüngrit ja reaksionääri nagu Žakov (Mikušev 1993b: 78).

Uus muutus suhtumises Žakovi isikusse ja loominguusse tuli alates 1980. aastate lõpust. Ajakirjanduses kirjutati taas Žakovi positiivsetest külgedest. 1990. a ilmunud kogumikus *Родники Пармы* ilmus komi ajaloolase Igor Žerebtsovi positiivne tutvustus Žakovist, keda autor nimetab “ebatavaliseks inimeseks, originaalseks mõtlejaks, õpetlaseks-entsüklopedistiks” (Žerebtsov 1990: 26–27). Samas avaldati ka Pihkvamaa kodu-uuriija August Jansoni ja meile juba tuttava Ignati Mošegovi (Mōššegi) mälestused Žakovist. Hoolimata positiivsest suhtumisest Žakovisse ja tema

loomingusse kuulub see Žerebtsovi artikkel nn pooltõdede aega. Autor püüab millegipärast tõestada, et Žakov polnudki klassikaline valge emigrant ja et nõukogudevastaselt meelestatud oli ta vaid lühiajaliselt, sõjakommunismi koleduste ajal. Ta otsekui püüaks Žakovit nõukogude võimu ees rehabiliteerida.

Pärast Komi ANSV ümbernimetamist Komi Vabariigiks tähistati 1991. a Sõktõvkari juba ametlikult Žakovi 125. sünniaastapäeva, mille puhul propageeriti ulatuslikult Žakovit ja tema loomingu. Anti taas välja Žakovi raamat *Põhjatule mühas*, autori põrm kaevati uuesti üles ja toodi Riiast Sõktõvkari. Kokkuleppel sugulastega maeti ta Sõktõvkari linnakalmistule. Hauale püstitati näokujutisega mälestusmärk, millel Žakovi allkiri ja tema nimi komi keeles: Palalei Kale (vestlus Ilja Mitjuševiga 26. V 1999). Ürituste kulminatsiooniks oli Komi Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi korraldatud konverents "K. F. Žakovi pärand ja soomeugri rahvaste kultuuride areng", mis toimus 16.–18. X 1991 Sõktõvkari. Konverentsi materjalid avaldati 1993 eraldi raamatuna, mitmed kirjutised lausa ülistavad Žakovit ja ta loominguilisi saavutusi, nähes temas komi vaimu väljendajat. Näiteks kirjutab V. Djomin: "Liialdamata võib öelda, et Žakovi loominguilised otsingud, nagu ka tema elu, on üks komi rahvusliku geeniusse kõige huvitavamaid saavutusi. Žakov ühendas oma loomingu maailma filosoofia ja kirjanduse (Kant, Nietzsche, Dostojevski, Andrejev, Hamsun) komi rahvusliku maailmatunnetusega, komi rahvusliku filosoofiaga, mis väljendub eelkõige folklooris." (1993: 8–9). 1992. a tõlkis Sõktõvkari poeet Mihhail Jolkin Žakovi *Biarmia* komi keelde ja see avaldati ajakirjas *Voiov kodzuv. Biarmia* venekeelne originaal avaldati esmakordselt 1993. a Sõktõvkari koos komikeelse tõlkega (Mikušev 1993a: 5–6). 1997. a ilmunud Komi Vabariigi entsüklopeedia 1. köites on Žakov sees. Samuti on Žakov koos Sorokiniga aukohal Komi Vabariigi väljapaistvamate tegelaste seas 1997. a ilmunud Komi Vabariigi ajaloolis-kultuurilises atlas (Žerebtsov 1997: 292–293).

Praegu on Komimaal jälle rahvuse loomise aeg ning Žakov on taas ausse tõstetud kui esimese järgu rahvuslik suurkuju, keda kõrvutatakse selliste soomeugri maailma korüfeedega nagu Liszt, Petöfi, Sibelius, Lönnrot ja Erzia.

Kirjandus

- Belokon 1988 = С. Белокон. Зырянский Фауст. — Даугава, 5: 112–124
- Bondarenko, O. 1996. Education and Literacy in the Komi Region in the late 19th and early 20th Centuries. — *Historia fenno-ugrica*, I: 1. Oulu, pp. 119–122
- Djomin 1993 = В. Н. Демин. К. Ф. Жаков как явление финно-угорской культуры XX века. — К. Ф. Жаков. *Проблемы творчества*. (Труды института языка, литературы и истории. Выпуск 55.) Сыктывкар, с. 8–20
- Grösch, Miroslav 1968. *Die Vorkämpfer der Nationalen Bewegungen bei dem kleinen Völkern Europas*. Praha
- Izmailova-Zujeva 1993 = А. С. Измаилова-Зуева. К. Ф. Жаков и финно-угорское общество в Хельсинки. — К. Ф. Жаков. *Проблемы творчества*. (Труды института языка, литературы и истории. Выпуск 55.) Сыктывкар, с. 128–132
- Janson 1990 = А. Янсон. Последние годы К. Ф. Жакова. — *Родники Пармы. Научно-популярный сборник*. Сыктывкар, с. 41–44
- Karagodin 1994 = О. В. Карагодин. Литературное творчество коми писателя К. Ф. Жакова (философско-эстетический аспект). Автореферат дисс. канд. филологических наук. (10. 01. 93.) Казань
- Kogoljov 1993 = К. С. Королев. Поэма К. Ф. Жакова “Биармия” и современные представления о Биармии. — К. Ф. Жаков. *Проблемы творчества*. (Труды института языка, литературы и истории. Выпуск 55.) Сыктывкар, с. 83–86
- Kotov, P. 1996. Expeditions in the Komi Territory in the 19th and early 20th Centuries. — *Historia fenno-ugrica*, I: 1. Oulu, pp. 597–612
- Lissovskaia 1993 = Г. К. Лисовская. Краткая хроника жизни и творчества К. Ф. Жакова. — К. Ф. Жаков. *Проблемы творчества*. (Труды института языка, литературы и истории. Выпуск 55.) Сыктывкар, с. 3–5
- Martõnov 1993 = В. И. Мартынов. К. Ф. Жаков о коми литераторах. — К. Ф. Жаков. *Проблемы творчества*. (Труды института языка, литературы и истории. Выпуск 55.) Сыктывкар, с. 145–150
- Mikušev 1993a = А. К. Микушев. Коми “Калевала”. Об одном неизвестном финно-угорском литературном эпосе и его

- создателя Каллистрате Жакове. — К. Ф. Жаков. *Биярмия. Коми литературный эпос*. Сыктывкар, с. 5–25
- Mikušev 1993b = А. К. Микушев. Наследие К. Ф. Жакова и современность. — К. Ф. Жаков. *Проблемы творчества*. (Труды института языка, литературы и истории. Выпуск 55.) Сыктывкар, с. 78–82
- Muravjov 1993 = В. В. Муравьев. Религиозные взгляды К. Ф. Жакова. — К. Ф. Жаков. *Проблемы творчества*. (Труды института языка, литературы и истории. Выпуск 55.) Сыктывкар, с. 93–96
- Mössög 1990 = И. Мосег. Воспоминания о К. Ф. Жакове. — *Родники Пармы. Научно-популярный сборник*. Сыктывкар, с. 45–47
- Oišerki... 1955 = *Очерки по истории Коми АССР*. Том 1. Сыктывкар
- Shakov 1921 = *Professor K. Shakov. Teaduslik vaidlus. Autori 55. aasta sünnipäeva puhul*. Võru
- Stremecski, Joseph 1955. *The Zyryans (Komi)*. New Haven, Connecticut
- Žakov 1901 = Жаков. Этнологический очерк зырян. — *Живая старина*. Вып. 1. Санкт-Петербург, с. 3–36
- Žakov 1915 = К. Жаков. Пути возрождения Русского Севера вообще и в частности Зырянского края. — *Известия Архангельского общества изучения Русского Севера*, 3: 68–75
- Žakov 1917 = К. Жаков. Лимитизм. 1-ая лекция. Юрьев
- Žerebtsov 1990 = И. Л. Жеребцов. “Создам я сказку всемирную...” (общественно-политические взгляды К. Ф. Жакова). Комментарии к воспоминаниям А. Янсона и И. Мосега о К. Ф. Жакове. — *Родники Пармы. Научно-популярный сборник*. Сыктывкар, с. 26–41, 44–45, 47–49
- Žerebtsov 1993 = И. Л. Жеребцов. К. Ф. Жаков в оценках советских исследователей. — К. Ф. Жаков. *Проблемы творчества*. (Труды института языка, литературы и истории. Выпуск 55.) Сыктывкар, с. 21–27
- Žerebtsov 1997 = И. Л. Жеребцов. Каллистрат Фалалеевич Жаков. — *Историко-культурный атлас Республики Коми*. Москва
- Žerebtsov jt 1996 = И. Л. Жеребцов, Э. А. Савельева, А. Ф. Сметанин. *История Республики Коми. Научно-популярные очерки*. Сыктывкар

- Turkin, 1990 = А. И. Туркин. Каллистрат Фалалеевич Жаков. — К. Ф. Жаков. *Под шум северного ветра*. Сыктывкар, с. 5–45
- Turkin, 1993 = А. И. Туркин. К. Ф. Жаков в Эстонии. — К. Ф. Жаков. *Проблемы творчества*. (Труды института языка, литературы и истории. Выпуск 55.) Сыктывкар, с. 120–127
- Vingiano De Pina Martins, Eva 1996. *Komi kirjandus*. — *Ennekoitu. Soome-ugri luuleklassikat*. Tallinn, lk 14–18

INDREK JÄÄTS (sünd. 1971. a) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1995. a, *mag. phil.* etnoloogia alal 1998. a. On Tartu Ülikooli doktorant ja ajaloo osakonna teadur, samuti Eesti Rahva Muuseumi teadur. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Valgevenelased XIX sajandi lõpus ja XX sajandil” (1995, nr 4, lk 730–756), “Russiimid: ajalugu ja tänapäev” (1997, nr 5–6, lk 1065–1072, 1149–1172) ning “Setude etnilise identiteedi ajalugu” (1998, nr 6–7, lk 1127–1153, 1520–1546).

ARKADIO LAIGO

SUHTLEMISEETIKAST

Meego Remmel

Seda laadi “kümne käsu” moraalireeglistike tunnustamist võib leida mis tahes elu-, tegevus- ja suhtlemisalal, kaasa arvatud erinevad ärieetika valdkonnad ning igasugused kutse-eetikad (vt nt: Eesti Pangaliidu...; Eesti Kinnisvaramaaklerite...). Traditsiooniline piibellik kümme käsku väljendab üldisemat laadi moraalireegleid, mis “sisaldavad inimese usulised ja kõlbelised kohustused” ja mida “võib õigusega nimetada inimkonna põhivaraks”, kuna “neis on algaineid, millest koosneb kogu kõlbeline kord” (Tärk 1990: 5–8), konkreetsetele suhtlemisvaldkondadele kehtestatud moraalireeglistikud seevastu ei taotle niivõrd üldnimlike suhtlemisreeglite positsiooni, vaid pigem vastaval alal optimaalseks peetavaid kõlblusnorme. Samas on eri autorid püüdnud sõnastada ka üldisemaid kommunikatsioonieetilisi reeglistikke. Järgnevalt mõned iseloomulikumad näited.

Jeffrey Auer ja Henry Ewbank tõdevad oma raamatus *Diskussioon ja debatt* küll täpselt määratletud ja absoluutselt eetiliste veenmisstandardite lõpliku sõnastamise võimatust, ent kinnitavad siiski, et “on olemas teatud tavad, mille kohta me usume, et neid ei tohi tähelepanemata jätta”:

1. On loomulikult ebaeetiline, kui kõneleja moonutab või võltsib fakte.
2. On ebaeetiline, kui kõneleja apelleerib emotsioonidele, mil puuduvad toetavad tõendid, või kasutab teadmist, et tema kuulajad ei toetaks tema järeldusi, kui neil oleks aega ning võimalusi kõnealust probleemi ise uurida.
3. On ebaeetiline, kui kõneleja juhib oma nõrkadelt argumentidelt tähelepanu kõrvale toestamata rünnakutega oma oponendi vastu või apelleerides vihale, sallimatusele, kitsarinnalisusele ja hirmule.

Algus eelmises numbris.

4. On ebaeetiline, kui kõneleja varjab oma tõelist eesmärki või organisatsiooni, mida ta esindab, teeseldes objektiivset lähenemist, olles aga samas üheainsa vaateviisi propageerijaks.

5. On ebaeetiline, kui kõneleja esitleb end spetsialistina, kui tal on antud alal vähiklikud teadmised. (Auer, Ewbank 1951.)

Robert Oliver on pakkunud oma raamatus *Veenva kõne psühholoogia* välja "mõned lihtsad kõlbluspõhimõtted, mis on hõlpsasti määratletavad ja kergesti rakendatavad":

1. Ära võltsi ega tõlgenda valesti fakte.
2. Ära kõnele enesekindlalt teemal, mida sa tegelikult ei tunne.
3. Ära taotle kuulajaskonna heakskiitu poliitikalale või programmile, seostades nende mõttes emotsionaalseid väärtushinnanguid (nagu patriotism või kaastundmus rõhutute suhtes) millegi niisugusega, millega tegelikult seos puudub.
4. Hoidu kuulajaskonna päid segamini ajamast teatud vaateviisi väärtuse suhtes, "mustates" ründavalt selle vaateviisiga seostatavat juhtkonda.
5. Ära eksi tundmusse, et eesmärk pühitseb abinõu.
6. Kui sa kaitses mingit ettepanekut lähtudes isiklikust huvist või truudusest teatud organisatsiooni vastu, ära varja seda tööka ega teeskle objektiivsust, mida sul pole.
7. Ära kaitse kuulajaskonna ees midagi, millesse sa ise ei usu. (Oliver 1957: 20–34.)

Wayne Minnick eristab nelja veenmisvahendit, mida "on üldiselt peetud ebaeetiliseks":

1. Tõendusmaterjali võltsimine või fabritseerimine.
2. Tõendite moonutamine.
3. Teadlikult petliku argumentatsiooni kasutamine.
4. Kuulajaskonna petmine kommunikatsioonikavatsuste osas. (Minnick 1968: 278–287.)

Ühtlasi toob Minnick ära loetelu suhtlemisviisidest, mis võiksid olla eetiliselts neutraalsed ja mille eetilisus sõltub sellest, kuidas ja millistes tingimustes neid rakendatakse:

1. Sisendamine.
2. Tundmuste õhutamine.
3. Siltide külgeriputamine.

4. Isikliku lugupidamise ärakasutamine.
5. Tunnistajatele, traditsioonile ja enamuse arvamusele apelleerimine.
6. Soovidele, vajadustele ja ajenditele apelleerimine. (*Ibid.*)

Wayne Thompson on toonud välja terve rea "ohusignaale", mis võiksid juhtida suhtleja tähelepanu võimalikule ebaeetilisele veenmismeetodile:

1. Kõneleja, kelle puhul võiks olla tegemist iseka huvitatusega tulemuse või ettepaneku suhtes.
2. Kõneleja, kes tahab olla liialt lipitsev, "rahvamees" või "aus mees".
3. Sõnum, mis kubiseb tunderõhulistest ja emotsionaalsetest väidetest.
4. Ebamäärased argumentid, nagu "statistika kinnitab" või "erapooletud teaduslikud katsed näitavad".
5. Sõnum, mis surub peale kohest otsustamist.
6. Sõnum, mis tõlgitseb lihtsat statistikat läbi võrdluste ja dramatiseeringute, selgitamata muudatusi.
7. Kõneleja, kes kasutab sageli siltide külgeriputamist või kulutab palju aega ebamäärastele, aga paeluvatele üldistustele kinnituse saamiseks.
8. Sõnum, kus kasutatakse liialt mõtteid, mida kuulajad võiksid kuulda tahta.
9. Kõneleja, kes lihtsustab liialt probleemi ja sunnib kuulajale peale "kas see või teine" laadi valiku. (Thompson 1973.)

Samalaadseid suhtlemiseetika reeglistikke on välja pakkunud teisedki autorid (Bormann 1969: 309–325; Buehler, Linkugel 1969: 20–22; Gully 1968: 148–152). Ehkki niisuguste reeglite sõnastusviisides võib esineda suuremaid või väiksemaid erinevusi, on neile iseloomulik teatud ühiste tunnuste olemasolu, milles omakorda võib märgata toetumist teatud üldnimlikele eetilistele printsiipidele.

EETIKAPRINTSIIPIDEST

Eetikaprintsiipide all mõeldakse laiemaid kõlbelisi põhimõtteid ehk moraalikontseptsioone, mida ei rakendata ainuüksi konkreet-

ses suhtlemisaktis või teatud kommunikatsioonivaldkonnas, vaid ka universaalselt, mis tahes elualal. Sellistena osutuvad kõlbelsed põhimõtted eranditeta printsiipideks, millest üldisemaid enam ei ole ning mille sobivust aktsepteeritakse teatud mõttes tingimusteta.

Vastavalt Arthur Holmesi eetilisele struktuurile võib rääkida kahest eetikaprintsiibist, mis teineteist põhimõtteliselt täiendavad, tasakaalustavad ja piiritlevad (Holmes 1984: 51–53). Nendeks on õiglus ja armastus. Õiglusepõhimõte inimestevahelises suhtlemises tähendab inimeste erapooletut kohtlemist ja võrdsete võimaluste austamist. Armastus osutub aga kellegi/millegi tunnetamiseks, väljaitlemiseks või tegemiseks mitte niivõrd iseenda, kui teise inimese heaks. Tõsi, omaette käsitlust väärriks ka küsimus, mida tähendab eetiline määrang “inimese heaks”. Siinkohal tuleks käesoleva artikli mahtu ja teemat arvestades ehk piirduda üldistusega, et peaaesjalikult mõeldakse selle all mingit kõrgemat hüvet kui materiaalne heaolu, edukus või elunautlemine.

On huvitav tõdeda, et õigluseprintsiipi püütakse rakendada sõltumata elualast ja elueast. Juba väikelapsed seisavad õigluse eest, kui saavad teisest ühe kompveki vähem. Suurte inimeste maailmas taotletakse õiglust suuremates kategooriates ja avaramas perspektiivis: õiglased seadused ja õiglane valitsus, õiglane majanduselu koos õiglaste hindade ja õiglaste palkadega, õiglased suhted teineteisele truu abielumehe ja abielunaise vahel, rahu ja õiglased suhted maailma eri rahvaste ja riikide vahel — kõik see ja veel palju muud sellesarnast on ikka olnud üldinimlike püüdluste prioriteediks. Niisugusena osutub õiglus teatud õigust-jagavaks printsiibiks, mille alusel tuleb kõigi inimestega suhestuda võrdväärselt ja võrdseid võimalusi silmas pidades, kaasa arvatud mis tahes kommunikatsioonis.

Armastuseprintsiipi ei saa eetikas Holmesi järgi seostada kreekaliku *eros*'e käsitusega, mille puhul rõhutati ihalust millegi või kellegi järele tugevalt enesekeskses kires. Printsiipiaalset armastust ei saa samastada ka aristotelliku *philos*'ega, mis peaks olema alati vastastikune sõprus, et elus püsida. Ei ole eetiline armastuse-ideaal ka mitte *storge* — soe ja õrn tundmus, mis ikka teiste vastu tekib ja kaob. Ainus, mis kreekapärastest armastuse mõistetest Holmesile eetiliseks põhimõisteks sobib, on *agape* — ennast-

andev, ennastohverdav armastussuhe (*ibid.*, 52). Ka Joseph Fletcheri järgi saab ainuüksi *agape*'likku armastust kõikehaaravaks kõlbeliseks printsiibiks pidada (Fletcher 1966: 70–79). Kui aga Fletcher taandab viimselt õiglusegi *agape* mõiste alla, samastades õigluse armastusega (*ibid.*, 79), siis Holmes väidab, et eetikat ega selle printsiipe ei saa kunagi ainult ühe nimetaja alla viia (Holmes 1984: 52–53). Vastasel juhul puuduks armastusel enesel eetiline mõõt. Kui aga vaadelda armastust ning õiglust teineteisest lahus ja teineteisele mõõtuandvana, siis ei tähenda see mitte õigluse ja armastuse vastuolu, vaid “vastandite ühtsust”, teineteist eeldavate ja täiendavate eetiliste kategooriate kokkukuuluvust (*ibid.*).

Nii, nagu armastust kohustab õiglus jagada hüvet õiglaselt, mitte aga erapoolikult või kedagi/midagi diskrimineerivalt, nõnda motiveerib ka õiglust armastus hoida elus kellegi/millegi järeleandmatut püüet õigluse järele. Kui õiglus rõhutab elus ning suhetes väliselt õiget korraldust, siis armastus on rohkem seesmine, isiklik hoiak ja hool. Armastus ilma õigluseta oleks amorfne ja ilma kindla suunitluseta, õiglus ilma armastusega osutuks aga hoolimatuks ja üksildaseks. Koos võivad nad aga endis kätkeda kõike kõlbelist, mille poole inimesed ka suhtlemise käigus püüdvad.

EETIKA ALUSEST

Arthur Holmesi poolt pakutud neljaastmeline eetika struktuur võib pakkuda küllaltki palju praktilist abi, kui on vaja analüüsida kellegi/millegi eetilisi positsioone või langetada moraalseid otsuseid kommunikatsiooni vallas. Konkreetsetes suhtlemissituatsioonides kõlbeliseks peetavate valikute ja teatud kommunikatsioonivaldkonnale kohalduvate moraalireeglite suhtes ei olda kaasaegses suhtlemiseetikas kuigivõrd vastuolulistel seisukohtadel. Ka eetiliste printsiipide osas võib leida kokkuleplikkust. Kõige lepitamatum näib aga eetika olevat maailmavaatelise aluse küsimuses, millele eetilised printsiibid omakorda rajanema peaksid. Kuigi eri alustelt lähtuvad eetikad võivad aktsepteerida nii üldisemate kui kitsamate moraalireeglite jaoks fundamentaalset õigluse ja armastuse printsiipi (kui just liiga palju ei tegelda nende printsiipide filosoofilise või teoloogilise lahtimõtestamisega), siis ühis-

moraali põhialuse küsimuses ehk abstraktsemas probleemis, kust ja miks inimene üldse peaks kõlbelse suhtlemise eelduseks võtma ehk teisisõnu, mis tahes kommunikatsioonisituatsioonis üldse mingeid eetilisi printsiipe ja moraalireegleid arvestama, ilmnevad eetikute vahel väga tõsised lahkavumused.

Eespool viitamisi puudutatud eetikateooriatesse süvenedes võib leida, et antud probleemile on pakutud väga erinevaid vastuseid, siin- ja sealpoolsemaid, alates elu säilitamise instinktiiv kuni isikulise tahtega Kõigekõrgema tunnustamiseni üle inimese ja -suhtlemise. Kuna see on aga juba sügavalt maailmavaateline küsimus, millele kaasaegses pluralistlikus maailmas vaevalt et ühtseid seisukohti saab ehitada, siis on ka suhtlemiseetikas seda üldiselt isiklikuks valikuks peetud, mida või keda inimene oma üldtunnustatud moraalireeglite ja eetiliste printsiipide alusena tunnustab. Ehkki eetikateoreetilisel on see ülimalt nõrk argument, tuleb ka käesoleva artikli autoril tunnustada selle praktilist väärtust. *ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon*, millele on oma tunnustuse andnud väga erinevatest religioonidest ja kultuuridest mõjutatud rahvad ja riigid, kinnitab oma esimeses artiklis, et "kõik inimesed sünnivad vabadena ja võrdsetena oma väärikuselt ja õigustelt; neile on antud mõistus ja südametunnistus ja nende suhtumist üksteisesse peab kandma vendluse vaim", ülejäänud artiklites püütakse määratleda muudki inimolemisega kaasnevad põhiõigused ja -vabadused, kaasa arvatud maailmavaatelised (*Inimõiguste...: 65–66*). Samas ei filosoferita ega argumenteerita nimetatud dokumendis selle üle, kust inimene kõik need inimlikud omadused ja õigused üldse saab. Vastasel juhul jäänuks ilmselt inimõiguste ülddeklaratsioon ÜROs vastu võtmata. Nii on ilmselt ka suhtlemiseetika kõige põhjapanevama aluse kindlaksmääramisega: jäädes n-õ jumala olemasolu üle vaidlema, ei jõuaks me kindlasti sellel, aga võib-olla ka mitte järgmisel aastatuhandel kokkuleppeni, et tunnustada üheskoos teatud eetilise suhtlemise põhilisemaid printsiipe ja reegleid. Suhelda on aga vaja ja arenev kommunikatsioonimaailm nõuab pigem rakendusmoraali kui moraalitust. Nii tuleb suhtlemiseetika struktuurist kõneldes ilmselt peatuda optimaalse võimaliku üksmeele juures, jättes igapäevase isikliku õiguse ja vabaduse sellest punktist iseseisvalt edasi minna, avastamaks,

kas ja miks siis ikka on nii, et me üksteisega kõrgeima õigluse ja armastuse alusel suhtlema peaksime.

LÕPETUSEKS
EHK
EETILISE SUHTLEJA KUJUNEMISEST

Suhtlemiseetikal on traditsiooniliselt kolm omavahel komplekselt seotud dimensiooni, mille alusel tekib teatud kommunikatsioonieetiline ruum, kus omakorda mingi suhtlemisakt kõlbeline või ebakõlbeline asendi ja määratluse leiab (Anderson 1991: 18). Ühest küljest on moraalselt oluline suhtlemise kaugem eesmärk, teisest küljest kommunikatsioonis rakendatud meetmete eetiline kvaliteet. Neid mõõtmeid on juba eespool nii või teisiti puudutatud. Kolmas dimensioon annab suhtlemisele aga mõõtu sellest aspektist, kui võrd eetiline on suhtleja ise, tema isiksus, iseloom ja iseloomulik suhtumine kommunikatsioonipartnerisse. Kui kaht esimest suhtlemismõõdet võib käsitleda ka kommunikatsioonitehnoloogilistest aspektidest, rääkides erinevatest eetika teooriatest, suhtlemismeetoditest või isegi kommunikatsioonist kompuutritega (vt nt Webster 1995), siis kolmas dimensioon puudutab suhtlevat inimest ennast ja seda kõige inimlikumal moel.

Stephen R. Covey ütleb oma bestselleris *Väga efektiivse inimese 7 harjumust* (Covey 1989/1999), et “kõige olulisem osa, mida me mis tahes suhtesse asetame, ei ole see, mis me ütleme või mis me teeme, vaid mis me oleme” (Covey 1989: 187). Ta lisab: “Kui meie sõnad ja meie teod tulenevad pealiskaudsetest inimlike suhete tehnikatest ja mitte meie enda seesmisest olemustest, tunnevad teised selle kahekeelsuse ära.” (*Ibid.*) Sellest tuleneb aga Covey hinnangul suhtlemist takistav usaldamatuse kasv ja emotsionaalsete kontaktide kadu (*ibid.*, 188–190). Autor ei paku oma raamatus lihtsaid ja kiireid teid, kuidas niisugustest isik(sus)likest probleemidest üle saada. Ta räägib sügavamast “paradigmanihkest”, mille suhtlev isiksus läbima peab. Samas annab ta ka küllaltki abistavaid ja puhtpraktilisi juhtnööre. Nii toob Covey välja “kuus põhilisemat deposiiti, mis loovad Emotsionaalse Panga konto”:

1. Teise inimisiksuse mõista püüdmine.
2. Tähelepanu pööramine väikestele asjadele.
3. Lubadustest kinnipidamine.
4. Selle kindlakstegemine, mida teine eeldab.
5. Eneses kõlbelise tervikliku isiksuse kujundamine.
6. Siiras andekspalumine teise suhtes eksimise korral. (*Ibid.*, 190–199.)

Niisuguste omaduste kujunemisele tähelepanu pöörates ei muutu ainuüksi suhtleja ise, vaid ka suhtlemisprotsess ja lõpuks needki, kellega suheldakse. Covey kinnitab: “Kui me hoistame tingimusteta armastust, kui me elame vastavalt armastuse põhilistele seadustele, siis julgustame teisi elama vastavalt elu põhilistele seadustele. Teisisõnu, kui me tõepoolest armastame teisi ilma tingimusi esitamata, aitame neil tunda end kindlalt ja turvaliselt ja väärtustatuna ja jaatatuna nende olemuslikus väärtolemises, identiteedis ning terviklikkuses. Nõnda julgustame nende loomulikkude arenguprotsessi. Me teeme kergemaks elada vastavalt elu seadustele — koostöö, vastastikuse toetamise, enesedistsipliini ja seemise terviklikkuse seadustele — ja avastada ning elada tõeliselt kõrgeimale ja parimale, mis meis on.” (*Ibid.*, 199.)

Kirjandus

- A l i n s k y , Saul D. 1971. *Rules for Radicals: A Practical Primer for Realistic Radicals*. New York: Random House
- A l s o p , Stewart 1974. Could He Be Right? — *Newsweek*, April 8, p. 96
- A n d e r s o n , K. 1991. A History of Communication Ethics. — K. Greenberg (ed.). *Conversations on Communication Ethics*. Norwood, NJ: Alex Publishing Co.
- A r n e t t , Ronald C. 1980. *Dwell in Peace: Applying Nonviolence to Everyday Relationships*. Elgin, Ill.: The Brethren Press
- A u e r , Jeffrey J., Henry L. E w b a n k 1951. *Discussion and Debate: Tools of a Democracy*. 2nd ed. New York: Appleton-Century-Crofts
- B a r d i n , S. 1974. *Suhtlemiseetika*. Tallinn: Eesti Raamat
- B a r n l u n d , Dean C. 1962. Toward a Meaning-Centered Philosophy of Communication. — *Journal of Communication* 12
- B e n t h a m , Jeremy 1965. *Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Reprint ed. New York: Hafner

- B o r m a n n , E. G. 1969. *Discussion and Group Methods*. New York: Harper and Row
- B u b e r , Martin 1958. *I and Thou*. 2nd ed. New York: Scribners
- B u b e r , Martin 1963. *Pointing the Way*. New York: Harper Torchbook
- B u b e r , Martin 1965a. *Between Man and Man*. New York: Macmillan
- B u b e r , Martin 1965b. *Knowledge of Man*. New York: Harper and Row
- B u e h l e r , E. C., W. A. L i n k u g e l 1969. *Speech Communication: A First Course*. New York: Harper and Row
- B u r k e , K. 1950. *A Rhetoric of Motives*. New York: Prentice-Hall
- B u r k e , K. 1966. *Language as Symbolic Action*. Berkeley: University of California Press
- C a m p b e l l , P. N. 1972. *Rhetoric-Ritual*. Belmont, Cal.: Dickenson
- C a r n e g i e , Dale 1991. *Kuidas võita sõpru ja mõjustada inimesi*. Tallinn: Perioodika
- C l o u s e , R. (ed.) 1981. *War: For Christian Views*. Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press
- C o v e y , Stephen R. 1989. *The 7 Habits of Highly Effective People: Restoring the Character Ethic*. New York: Fireside Book, Simon & Schuster (eesti keeles: *Väga efektiivse inimese 7 harjumust: Tagasi-pöördumise karakteri eetika juurde*. Kirjastus Ilo, 1999)
- D a y , Dennis G. 1966. The Ethics of Democratic Debate. — *Central State Speech Journal* 17, pp. 5–14
- D i g g s , B. J. 1964. Persuasion and Ethics. — *Quarterly Journal of Speech* 50, pp. 359–373
- E e s t i K i n n i s v a r a m a a k l e r i t e K o j a l i i k m e t e h e a d e t a v a d e k o o d e k s . 1997. — *Eesti Ekspress* 42 (410), 17.10 (“Kinnisvara Ekspress”, 2)
- E e s t i P a n g a l i i d u h e a p a n g a n d u s t a v a . — <http://www.pangaliit.ee/heatava.htm>
- E m e r s o n , T. I. 1970. *The System of Freedom of Expression*. New York: Random House
- F l e m m i n g , J. D. 1974. Field Report: The State of the Apes. — *Psychology Today* 7, pp. 31–46
- F l e t c h e r , Joseph 1966. *Situation Ethics: The New Morality*. Philadelphia: Westminster Press
- F l e t c h e r , Joseph 1967. *Moral Responsibility: Situation Ethics at Work*. Philadelphia: Westminster Press

- Fletcher, Joseph 1968. What Is a Rule? A Situationist's View. — G. H. Outka, P. Ramsey (eds.). *Norm and Context in Christian Ethics*. New York: Scribner's
- Fletcher, Joseph, J. W. Montgomery 1972. *Situation Ethics: True or False*. Minneapolis: Dimension
- Flynn, Lawrence J. 1957. The Aristotelian Basis for the Ethics of Speaking. — *Speech Teacher* 6, pp. 179–187
- Frank, M. 1997. *Kuidas 30 sekundiga mõjule pääseda: Suhelge tõhusalt, veenvalt, sisukalt*. Tallinn: Kirjastus ILO
- Freeman, S., S. Littlejohn, W. Pearce 1992. Communication and moral conflict. — *Western Journal of Communication*, vol. 56, pp. 311–329
- Friedman, M. S. 1960. *Martin Buber: The Life of Dialogue*. New York: Harper Torchbook
- Fromm, Erich 1956. *The Art of Loving*. New York: Harper
- Fromm, Erich 1976. *To Have or To Be?* New York: A Selection of Psychotherapy & Social Science Book Center
- Garderen, C. Hein van 1990. *The Day After: Philosophical Orientation on the Fundamental Questions of a Renewing Therapeutic Pastoral Care in the Twilight of the East-European Dialectical Materialism*. Breda-Holland: Publications by the Seminary of Pastoral Sciences
- Garderen, C. Hein van 1991. *Basic Course for Pastoral Hermeneutic Therapy*. Breda-Holland: Publications by the Seminary of Pastoral Sciences
- Garrett, Thomas M. 1961. *An Introduction to Some Ethical Problems of Modern American Advertising*. Rome: The Gregorian University Press
- Gibb, Jack 1961. Defensive Communication. — *Journal of Communication* 11, pp. 141–148
- Giffin, Kim, Bobby R. Patton 1974. *Interpersonal Communication: Basic Text and Readings*. New York: Harper and Row
- Gulley, H. E. 1968. *Discussion, Conference, and Group Process*. 2nd ed. New York: Holt, Rinehart and Winston
- Haiman, Franklyn S. 1958. Democratic Ethics and the Hidden Persuaders. — *Quarterly Journal of Speech* 44, pp. 385–392
- Haiman, Franklyn S. 1967. The Rhetoric of the Streets: Some Legal and Ethical Considerations. — *Quarterly Journal of Speech* 52, pp. 99–114
- Haiman, Franklyn S. 1972. Rhetoric of 1968: A Farewell to Rational Discourse. — *Contemporary American Speeches*. 3rd ed. Belmont, Cal.: Wadsworth, pp. 133–147

- Hamod, H. S. 1963. Arab and Moslem Rhetorical Theory and Practice. — *Central States Speech Journal* 14, pp. 97–102
- Hasselgrave, D. J. 1978. *Communicating Christ Cross-Culturally*. Grand Rapids, Michigan: Academie Books by Zondervan Publishing House
- Holmes, Arthur F. 1984. *Ethics: Approaching Moral Decisions*. Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press
- Hook, Sidney 1968. The Ethics of Political Controversy. — W. Linkugel, D. W. Parson (eds.). *The Ethics of Controversy: Politics and Protest*. Lawrence, Kansas: The House of Usher, pp. 50–71
- Howell, William S., Winston L. Brebeck 1952. *Persuasion: A Means of Social Control*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
- Inimõiguste ülddeklaratsioon. 1994. — *Inimõigused ja sotsiaaltöö*. (Õpik sotsiaaltöökoolidele ja sotsiaaltöötajatele.) Genf: ÜRO Inimõiguste Keskus
- Jaspers, Karl 1970. *Philosophy*. Vol. 2. Chicago: University of Chicago Press
- Johannesen, Richard L. 1990. *Ethics in Human Communication*. 3rd ed. Prospect, Ill.: Waveland Press [esimene väljaanne 1975]
- Johnson, David W. 1972. *Reaching Out: Interpersonal Effectiveness and Self-Actualization*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
- Jourard, Sidney M. 1971. *The Transparent Self*. 2nd ed. Princeton, NJ: Van Nostrand
- Kallast, M. 1995. *Oh ajad, oh kombed*. Tallinn: Koolibri
- Kallast, M. 1996. *Käitumise kuldvara: riietus ja suhtlemine*. Tallinn: AED
- Kruger, Arthur N. 1967. The Ethics of Persuasion: A Re-Examination. — *The Speech Teacher* 16, pp. 295–305
- Kruger, Arthur N. 1974. Debate and Speech Communication. — *Southern Speech Communication Journal* 39, pp. 233–240
- Künstler, A. (toim.) 1997. *Avalikud suhted — mis need on?* Tallinn: Virgela
- Laird, C. 1972. A Nonhuman Being Can Learn Language. — *College Composition and Communication* 23, pp. 142–154
- Langer, Susanne K. 1948. *Philosophy in a New Key*. New York: New American Library Mentor Book
- Levinas, Emmanuel 1986. *Deconstruction in Context*. Chicago: University of Chicago Press
- Levinas, Emmanuel 1987. God and Philosophy. — E. Levinas. *Collected Philosophical Papers*. Boston: Nijhoff Publishers
- Levinas, Emmanuel 1989. Is Ontology Fundamental. — *Philosophy Today*, Summer

- Lewis, C. S. 1992. *Lihtsalt kristlus*. Tallinn: Logos
- Lewis, R. 1997. *Kultuuridevahelised erinevused: Kuidas edukalt ületada kultuuribarjääri*. Tallinn: TEA Kirjastus
- Lukas, M. 1996. *Protokoll ja etikett: Käsiraamat ärimeestele ja poliitikutele*. Tallinn: Ambassador
- Maslow, Abraham 1968. *Toward a Psychology of Being*. 2nd ed. Princeton, NJ: Van Nostrand (Insight Book)
- Maslow, Abraham 1970. *Motivation and Personality*. 2nd ed. New York: Harper and Row
- McMillan, John E. 1963. Ethics and Advertising. — D. S. Warner, J. S. Wright (eds.). *Speaking of Advertising*. New York: McGraw-Hill, pp. 453–458
- Mill, John Stuart 1961. Utilitarianism. — *The Utilitarians*. Garden City, NY: Dolphin Books, Doubleday
- Miller, Gerald R. 1969. Contributions of Communication Research to the Study of Speech. — D. Ehninger, A. H. Monroe. *Principles and Types of Speech Communication*. 6th brief ed. Glenview, Ill.: Scott, Foresman
- Minnick, Wayne C. 1968. *The Art of Persuasion*. 2nd ed. Boston: Houghton Mifflin
- Nilsen, Thomas R. 1966. Ethics and Argument. — G. R. Miller, T. R. Nilsen (eds.). *Perspectives on Argument*. Chicago: Scott, Foresman, pp. 176–197
- Nilsen, Thomas R. 1974. *Ethics of Speech Communication*. 2nd ed. Indianapolis: Bobbs-Merrill
- Oliver, Robert T. 1957. *The Psychology of Persuasive Speech*. 2nd ed. New York: Longmans, Green
- Oliver, Robert T. 1962. *Culture and Communication*. Springfield, Ill.: Charles C. Thomas
- Oliver, Robert T. 1971. *Communication and Culture in Ancient India and China*. Syracuse, NY: Syracuse University Press
- Parbo, V. 1991. *Oska olla: Suhtlemiseetikett*. Tallinn: Kultuuritöötajate Ametiühingute Liit
- Pibel: *Vana ja Uus Testament* 1997. Tallinn: Eesti Piibliselts
- Ramsey, Paul 1961. *War and the Christian Conscience*. Durham, N.C.: Duke University Press
- Ratzan, S. C. 1994. Establishing Trust and Building Relationships: Negotiating With Information Technology. — <http://cause-www.colorado.edu/information-resources/ir-library/text/cnc9323.txt>
- Rees, N. 1995. *Head kombat: Suhtlemine ja etikett*. Tallinn: Perioodika

- Richards, I. A. 1965. *The Philosophy of Rhetoric*. New York: Oxford University Press (Galaxy Books)
- Rogers, Carl 1951. *Client-Centred Therapy*. Boston: Houghton Mifflin
- Rogers, Carl 1957. The Necessary and Sufficient Conditions of Therapeutic Personality Change. — *Journal of Consulting Psychology* 21
- Rogers, Carl 1961. *On Becoming a Person*. Boston: Houghton Mifflin
- Rogers, Carl, B. Stevens 1967. *Person to Person*. Lafayette, Cal.: Real People Press
- Rogge, Edward 1959. Evaluation the Ethics of a Speaker in a Democracy. — *Quarterly Journal of Speech* 45, pp. 419–425
- Rosenberg, Milton J. 1963. Inconsistency Arousal and Reduction in Attitude Change. — M. Fishbein, I. D. Steiner (eds.). *Current Studys in Social Psychology*. New York: Holt, Rinehart and Winston
- Russell, Bertrand 1927. *An Outline of Philosophy*. London: G. Allen and Unwin
- Russell, Bertrand 1950. *Unpopular Essays*. New York: Simon and Schuster
- Sabath, A. 1997. *Ärietikett: Kuidas saavutada eeliseid konkursis*. Tallinn: TEA Kirjastus
- Scott, R. L. 1967. On Viewing Rhetoric as Epistemic. — *Central States Speech Journal* 18, pp. 9–17
- Scott, R. L., Otis M. Walter 1973. *Thinking and Speaking*. 3rd ed. New York: Macmillan
- Shostrom, Everett L. 1968. *Man, the Manipulator*. New York: Bantam Books
- Stefanik, N. 1993. Sustainable Dialogue/Sustainable Development. — J. Brecher, J. B. Childs, J. Cutler (eds.). *Global Visions: Beyond the New World Order*. Boston: South End Press
- Thompson, Wayne N. 1973. An Affirmative View of the Ethics of Persuasion. — *The Annual Convention of the Speech Communication Association on November 11*. New York
- Torrence, D. L. 1959. A Philosophy for Rhetoric from Bertrand Russell. — *Quarterly Journal of Speech* 45, pp. 153–165
- Tournier, Paul 1957. *The Meaning of Persons*. New York: Harper
- Tärk, O. 1990. *Kümme käsku: Mõtteid Piibli eetikast*. Tallinn: Eesti Kristlik Kirjastus
- Vadi, Maaja 1997a. *Müügisuhtlemine*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

- V a d i, Maaja 1997b. *Organisatsioonikäitumine: Juhi töö. Edu ja ebaõnnestumine juhi töös. Isikus organisatsioonis. Ametisuhtlemine. Konfliktid*. Kolmas, täiendatud ja muudetud trükk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- V õ s u, R. 1996. *Evangeelne eetika*. Tallinn: Logos
- W a l l a c e, Karl R. 1955. An Ethical Basis of Communication. — *The Speech Teacher* 4, pp. 1–9
- W a l t e r, Otis M., Henry N. W i e m a n 1957. Toward an Analysis of Ethics for Rhetoric. — *Quarterly Journal of Speech* 43, pp. 266–270
- W a l t o n, Clarence C. 1963. Ethical Theory, Societal Expectations and Marketing Practices. — D. S. Warner, J. S. Wright (eds.). *Speaking of Advertising*. New York: McGraw-Hill, pp. 453–458
- W e a v e r, Richard M. 1948. *Ideas Have Consequences*. Chicago: University of Chicago Phoenix Books
- W e a v e r, Richard M. 1953. *The Ethics of Rhetoric*. Chicago: Regnery
- W e a v e r, Richard M. 1971. Language Is Sermonic. — R. L. Johannesen (ed.). *Contemporary Theories of Rhetoric: Selected Readings*. New York: Harper and Row, pp. 175–179
- W e b s t e r, Charles 1995. Communication Ethics and Human-Computer Cognitive Systems. — <http://kcox.cityu.edu.hk/ct1995/webster.htm>
- W i l l i a m s, Harold M. 1974. What Do We Do Now, Boss?: Marketing and Advertising. — *Vital Speeches of the Day* 40, pp. 285–288
- W o o d s, D. 1986. Cognitive Technologies: The Design of the Joint Human-Machine Systems. — *AI Magazine*, vol. 6, pp. 86–92

MEEGO REMMEL (sünd. 1966) on lõpetanud 1989 TRÜ defektoloogia-surdopedagoogika erialal ning TCM Piibliuringute Instituudi Austrias. Praktilise teoloogia magister 1995 Cincinnati Piibliseminaris, teoloogiamagister eetika alal 2000 TCM Piibliuringute Istituudis. Tallinna Kalju Baptistikoguduse vanempastor, eetika õppejõud Tartu Kõrgemas Usuteaduslikus Seminaris ja Tallinna Meditsiinikoolis. Eesti Evangeelse Alliansi peasekretär.

ÕIGUSSÜSTEEM JA VÕLAÕIGUS

Kriitilisi tähelepanekuid kavatsetava õigusreformi kohta

Uno Mereste

Suurem loogikaline maht tähendab seda, et mõiste “leping” hõlmab ka kõiki erilepinguid, niisamuti nagu näiteks mõiste “loom” põllumajanduslooma tähenduses hõlmab mõisteid “hobune”, “siga”, “lammas”, “veis” jt. Vastupidist väita pole vähemalt Euroopa kultuuripiirkonnas mõeldav. See tähendaks rängalt eksida.

Tavakäsitust mööda reguleerib tööõigus töölepinguid, kindlustusõigus kindlustuslepinguid, rendiõigus rendilepinguid jne. Võlaõiguslaste meelest peab võlaõigus reguleerima neid kõiki. Sellega on võlaõiguslased teinud ränga loogikavea juba oma juhtidee formuleerimisel — **ainuõige on kõigi eraõiguslike lepingute reguleerimine võlaõiguse kaudu!**

Täielikus vastuolus elementaarse loogikaga ei ole VÕSi 2. peatükk pühendatud mitte võlalepingu, vaid eraõiguslike lepingute käsitlemisele üldse. On avaldatud arvamust, et kui VÕS on kehtestatud, pole enam lepinguseadust vaja — võlaseadus reguleerib ka kõike seda, mida muidu oleks pidanud reguleerima lepinguõigus.

Et võlaõiguslased käsitavad oma seaduseelnõus muid eraõiguslikke lepinguid võlalepingute eriliikidena, mitte vastupidi, on niisama suur loogikaviga, kui keegi seletaks, et mõiste “hobune” hõlmab mõistet “loom” ja seega ka mõisteid “veis”, “siga” ja “lammas”; et veised, sead ja lambad on “tegelikult” teatud liiki

Algus 4. numbris

hobused (!!!). Väita, et võlaõigus peab reguleerima kõiki lepinguid, on niisama õige kui väita, et kõiki põllumajandusloomi, sealhulgas veiseid, sigu ja lambaid, tuleb kasvatada vastavalt hobusekasvatuse soovitudele ja nõuetele või et nende kasvatamise probleemid tuleb lahendada hobusekasvatuse "raames".

Terve mõistusega inimene midagi niisugust arvatavasti kunagi ei väida. Tavainimese vaistlikult õige loogikataju ütleb, et niisama vähe kui lehm, siga või lammas on hobune, niisama palju on tööleping, müügileping ja üürileping võlalepingud. See tähendab, et kogu võlaõiguslaste kontseptsioon on rajatud ilmselgele loogikaveale ja seega väär.¹⁴

Käesoleva allosa pealkirja juurde tagasi pöördudes võib ütelda, et võlaõiguslased on VÕSi eelnõu tegemisel suure õlleaami (lepinguõiguse) omateada õnnestunult väikese piimalähkri (võlaõiguse) sisse ära mahutanud. Ent siiski ainult omateada ja ainult näiliselt. Et see tegelikult õnnestunud ei ole, sellest annavad tunnistust eksimatust õigustajast juhinduvate "tavainimeste" rohkearvulised tülikad küsimused, millele neil arukalt vastata ei õnnestu.

Lepingu- ja võlaõiguse tegelikku vahekorda ja lepinguid, mida kumbki neist hõlmab, võib skemaatiliselt kujutada nii, et võlalepingud paigutuvad lepingu- ja võlaõiguse ristumisalale. Töö-, kindlustus-, rendi- ja muud lepingud moodustavad eelkõige mingit liiki spetsiifiliste lepingute rühma, millena nad on vastavate kitsamate õigusalade (töö-, kindlustus-, rendiõiguse jne) käsitusobjektid, kõik kokku kuuluvad nad aga lepinguõigusse, mitte aga võlaõigusse. Võlaõiguse ja lepinguõiguse ristumisalal paiknevad võlalepingud, mis kuuluvad korraka nii võla- kui lepinguõigusesse.

V. Kõve arvates on "kogu vaidlus töölepingu kuuluvuse üle sügavalt mõttetü, sest kui töölepingut ei liideta muu lepingute süsteemiga täna, tuleb seda paratamatult teha homme" (Kõve 1999). Selles on õigust niipalju, et tööleping tuleb siduda kindlasti muude lepingute süsteemiga, ent vale on, et selleks tuleb töölepingud

¹⁴Sellise loogikavea oletatavaid alglatteid otsides võib arvata, et selleks on saadud teatud inspiratsiooni saksa keelest, kus "mõisteid "leping" ja "lepinguõigus" kasutatakse sageli lihtsustatult ainult võlaõiguslike lepingute kohta." (*Deutsches...* 1992, 3: 1051.

kuulutada kõigepealt võlalepinguteks. Selles mõttes ei ole vaidlus kaugeltki mõttetu, vaid isegi ülimalt mõttekas.

Kõik eraõiguslikud lepingud ei ole eri liiki võlalepingud ja nende osalised ei ole seetõttu, et nad on sõlminud sellise lepingu, võlgnikud ega võlausaldajad, ehkki teatud asjaoludel võivad neist ühed teistele midagi võlgu jääda ja siis võlglasteks osutada. Missugune lepingupool on aga alati võlgnik, missugune võlausaldaja, seda on ette võimatu ütelda.

Selles kontekstis pälvib tähelepanu seegi, et teistes eraõiguslikes lepingutes peale võlalepingute ei ole võlgujäämine lepingus tavaliselt ette nähtud; see ei tulene mitte lepingu tingimustest, vaid lepingutingimuste mittetäitmisest ehk rikkumisest — makse mitteõigeaegsest sooritamisest. Just lepingu täitmata jätmisega (saksa keeles *die Nichterfüllung der vertraglichen Verpflichtungen*) seostatakse maksta tuleva võla tekkimist ka “Euroopa lepinguõiguse põhimõtetes” (*Principles...* 1995) — tähtsaimas dokumendis, mida meie eraõiguse süsteemi kujundamisel tuleks arvestada.

12. MIKS VÕLAÕIGUSLASED EI SAA HAKKAMA VÕLA MÕISTE DEFINEERIMISEGA?

Võlaõiguslaste senine saamatus võla mõiste defineerimisel on arusaadav. Võlga sellises tähenduses, mille võlaõiguslased sellele mõistele oma loogilistes (loe: loogikavigastes) konstruktsioonides omistavad, ei saagi arukalt defineerida.

See on niisama võimatu kui anda arukat definitsiooni mõistele “hobune”, mille keegi on nii arutult “ära üldistanud”, et see peaks hõlmama kõiki teisigi põllumajandusloomi — ka sigu, veiseid, lambaid jt. See on niisama võimatu kui seletada, et kõik liiklusvahendid on autod, sealhulgas ka laevad, lennukid ja hobusõidukid; et kõik trükiteosed on luuletuskogud.

Üldistuste määratlemise võimatus on mõtlemisloogikas tunnus, mis vihjab sellele, et tegemist on tõenäoliselt loogikaliselt väära või võimatu üldistusega. Sel juhul soovitatakse loobuda edasistest katsetest määratlema määratlematut. Tuleb valida mingi teine tee selle tegemiseks või ütlemiseks, mida teha või ütelda

tahetakse. *Ergo*: tulnuks õigel ajal loobuda mõttest hakata kõiki eraõiguslikke lepinguid käsitama võlalepinguna ja ideest reguleerida neid võlaõiguse raames.

Kahjuks ei ole nii talitunud. Tajudes, et kõiki eri liiki lepinguid on võimatu arusaadaval moel võlalepinguna kirjeldada, on püütud seda kuidagi siiski seletada ja õigustada, haarates igast ettejuhtuvast õlekõrrest. Et sellega on satunud aina suuremasse segadusse, on täiesti ootuspärane. On hakatud väitma, et seaduste põhimõistest ei peagi olema määratletud (!), et mõningad üldmõistest, nagu "võlg" on üleloomulikud ja defineerimatud (!!), et seaduste tähtsamatele mõistetele legaaldefiniitsioonide andmine kas ei ole oluline (!!!) või on isegi ebasoovitav, sest võib niigi raskesti mõistetavaid seadusi veelgi segasemaks teha (!!!!) jne jms.

13. VÕLAÕIGUSE ETTEKUJUTUSLIK KOHT ERAÕIGUSE SÜSTEEMIS

Mandri-Euroopa õigussüsteemis pühendatakse võlaõigusele suurt tähelepanu. Paljudes saksakeelseis käsitlustes korratakse peaaegu ühes ja samas sõnastuses selle õigusala erilist tähtsust rõhutavat lauset *Schuldrecht ist ein Kernstück des Privatrechts*.

Sellest tähelepanust, mida võlaõigusele omistatakse, ja võib-olla ka mõjutatuna tollest viimasest lausest, on meie võlaõiguslased teinud järelduse, et võlaleping kui lepinguliik hõlmab kõiki teisi eraõiguslikke lepinguid ja kõiki neid tuleb reguleerida samuti võlaõiguse raames. Sellega on jõutud taas sama tulemuseni, mille ebalooGISLISUSES eespool veendusime, ehkki veidi teistsugusel teel — võlaõiguse erandlikkuse kaudu eraõiguse süsteemis.

Tegemist on mõtlemisloogilisest ja -metodoloogilisest seisukohast huvitava juhtumiga. Teaduses kasutatakse laialt sellist võtet, et probleeme, mille lahendid tunduvad millegipärast kahtlased, püütakse lahendada mitme üksteisest sõltumatu meetodiga. Kui eri meetodid annavad enam-vähem samu tulemusi, mõistetakse seda nii, et nad kinnitavad vastastikku üksteisega saadud tulemusi. Võlaõiguslasedki on oma kontseptsiooni aluseid nähtavasti nii kontrollinud, ent väga ebaõnnestunult. Nad on teinud kahel korral, kummalgi korral erineva mõtlemisvea ja saanud sa-

ma ebaõige tulemuse. Sellest on nad järeldanud, et tulemus on õige!

Sõna *das Kernstück* tähendab millegi tuumikut või tuumikosa. Mingi süsteemi tuumikosa ei saa ega või hõlmata kunagi kogu süsteemi. Siis oleks tal ju võimatu olla sama süsteemi osa, tuumikuks olemisest rääkimata.

Kui püüda jälgida, missuguste arutlussammudega on jõutud selleni, et hõlmata võlaõigusega kogu tööõigus ja teised eraõiguse alad, on ilmne, et arutluse käigus pole endale mingisuguseid loogilisi ülesandeid seatudki. Õigussüsteemi korrastamist on käsitatud pigem kui mingi halduskorraldusliku ülesande lahendamist.

Kui näiteks mingisse masinatehasesse asutatakse töölissöökla ja sellele ei taheta anda millegipärast täiesti iseseisva allüksuse staatust tehase struktuuris, siis on palju võimalusi, missugusele allüksusele see allutada. Ehkki töölissöökla teenindab kogu tehase töötajaskonda, võib see vabalt olla kas varustus-, turustus-, personali- või isegi raamatupidamisosakonna otsealluvuses. VÕSi eelnõu autorid on valinud oma eelnõu kompositsiooni kujundamisel sama administratiiv-voluntaristliku, süsteemiteooria seisukohalt vaadatuna mehhanistliku lähenemisviisi. Soovimata millegipärast lepinguõigusele iseseisva õigusala staatust anda, on nad "torganud" selle lihtsalt võlaõiguse alla; soovimata tunnustada töölepinguid iseseisva lepinguliigina, on nad töölepingud "torganud" võlalepingute alla, seletades, et nüüdsest peale hakkame töölepinguid reguleerima võlaõiguse raames.

Giganteelnõu kokkupanemisel ei mõeldud nähtavasti hetkekski, missuguse tulemuseni see viib õigusloome loogika seisukohalt. Eelnõust on hästi näha selle autorite elementaristlik-mehhanistlik mõtteviis, mis oli õigusloomes nagu teistelgi aladel veel XVIII ja XIX sajandil võrdlemisi üldine. XX sajandi teisel poolel, seoses õiguse teadustumisega, on selline talitusviis aga anakronistlik.

Õigusloome ei ole administreerimine. Seadused peavad olema ülesehituselt loogilised ja tuginema rahva õiguskultuurilisele traditsioonile, nende põhimõisteid ei saa kuulutatada müstiliselt seletamatuks. Ebaloogilisus maksab ennast teaduseajastul kätte. Üheks juba teoks saanud kättemaksuvormiks on kaheldamatult

see, et ta on sundinud võlaõigusluse ideolooge kompromiteerima ennast avalikkuse ees juttudega võla mõiste seletamatust müstilisusest ja muust sellisest.

14. TÕSIOLUDELE VASTAV PILT VÕLAÕIGUSE ERANDLIKKUSEST ERAÕIGUSE SÜSTEEMIS

Ehkki pole mingit alust väita, et võlaõiguse raames tuleks reguleerida kõiki eraõiguslikke lepingusuhteid, on võlaõigusel Mandri-Euroopa eraõiguse süsteemis täita vaieldamatult eriline roll. Selle rolli erilisusest on valesi aru saadud, kusjuures seda eksistust on süvendanud kihk jutlustada võla õigusliku ja rahvaliku tavakäsituse kokkusobimatust.

Võlaõiguse erilise koha ja funktsioonide õige mõistmise korral ei teki eesti rahva senise õiguskultuuri ja selle elemendiks oleva rahvaliku võlakäsituse ning võla õigusliku käsituse vahel kollisioone. Nad sobivad hästi kokku ning selles pole midagi imes-tama panevat, sest eesti rahva õigustaju on kujunenud sajandite jooksul üldiselt Euroopa kultuurikontekstis.

Tähtis on lähtuda eraõiguse süsteemi õigest kujutlusmudelist, mida võime kujutleda nii, et võlaõigusel on keskne asend teiste eraõigusalade suhtes. Võlaõiguse seosed teiste eraõigustega sümboliseerivad tõsiasi, et kui nende teiste lepingute poolte vahel tekib võlasuhe, reguleeritakse seda võlaõiguse normide alusel.

Võlaõiguse spetsiifilist asendit eraõiguses võib piltlikustada sellise hästi tuntud konstruktsiooni abil nagu vankriratas. Ratta (eraõiguse) tuumikuks on rattarumm, kuhu jooksevad kokku kõigi kodarate otsad. Rattarummu võiks selles süsteemis vaadelda nagu võlaõigust, kodarad on nagu teised iseseisvad eraõiguse alad.

Selline analoogiapilt on küllaltki tabav, ent loomulikult mitte kõiges. Igatahes piltlikustab ta hästi tõde, et võlaõigus ei hõlma ega saagi hõlmata mitte kõiki teisi eraõigusli, nagu ka rattarumm ei hõlma kõiki kodaraid, olgugi kõik kodarad otsapidi rattarummus. Kui ta neid hõlmaks, siis poleks tegu enam vankrirattaga. See oleks pigem mingi kera, millel ei liiguks arvatavasti kuigi hästi ükski vanker. Kui nüüd Riigikogule on esitatud võlaseadu-

se eelnõu, mis hõlmab kõiki (täpsemalt küll paljusid) eraõiguse alaseid, sealhulgas ka lepinguõigust ja igat laadi lepinguid, siis ei vaja lisaseletusi, et tegemist on ebaloomuliku ja ebaloomulise konstruktsiooniga.

Võlaõiguse erilise eraõiguse muude harude seas avaldub selles, et mis tahes teise eraõiguse reguleerimisalas ehk mis tahes teiste eraõiguslike lepingute, sealhulgas näiteks töölepingute, üürilepingute ja kasutuslepingute osalistest võivad ühed jääda teatud asjaoludel teistele võlgu ehk nende lepingute osaliste vahel võivad ilmnedu võlasuhted, milles nii üks kui teine lepingupool ei ole enam vastava lepingu eripäraga seotud, vaid kus üks neist on võlgnik ja teine võlausaldaja. **See tähendab, et töölepinguline suhe võib muunduda teatud asjaoludel võlaõiguslikuks, niisamuti kui üüri- või kasutusõiguslik või mis tahes muu eraõiguslik suhe.** Seda aga, et mis tahes muu eraõiguslik suhe muunduks teatud asjaoludel alati näiteks töö-, üüri- või kasutusõiguslikuks suhteks, üldjuhul ei juhtu.

Sellele pöördumatule eripärale tuginebki võlaõiguse kui eraõiguse tuumikosa funktsioon. **Ilmnegu võlasuhe mis tahes konkreetse lepingu osaliste vahel, see tuleb lahendada võlaõiguse, mitte töö-, üüri-, kasutus- või mõne muu õiguse alusel.** Seesugune talitusviis on niihästi otstarbekas kui arukas. Kui asju nii ei korraldataks, peaks iga lepinguliigi kohta töötama välja võimalike võlasuhte korraldamiseks oma reeglistiku, millesse satuks kindlasti põhjendamatuid erisusi. Siis oleks madalamat järku võlaõigusi niisama palju kui on lepingute eriliike, mis oleks kindlasti mõttetu.

Võlaõiguse erisuse, mitte üldhõlmavuse käsitusest lähtudes rakendatakse mõistet "võlg" nii eesti kui teistegi Euroopa rahvaste õiguskultuuri traditsiooni kohaselt just nii — akuutse võla mõttes, nagu seda eesti õiguskultuuris väljendab kõigile tuntud ütlus **võlg on võõra oma**. Selle tavaütluse mõtet ja üldkehtivust euroopalikus õigussüsteemis ei ole mingit põhjust kahtluse alla panna. Selle mõiste õigusliku tähtsuse eitamine annab pigem küll tunnistust euroopaliku õiguskultuuri vähesest tundmisest või väärarusaamisest.

(Järgneb)

ARVUSTUS

LUURAV JA LUURATAV EESTI

Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artiklite ja dokumentide kogumik. Koostanud Tiit Noormets. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus. Tallinn: Umara, 1999. 295 lk.

Selle kogumiku üllitamiseks olnuks raske paremat ajahetke valida. Eesti eriteenistuste olemasolu ja tegevus on pidevalt skandaalseid paljastusi esile kutsunud. Nähtavasti on mõnel ringkonnal raske aru saada, et iseseisva riigi toimimiseks on vaja ka selliseid institutsioone, mis oma tegevusest pidevalt meediale ei raporteeri. Eriti agar on seesuguseid paljastusi üles puhuma "uuriv ajakirjandus", mis meeleldi neelab alla ja paiskab üldiseks tarbimiseks välja tihti üpris kahtlastest allikatest pärinevat (miks mitte ka vaenuliku võõrriigi eriteenistuste poolt lansseeritud) informatsiooni. Sest mis maksab riigi maine sulepeast imetud või kahtlastest allikatest pärit sensatsiooni ja sellest loodetava kasumimarginaali kõrval?

Alles hiljuti oli ajakirjanduslikuks maiuspalaks nüüdseks juba tegevuse lõpetanud teabeteenistuse eriuksuse olemasolu, mis ametlikult küll kuulus vahipataljoni koosseisu. Samasse ritta võib asetada pideva nämmutamise valitsuse eriteenistuste koordinaatori segaste abielu- ja rahaasjade teemal silmanähtava eesmärgiga kõrget riigiametnikku kompromiteerida.

Seda silmas pidades võib kirjastuse Umara poolt Kistler-Ritso Eesti Sihtasutuse toel üllitatud teadusartiklite ja arhiividokumentide kogumik *Luuramisi* olla heaks järeleaitamisvahendiks isehakanud salateenistusekspertidele. Kuigi geograafiliselt piirdub kogumikus käsitletav aines Eesti territooriumiga, ainult puhuti põigates ka üle Läänemere ja lombi taha, võib selle materjali põhjal teha üldistusi salateenistuste struktuuri ja töömeetodite kohta, mis paljuski on universaalsed.

Nagu enamiku puhul viimasel ajal algatatud lähiajaloo uurimisprojektidest on ka selle temaatilise kogumiku koostamise initsiaatoriks olnud Rahvusarhiivi rüpest mullu iseseisva mittetulundusühinguna tegevust alustanud S-Keskus (tuntud ka Nõukogude Aja Uurimiskeskuse nime all). Nagu kogumiku koostaja Tiit Noormets eessõnas märgib, tuli

kogumiku pealkiri S-Keskuse juhatuse liikme Jaak Valge poolt, keda küll autorite seas ei ole. Rahanappuse tõttu ei suutnud S-Keskus kogumikku ise välja anda. Appi tuli väliseestlaste rahastatav Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, mis varemgi on mitmeid S-Keskuse algatusi toetanud.

Kogumikku sirvides süveneb mulje, et lähiajaloo uurimine on arhiivaaride pärusmaa. Seitsmest autorist neli (Tiit Noormets, Erich Kaup, Peeter Väljas ja Indrek Jürjo) on arhiivitöötajad, sama võib tinglikult öelda ka pensionipõlve pidava endise EKP ajaloo korüfee Olaf Kuuli kohta. See proportsioon on mõistetav, sest kogumik põhineb valdavalt Eesti arhiivides leiduvatel materjalidel. Erandiks on siin H. Walter, kelle artikkel salaluurest Eesti Vabariigi sünnihetkel põhineb publitseeritud materjalidel.

Arhiivitöötajate suur kontsentratsioon eriti Nõukogude aega käsitlevate uurijate seas on seletatav järgmiste asjaoludega. Viimase aastakümne jooksul on erifondid ja mitmed asutused (näiteks ENSV Siseministerium, VEKSA, KGB — viimane küll õige napilt) andnud Rahvusarhiivile üle sadu riulimeetreid toimikuid, mis on seni suures osas korrastamata. Siin on arhiivitöötajatel selge eelis, sest ainult neil on aimu hoidlates leiduvast. Selle materjali läbiuurimist on aga alustatud kõige põnevamatest teemadest, nagu KGB tegevus, mille vastu on üldsusel teravdatud huvi. Kunstiülikooli professor David Vseviov on seda nimetanud kooreriisumiseks. Võttes arvesse olemasoleva materjali suurt hulka ja vähest aega alates selle kasutamise võimaluste tekkimisest, on mõistetav, et enne üldkäsitluste juurde asumist tuleb põhjalikult läbi uurida üksikküsimused. Ja miks mitte alustada kõige ligitõmbavamast.

Kogumiku kokkuseadja T. Noormets on sissejuhatava artikli pealkirjaga "Luure ajaloo allikatest ja uurimisest Eestis" varustanud motoga R. Rowani 1937. a ilmunud raamatu vene tõlkest *Разведка и контрразведка*: "Salateenistusest kirjutatud raamatute puhul on tegu enamasti kelkivate memuaaride, kahtlaste paljastuste või siis poolilukirjanduslike ja melodramaatiliste lugudega saladuslikest, erutavatest sündmustest ja mõne salateenistuse agendi kangelastegudest." Sellega on koostaja selgelt mõista andnud, millest soovitakse hoiduda. Ette rutates olgu öeldud, et ülesandega on toime tulnud.

Samas on esile toodud ka Eesti lähiajaloo uurijate alaline painaja: allikmaterjalide nappus ja katkendlikkus. Eesti okupeerimise eel hävitati Poliitilise Politsei ja Sõjavägede Staabi II (luure- ja vastuluure) osakonna arhiivid. Dokumentide hävitamine algas kohe pärast vastastikuse abistamise pakti allkirjutamist Eesti ja N. Liidu vahel ja viidi lõpule vahetult enne Eesti okupeerimist 16. juunil 1940. Toonaste sünd-

muste valguses oli see ainuõige tegu, sest nii säästeti paljude agentide elu. Tõsi, teatava osa sellest andmebaasist suutis NKVD välja pressida tabatud polpoli ja sõjaväeluure juhtide ülekuulamistel.

Samas on eri teadustööde dokumentide selgitamisel ning igapäevase arhiivitöö käigus leitud palju seni kasutamata dokumente luuretegevuse kohta Eestis, mille abil on võimalik seda valdkonda siiski teaduslikul tasemel uurida. Lisaks Eesti Vabariigi salateenistuste materjalidele leidub N. Liidu julgeolekuorganite dokumente, eelkõige pärast Eesti liidendamist nende kätte langenud Eesti luurajate ülekuulamisprotokollid, samuti dokumente, mis kajastavad Nõukogude luure tegevust Eestis aastail 1920–1940 ning vastuluuret ENSVs. Kogumiku artiklites on kasutatud samuti Läti ja Leedu arhiivides säilitatavaid materjale.

Kogumiku avab sõjaajaloolase Hannes Walteri artikkel pealkirjaga "Salaluure Eesti Vabariigi sündimise ajal". Erinevalt teistest kirjutistest pole siin kasutatud arhiividokumente, vaid kõik faktid on võetud trükitis ilmunud materjalist. Et artiklis vaadeldakse Vene luuret ja vastuluuret XX sajandi algul ja Nõukogude salaluure kujunemist, on arhiiviallikate puudumine mõistetav. Vastavat teavet säilitatakse Venemaa arhiivides, kus töötamiseks loa saamine on seotud suurte sekeldustega ja töötamine ise suurte kuludega. Samas oleks salateenistuste võitlust Eesti Vabadussõjas käsitleva osa võrtsitamine arhiivmaterjalidega asjale ainult kasuks tulnud. Nähtavasti on siin tegemist autori kalduvusega rajada oma uurimused publitseeritud materjalidele. Selles artiklis mõjuvad häirivalt paar ilmselt vääratust, mis on nii autoril kui toimetajal kahe silma vahele jäänud. Näiteks lk 11 nimetatakse Vene Varssavi sõjaväeringkonna juhiks kolonel Batjuškinit, kuigi tegemist oli ikka vist polkovnikuga. Hoopis arusaamatuks võib jääda Vene Balti laevastiku põhjalaskmine "pagulaste" poolt Tsušimas. Kui jaapanlaste asemel oli tegu tõesti pagulastega, on tegemist vähetuntud faktiga, millest peaks põhjalikumalt kirjutama või vähemalt allikatele viitama.

T. Noormets toob artiklis "Eesti sõjaväeluure tegevusest, meetoditest ja vahenditest aastail 1920–1940" väljavõttena kaitseministri 23. XII 1932 kinnitatud luureteenistuse eeskirjast: "Luuretegevuse eesmärgiks on hankida andmeid ja luua ülevaade: vastase sõjalistest jõududest, nende tegevusest ja kavatsustest; maastikust ja seal leiduvatest esemetest, mida vastane on ehitanud või kohastanud sõjaliseks otstarbeks; vaenulise riigi rahvast, sise- ja välispoliitilisest olukorrast ja majanduslikust seisukorrast; elanikkonna poliitilisest ja majanduslikust seisukorrast oma territooriumil; oma vägede moraalsest seisukorrast." Edasi tuleb juttu vastuluure- ja luureasutuste loomisest, milleks 1920. a asutati vastavalt Kaitsepolitsei (1925 Poliitiline Politsei) ja Sõjavägede Staabi II osa-

kond. Viimane jaotus omakorda kolmeks jaoskonnaks. Jaoskond A tegeles teabe kogumisega, B jälgis sõjaväelasi, tegi kindlaks Venemaalt sissehiilinud isikuid, saatis agente Venemaale, hoidis silma peal teiste riikide saladiplomaatilistel sammudel ning jälgis vaenulikke jõude: eesti kommuniste Venemaal, balti sakslasi ja vene monarhiste. Jaoskond D jälgis ja uuris kahtlast välismaist kirjavahetust, teostas järelevalvet kahtlaste isikute kirjavahetuse üle sisemaal ning hoidis silma peal ajakirjandusel. Viimane punkt jäi puhtteoreetiliseks, sest pärast sõja lõppu kaotati sõjatsensuur. Küll aga tehti rahuajal selle kehtestamiseks vajalike ettevalmistusi. Nii näiteks õpetati Sõjaväe Ühendatud Õppeasutustes luurekursuse raames tsensuuriteooriat.

Edasi vaatleb autor lähemalt vastuluuret ja välisluuretegevust N. Liidu vastu. Raadioluure kohta märgitakse, et kõrgtehnoloogiat nõudev ja seetõttu väga kallis sideluure on tehnika kiire arengu tõttu Eesti-taolisele väikeriigile üle jõu. Seda püüti asendada rahvusvahelise koostööga. Selleks oli eelkõige Eesti ja Soome vaheline edukas koostöö N. Liidu Balti Laevastiku raadioside jälgimisel, mis koos 1930. aastatel loodud ühise rannakaitsesuurtükiväe ja laevastiku tegevuse plaaniga Soome lahe sulgemiseks sõjaolukorras kummutab mitmed seni kehtinud arvamused kahe riigi vahelise koostöö nappusest. Raadioluure alal tehti koostööd ka sakslastega, kusjuures Saksa tehnikaga ja Saksa spetsialistide abil rajati idapiiril mitu raadioluurejaama. Lisaks ülaltoodud rahvusvahelisele koostööle toimus vastastikku kasulik koostöö Inglise, Soome, Läti ja Poola luurega. Leedu jäi sellest koostööst kõrvale, sest konflikti tõttu Poolaga Vilniuse pärast oli ta hakanud otsima N. Liidu toetust. Seetõttu kardeti, et leedulaste kaudu võib luureinfo sattuda N. Liidu kätte. Mõnevõrra üllatav on lugeda, et 1938. a sai luurepartneriks ka kauge Jaapan. Eesti partnerid olevat kõrgelt hinnanud Eesti sõjaväeluuretalituste professionaalsust.

Neid kiidusõnu jahutab järgmises artiklis Eesti sidemetest ja Roman Birgi rollist Nõukogude vastuluure operatsioonis "Trust" aastail 1922–1927 Eero Medijainen. Artikli aluseks on 1927. a Soome põgenenud OGPU tegelase Aleksander Eduard Opperput-Staunitzi kiri endise Eesti Moskva saadiku Ado Birgi abikaasale Olgale. Kirjas sisalduvad andmed heidavad valgust "birgiaadi" nime all tuntuks saanud ja Eesti diplomaatiat rängalt vapustanud skandaali tagamaadele. Artiklis on juttu ka asjasse segatud teisest Birgist — see oli saatkonna atašee Roman Birk, kes tegelikult täitis Kindralstaabi II osakonna ülesandeid. Vaatamata ühisele perekonnanimele ei olnud kaks Birki sugulased.

Artikli lisas on ära toodud ka Opperput-Staunitzi kirja eestikeelne tõlge. Arvestades kogumiku üldist ülesehitust võinuks selle kui dokumendipublikatsiooni paigutada raamatu lõppu.

Olaf Kuuli vaatleb artiklis "Luurajad-poliitvangid" 1940. aastal Eesti okupeerimise aegu Nõukogude soomukite toel tegutsenud mässulise lumpeni poolt vabastatud "poliitvange", kes tegelikult olid N. Liidu salakuulajad, sest poliitvangid olid vabastatud amnestiaga 1938. a mais. 1940. a vabastatud 36 "poliitvangist" olid 23 Eesti kodanikud, 11 N. Liidu alamad ja 2 kodakondsuseta. Rahvuse järgi oli nende seas 23 venelast, 11 eestlast, 2 ingerlast, 1 lätlane ja 1 juut. Haridustase oli madal: kõrgharidust ei olnud kellelgi, enamiku koolitee oli piirdunud algkooli 2–4 klassiga. Elukutselt olid nad peamiselt lihttöölised, ent oli ka kaks ajateenijat ja üks ohvitser (Narva kindlustuste plaanid N. Liidule müünud Pioneerpataljoni kapten Nikolai Trankmann). Süüaluste karistusmäär kõikus 2 aastast vangimajas kuni 20 aasta sunnitööni. Kokkuvõttes tõdeb O. Kuuli, et luuretegevuses kasutas N. Liit rohkesti juhuslikke ilma eriettevalmistuseta inimesi. Samuti jättis soovida professionaalsete luurajate tase, sest nende tegevus osutus väheviljakaks. On märgitud, et peamiselt Eesti idapiiri läheduses asuv vene elanikkond oli soodne pinnas luureagentide värbamiseks.

O. Kuuli kõrval on kogumiku autorite seas esindatud teinegi kunagine parteiajaloolane Erich Kaup. Kui esimene on teinud kannapöörde oma käsitluses, siis teine on võtnud uurida hoopis uue teema. Artiklis "Läbi kadalipu" vaatleb E. Kaup Nõukogude agentuuri tegevust aastail 1944–1949 Eestis paiknenud sõjavangilaagrites. GB organite ülesandeks oli teha sõjavangide filtreerimisega kindlaks need, kes kuuluvad repatrieerimisele, ja need, kes saadetakse süüteo selgitamiseks erirežiimiga laagrisse. Tšekistid lähtusid sellest, et varem või hiljem saadetakse sõjavangid tagasi kodumaale. Laagrites kavandati nende edasist kasutamist kodumaal. Samuti värvati vangide seast inimesi nn antifaašistliku liikumise tarbeks. Viimased sõjavangid lahkusid Eestist 1950. aastate algul.

Väga päevakohane on Peeter Väljase uurimus hävitusagentidest, kelle kasutamine kuulus Nõukogude julgeolekuorganite operatiivagentuurtöö meetodite hulka võitluses metsavendadega sõjajärgsel perioodil. Päevakohane sellepärast, et alles hiljaaegu mõisteti kohut kunagise hävitusagendi Karl-Leonhard Paulovi veretööde üle, kelle juhtumit autor millegipärast ei käsitlenud.

Sõjaliste operatsioonide kõrval kasutati metsavendade vastu ka agente, kes jagunesid vastavalt ülesannetele marsruutagentideks, siseagentideks ja hävitusagentideks. Lähemalt on vaadeldud hävitusagen-

tide (агент-боевик) tegevust, kelle ülesandeks oli rühmituste varitsustele juhtimine, üksikute metsavendade ja nende gruppide juhtide kinnivõtmise tagamine või nende füüsiline hävitamine. Kuigi Riikliku Julgeoleku Komitee kõrgema kooli vastuluuretegevuse sõnastiku kohaselt värvati lahinguvarustus kandev ja eriülesandeid täitev hävitusagent nõukogude patriootide hulgast, lubatakse samas kasutada ka kinnivõetud ja värvatud "vaenlase diversiooni-luuregruppide ja natsionalistlike bandede liikmeid". Vähemalt Eestis oligi tegemist peamiselt viimastega, sest "nõukogude patrioote" oli rahva seast raske leida. Agente värvati peamiselt kompromiteeriva materjali (enda või sugulaste teenimine Saksa armees või Omakaitstes, Eesti Vabariigi või Saksa okupatsiooni aegne ühiskondlik tegevus) või siis kasutati ära madalamaid instinkte — võimuiha, ahnust, kadedust.

Olemasolevale allikmaterjalile toetudes kirjeldab autor hävitusagentide "töömeetodeid" ja toob mitmeid näiteid agentide vägitegudest. Lisaks sellele on vaadeldud julgeolekuorganite struktuuri, Eestis teostatud repressiivpoliitikat ning teadusartikli reeglite kohaselt antud põhjalik ülevaade kasutatud allikatest.

Kogumiku artiklite osa lõpetab endale KGB tegevuse uurijana nime teinud Indrek Jürjo käsitus Nõukogude luure ja teaduse suhetest Eestis ning Baltimaades Nõukogude perioodil. See arendab edasi tema uurimust KGB operatsioonidest Eesti pagulaste vastu.

Et Eestis ja Lätis on KGB sellelaadilisi dokumente säilinud võrdlemisi vähe (peamiselt väljasõidutoimikud), on autor kasutanud tunduvalt rohkem informatsiooni sisaldavaid Leedu Eriarhiivi materjale. Nende põhjal on võimalik saada mingi ettekujutus KGB teaduslik-tehnilise luure eesmärkide ja konkreetse tegevuse kohta.

Teadusasutustega tegelesid KGB 1. osakond (välisluure), mõningal määral ka 2. osakond (vastuluure) ja "ideoloogilise diversiooni" vastu võitlev 5. osakond. Teadusasutusi nagu ka teisi tsiviilasutusi kontrollisid nn KGB tegutseva reservi ohvitserid, kes olid tööle vormistatud peamiselt välissuhete ametnikena. Lisaks neile kasutati hulgaliselt agente ja usaldusisikuid. Autor peab vajalikuks selgitada agendi ja usaldusisiku erinevust, mis seisneb selles, et usaldusisiku suhted KGB töötajaga ei olnud salajased, kuid ümbruskonna eest jäi varjatuks nende suhete iseloom ja usaldusisiku roll KGB abistamisel. Neilt ei võetud allkirja salajase koostöö kohta, ei antud varjunimesid ega avatud ka agenditoimikut. (Mõni aeg tagasi kirjutati ajakirjanduses Riigikogu esimehest Toomas Savist kui KGB usaldusisikust.)

Eraldi vaatleb I. Jürjo KGB septsusi kesksete Balti pagulasorganisatsioonide vastu. Nendeks olid 1968. a asutatud Balti Teaduste Eden-

damise Ühing (AABS), mis arendas tegevust USAs ja Kanadas, ning 1970. a Rootsisis rajatud Balti Instituut (BI). Nende asutuste korraldatud üritustele sokutati oma agente, kelle kaudu püüti igati saavutada, et need teadusasutused loobuksid poliitiliste avalduste tegemisest ja piirduksid vaid teaduslike probleemide käsitlemisega. Mitmesuguste võtetega üritati külvata vastuolusid pagulasühiskonna liidrite seas, mis mingil määral ka õnnestus. AABSi osas jäid KGB ponnistused väheviljakaks. Küll aga muutis BI senist suunda ja võttis kursi tihedamale kodumaaga suhtlemisele, loobudes näiteks vangistatud vabadusvõitlejate Jüri Kuke ja Mart Nikluse vabastamist toetava avalduse vastuvõtmisest. Autor siiski mõonab, et BI kursimuutus toimus KGB tegevusest sõltumatult.

Pikemalt on autor kirjeldanud baltisakslasest Kieli ülikooli õigus-teaduse professori Dietrich Loeberi värbamiskatseid. Et Loeberi uurimisobjektiks oli Nõukogude õigusteadus ja et ta materjali kogumiseks hakkas varakult külastama N. Liitu, nägi KGB temas perspektiivikat objekti oma teadusluure eesmärkide tarvis. Ometi lõppes hoolikalt kavandatud operatsioon teadlase ideoloogiliseks mõjutamiseks fiaskoga.

Kogumiku lisana on publitseeritud valik Eesti salateenistuse tegevust kirjeldavaid dokumente. Koostaja on soovinud lugejale anda ettekujutuse salateenistuste tegevusest ja töömeetoditest, samuti sellest, millises vormis on luurajad jäädvustanud oma tööd. Kui midagi sellele kogumikule ette heita, siis ainult publitseeritud dokumentide ühekülgsust, sest valik täiendab üksnes kogumiku toimetaja T. Noormetsa artiklit Eesti sõjaväeluure tegevusest. Kindlasti oleks tulnud asjale kasuks, kui ka teiste artiklite illustreerimiseks oleks lisatud dokumente. Samuti olnuks vajalik isikunimedede registri lisamine.

Võrreldes Venemaal avaldatava luure- ja KGB-teemaliste uurimuste tulvaga mõjub *Luuramisi* tagasihoidliku nirekesena. Kahtlemata on siin objektiivseid põhjusi, millest oli juttu käesoleva kirjutise alguses. Siiski on lootust, et tänu S-Keskuse ja Kistler-Ritso Eesti Sihtasutuse jõupingutustele on oodata uusi selliseid publikatsioone.

Viktor Niitsoo

Eesti on XX sajandil olnud oma geopoliitilise asendi tõttu pidevalt välisriikide luurehuvide ristumiskohaks. Mõistagi ei saanud ka Eesti iseseisva riigina läbi ilma omapoolse luurealase tegevuseta nii siseriigis kui välismaal. Paraku on see teema — välisriikide luurehuvid Eestis ja Eesti enda luuramised — senises eestikeelses ajalookirjanduses peaaegu täiesti uurimata valdkonnaks. Seetõttu on igati tervitatav, et Tiit Noormetsa tegusal eestvedamisel on 1999. a lõpus ilmunud artiklite ja

dokumentide kogumik, mis kannab tabavat pealkirja *Luuramisi*. Tõsi, kogumiku alapealkiri *Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil* tundub siiski pisut eksitav, sest avaldatud artiklites on eelkõige juttu Nõukogude salateenistuste tegevuse eri tahkudest Eesti Vabariigis, hiljem ENSVs. Nõukogude salateenistuste "jalg" meie ajaloos on tõesti suur olnud ning selle käsitlemine seega mitmel põhjusel õigustatud.

1917. a oktoobripöörde ja sellele järgnenud kodusõja üheks kõige olulisemaks tagajärjeks oli Venemaa sajandite jooksul kujunenud geopoliitilise seisundi kardinaalne teisenemine. Endise Vene impeeriumi äärealade — Soome ja Balti kubermangude — iseseisvumine oli Nõukogude Venemaa juhtkonnale eriti vastumeelne. Iseseisvate piiririikide teke rikkus bolševistliku juhtkonna arvates senist sõjalis-strateegilist tasakaalu Loode-Venemaal, seadis otsesesse ohtu riigi olulisema tööstuskeskuse ja "revolutsiooni hälli" Petrogradi ning kahjustas varasemaid kaubandussidemeid Lääne-Euroopaga. Seetõttu oli sovetivõimu peamiseks eesmärgiks Läänemere regioonis algusest peale I maailmasõja eelse *status quo* taastamine, teisisõnu öeldes impeeriumi varem tel tekkinud väikeste piiririikide iseseisvuse hävitamine, mis kenasti harmoneerus ka bolševike unistuse — maailmarevolutsiooni — teostamise püüetega. Piiririikide iseseisvuse hävitamise teenistusse rakendasid bolševikud ka oma luureorganite tegevuse. Seetõttu pole sugugi üllatav, et Nõukogude luure huvi Soome ja Balti riikide vastu oli sõdadevahelisel perioodil silmatorkavalt suur.

Nii nagu paljudes teisteski valdkondades, kasutasid sovetid luureorganite loomisel ära asjaomaseid tsariaegseid institutsioone ning nendes töötanud inimesi. Osalt vaatleb tsariaegsete institutsioonide ümberkujundamist punavõimu teenivateks luureorganiteks kogumiku referatiivne avaartikkel "Salaluure Eesti Vabariigi sündimise ajal", mille autoriks on Hannes Walter. Paraku tugineb tema käsitlus eelkõige ühele ammusele dokumentide kogumikule (1946). Kui juba sihiks on võetud referatiivne ülevaade, siis oleks pidanud kasutama ka viimastel aastatel Venemaal ilmunud uurimusi. Ainult Valeri Kotšiku 1998. a ilmunud mitmeosalist artiklit Nõukogude Venemaa sõjaväeluure algusaastatest (Kotšik 1998: 5–12) on Walter siiski kasutanud.

Kirjanduse tagasihoidliku kasutamise tõttu sisaldab H. Walteri artikkel mitmeid vastakaid, kohati pidetuid seisukohti. Artikli alguses tõdeb autor, et XX sajandi alguses tegelesid Venemaal salaluure ja vastuluurega "põhiliselt sandarmeeria ja politsei" ning alles 1903. a rajati tollase sõjaministri A. Kuropatkini eestvedamisel sõjaväeluure (lk 11). Venemaa sõjaväeluurest arvestataval tasemel saame siiski rääkida juba Napoleoni sõdade ajast alates ning siinkohal saab vaid soovitada autorile

1998. a Mihhail Aleksejevi sulest ilmuma hakanud 5-köitelist *Venemaa sõjaväeluure ajalugu*.

Seni on sellest ilmunud kaks esimest mahukat raamatut, mille käsitlus ulatub 1914. aastani¹. Erinevalt Venemaa Föderaalse Juurdlusbüroo egiidi all ilmuvast Vene välisluure ajaloost² (mille puhul ei saa teaduslikust tasemest eriti rääkida) on nimetatud väljaanne uudsele arhiiviainesele tuginev tõsiteaduslik uurimus. M. Aleksejev on avaldanud eraldi raamatu ka Vene luurealasest leksikast (Aleksejev 1996) ning teemakohaseid artikleid hilisema aja luuretegevuse kohta, eriti mis puudutab Nõukogude sõjaväeluure kujunemist (Aleksejev 1998b). Lisaks M. Aleksejevi töödele on asjakohane osutada ka Jevgeni Sergejevi ja Artjom Ulunjani mahukale ühisuurimusele Vene sõjaliste agentide tegevusest aastatel 1900–1914 (Sergejev, Ulunjan 1999).

Kuidagi ei saa nõustuda ka H. Walteri seisukohaga, et Vabadussõja alguseks oli “Nõukogude Venemaa luure väljakujunenud ja toimis suurte kogemustega professionaalide juhtimisel” (lk 22). Selles kontekstis jääb arusaamatuks autori hilisem tõdemus, mis peab silmas 1919. a suve, et Nõukogude “salaluures lõppes diletantluse periood ja pöörduti tagasi traditsioonilise spionaaži juurde, mida organiseerisid professionaalid” (lk 31). Millal siis “professionaalid” asja üle võtsid, see jääb allakirjutanule arusaamatuks. Küll on aga ilmselge, et 1918. a lõpuks oli Nõukogude luure alles kujunemisjärgus ning mitte mingil juhul ei olnud tegemist tegusalt toimiva institutsiooniga. 1918. a septembriks oli Nõukogude sõjaväeluure suutnud luua oma agentuurvõrgu — 20 agent-residenti — Saksamaa poolt okupeeritud aladel, kuid nende kvalifikatsioon ja informatsioon jättis soovida (Aleksejev 1998b: 41).

1918. a novembri alguses reorganiseeriti Nõukogude sõjaväeluure ühtseks institutsiooniks — Nõukogude Venemaa Revolutsioonilise Sõjanõukogu välistaabi registreerimisvalitsuseks (luurevalitsuseks), kuid see oli alles algus. Registreerimisvalitsusest kujunes arvestataval tasemel luureorgan alles 1919. a lõpus ja 1920. a alguses ning ka siin oli oma osa etendada Eestil ja eestlastel. H. Walter küll kiidab oma artikli lõpus Eesti luure efektiivset toimimist Tartu rahu sõlmimise ajal, kuid jätab

¹Aleksejev 1998a. Esimene raamat käsitleb sündmusi kuni Vene-Jaapani sõjani, teine sealt kuni 1914. aastani.

²*Otšerki* 1996–1999. Selle väljaande lugemisel tuleb kohe meelde ENSV-aegne luure(luiskel)lugude kogumik *Kompromiss on välistatud* (Tallinn 1994). Praegune käsitlus lõpeb 1945. aastaga, ilmumas on veel kaks köidet.

vaatluse alt välja vastaspoole tegevuse. Ka see oli tegelikult edukas, arvestades tollast sõjalis-poliitilist olukorda.

See oli aeg, mil algas Nõukogude sõjaväeluure agentuurvõrgu laiaulatuslikum loomine välismaal³. Selle aluseks oli Punaarmee Välistabi ülema 16. II 1920 allkirjastatud käskkiri, millega kohustati registreerimisvalitsust "organiseerima laiaulatuslikku agentuurluuret" väljaspool Nõukogude Venemaa piire. Eriti suurt tähelepanu tuli pöörata riikidele, millega sõjalise konflikti puhkemine oli lähitulevikus kõige tõenäolisem. Välistabi arvates kuulusid nende riikide hulka tollal Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola, Rumeenia, Türgi, Aserbaidžaan, Gruusia, Armeenia, Pärsia, Afganistan ja Jaapan. Viiega neist — Eesti, Gruusia, Leedu, Läti ja Soomega — sõlmis Nõukogude Venemaa 1920. a rahulepingud. Samal ajal pidid just need riigid registreerimisvalitsuse arvates saama platsdarmiks välisluure organiseerimisele Lääne-Euroopas. 1920. a peetud rahuläbirääkimised kiirendasid ja ühtaegu hõlbustasid Nõukogude luurevõrgu rajamist nendes riikides.

Milleni siis jõuti? 1920. a jooksul loodud Nõukogude sõjaväeluure agentuurvõrk välismaal (kokku 18 riigis) koosnes 9 pearesidentuurist ja 68 residentuurist. Lisaks tegutsesid välismaal ka 32 üksikagenti ning 19 eriagenti. Sõjaväeluure agentuurvõrk oli eriti tugev kolmes Balti riigis, Soomes ja Poolas. Nendes riikides tegutses kokku 4 luure pearesidentuuri, 44 residentuuri, 16 üksikagenti ja kõik 19 eriagenti. Samas aga olenes igas riigis rajatud luurevõrk ka sealse pearesidendi enda visioonidest, isikuomadustest ning aktiivsusest. Ehk teisisõnu: sõjaväeluurevõrgu ülesehitamine välismaal ei toimunud mingi unifitseeritud kava kohaselt, vaid paljuski stiihiliselt ning — nagu eespool mainitud — eelkõige olenevalt pearesidendist ja tema suutlikkusest.

Silmatorikavalt suur oli selles agentuurvõrgus Eesti osa. Luurevõrgu ulatuslikum loomine Eestis algas Eesti ja Venemaa vaheliste rahuläbirääkimiste käigus. Sel ajal rajati Peterburis eraldi luurekeskus agentuurluure teostamiseks Eesti suunal. Keskuse esmasteks ülesanneteks oli agentide värbamine, instruktaaz, nende toimetamine Eestisse ja sealse luuretöö koordineerimine. Keskuse ülemaks nimetati 31. XII 1919 eestlasest bolševik L. Mart. Luuretöö organiseerimiseks eraldati kesku-sele esialgu 15 000 tsaari- ja 44 000 nõukogude rubla.

17. I 1920 esitas keskus registreerimisvalitsusele kinnitamiseks "Luure organiseerimise skeemi Eestimaal". Selles dokumendis jaga-

³Aleksejev 1998b: 43–44. Neid andmeid on refereeritud ka viimases Vene sõjaväeluure ajaloole pühendatud populaarses ülevaates Kolpakidi, Prohhorov 2000, I: 96–99.

ti Eesti viieks luurerajooniks (Tartu, Narva, Tallinn, Valga, Rakvere). Iga rajooni etteotsa oli planeeritud resident koos kolme abilisega, kelle ülesandeks pidi olema talle alluvus rajoonis ettenähtud agentuurvõrgu loomine. Kuigi kava kiideti registreerimisvalitsuses heaks, ei kujunenud luurevõrgu loomine päriselt mainitud dokumendi alusel. 1920. a suveks oli keskuse normkoosseisuliseks suuruseks 20 inimest. Nendele lisaks tegelesid Jamburgi ja Pihkva piiripunktis agentide saatmise ja vastuvõtmisega veel vastavalt 8 ja 12 inimest.

Eestis oli 1920. a suveks loodud kaks ringkonnaresidentuuri (pearesidentuuri) keskustega Tallinnas ja Tartus. Tallinna pearesidentuurile allus kolm jaoskonna- ehk rajooniresidentuuri: 2 Narvas ja üks Rakveres. Tartu pearesidentuurile allus kaks rajooniresidenti Valgas. Lisaks tegutses selleks ajaks Eestis veel 6 iseseisvat rajooniresidenti maapiirkondades. Iseseisvalt tegutsevad residendid ei olnud seotud ringkonnaresidentuuridega, vaid pidasid otsesidat keskusega kuller-agentide vahendusel läbi Jamburgi ja Pihkva piiripunkti. Pearesidentuuride endi sees võis soodsatel tingimustel sidepidamiseks kasutada ka šifreeritud telegramme. Registreerimisvalitsuse korraldusel pidi Tallinna pearesidentuur tagama agentide saatmise mujalegi: Ameerikasse, Saksamaale, Rootsi ja teistesse riikidesse. 1920. a lõpuks tegutses Eestis 2 pearesidentuuri, 11 residentuuri, 8 üksikagenti ja 8 eriagenti.

Tallinna pearesident kandis agendinime "Fjodorov" ja teda nimetatakse kogenud pörandaluse töö kogemusega bolševikuks. Pearesident "Fjodorov" juhatas kolmele ringkonnaresidendile lisaks veel raha eest värvatud 7 üksikagendi luuretegevust Eestis. Keskusele saadetud aruanetest selgub, et tema agendid tegutsesid Eesti Vabariigi välis- ja sõjaministeeriumis, vastuluures ning ka erinevates "valgekaartlikes" organisatsioonides. Tegemist oli agentidega, kes pääsesid oluliste dokumentide juurde ja edastasid seetõttu keskusele huvitavat informatsiooni eri valdkondadest. 1920. a lõpus keskusele saadetud aruanne sisaldas näiteks sõjaministeeriumist saadud Eesti armee dislokatsiooni ning mitme saare kindlustuste kirjeldusi. Keskusele saadeti ka rida huvipakkuvaid andmeid Soome armee ja selle ohvitserkonna koosseisu kohta. Vene valgete ringkondadest saadi nende "Rahvaarmee" võimalik rünnakuplaan Itta. Selle plaani ostis "Fjodorov" pärast kauplemist 250 naelsterlingi (umbes 100 000 tsaarirubla) eest ühe Eesti vastuluures töötava "valgekaartlase" vahendusel. "Fjodorovi" arvates aitas vahendada seda "kaupa" (mille eest alul küsiti koguni 2500 naelsterlingit) ka Eesti vastuluure, sest "eestlased peavad Balahhovitšit ohtlikumaks vaenlaseks kui Nõukogude Venemaad". Eestis saadud kogemusi agentuurvõrgu ülesehitamisel kasutati ära Leedus. Ka Leedus algas ulatuslikuma luurevõrgu rajamine

paralleelselt rahuläbirääkimistega. 1920. a augustiks olid Vene sõjaväeluure agentuurvõrgud rajatud kõigis kolmes Balti riigis, mõistagi ka Soomes.

Siinkohal on sobiv mõne sõnaga peatuda ka nendel inimestel, kes Nõukogude sõjaväeluuret rajasid. Eriti oluline on kindlasti tõsiasi, et nende hulgas oli silmapaistvalt palju lätlasi ja eestlasi. Registreerimisvalitsuse ülemaks nimetati 1918. a oktoobris Semjon Aralov, kelle asetäitjaks sai lätlane Valentins Pāvulans. Teda on peetud salapäraseks isiksuseks, kes “ei tea kust ilmus ja ei tea kuhu kadus”. Registreerimisvalitsuse 1. osakonna (sõjakontrolli) ülemaks sai eestlane Maks Trakmann (Kolpakidi, Prohhorov 2000, I: 70). Tsaariaegne ohvitserkond kaasati registratsioonivalitsuse töösse konsultantide näol, kes siiski enamasti agentuuriga otseselt kokku ei puutunud. Luureorganitele vajaliku kaadrit hakati välja õpetama luure ja sõjaväekontrolli kursustel. Eriti keeruline oli aga agentuurvõrgu loomine, sest vastava ettevalmistuse ja tahtmisega inimesi oli raske leida. Isegi parteilised mobilisatsioonid ei andnud loodetud tulemusi — enamik kommuniste polnud luuretööks lihtsalt sobivad.

1919. a veebruaris oli registreerimisvalitsuses kirjas 89 registreeritud agenti ning ligi 50 registreerimata kaastöölist. Sotsiaalselt päritolult oli enamik agentidest töölised (43), kuid nende hulgas oli ajakirjanikke, raamatupidajaid ja mitme teise elukutse esindajaid. Registreeritud agentide seas oli 11 venelast, 11 valgevenelast, kokku 39 lätlast ja eestlast ning veel soomlast (6), ukrainlast (6), sakslast (1), ungarlast (2), juute (6) ning poolakaid (6) (Aleksejev 1998b: 42). Luurevalitsuse juhtkonna meelest võis aga ainult kümnelt agendilt saada väärtuslikku informatsiooni.

Alates 1919. a suvest oli agentuurluure suurelt osalt eri rindete staapide ülesandeks. See oli tollast sõjategevust silmas pidades igati loogiline. Rindel püüti luuret teostada eelkõige marsruutagentide abil, harvemini residentide peale lootes. Et sõjaline olukord pidevalt muutus, siis polnud enamasti võimalik püsivat agentuuri luua. Sageli saadeti ühte ja samasse piirkonda mitu erinevat marsruutagenti isegi ühe ülesandega, lootes, et mõni neist ikka oma eesmärgi täidab. Sageli loodeti luureandmeid saada ka põrandaaluste parteiorganisatsioonide liikmete käest, sealhulgas Eestist. Eesti vastu suunatud luuretegevust juhtis Registreerimisvalitsuse 1. osakonna (maa-agentuuri) Põhja allosakond (jaoskond). Selle alla kuulusid Skandinaavia maad, Eesti, Läti, Soome, Murmansk ja Arhangelski rajoon. Allosakonna ülemaks nimetati 1919. a juulis lätlane Voldemars Gruzdups, endine tsaariarmee nooremohvitser.

Registreerimisvalitsuse kujunemisprotsessi ebakindlus väljendus kindlasti ka osakonnaülemate pidevas vahetamises. 1920. a suvel nime-tati uueks ülemaks elukutseline revolutsionäär Sergei Gussev. Ka tema ametiaeg jäi lühikeseks, sest 1920. a jaanuaris sai luurevalitsuse uueks ülemaks Georgi Pjatakov ning kuu aega hiljem Vladimir Aussem⁴, kes jäi ametisse kuni sama aasta augustini. Seejärel jäid nõukogude sõjaväe-luure juhtohjad pikaks ajaks, sisuliselt kuni 1937. aastani lätlaste kätte: aastatel 1920–1921 juhatas sõjaväeluuret Jānis Lencmanis, 1921–1924 Arvids Zeibots ning seejärel kuni 1935. aastani Jānis Bērziņš. Alles pärast 1930. aastate teise poole suurpuhastust muutub Nõukogude sõja-väeluure koosseis venelikuks, kuhu muulastel enam eriti asja ei ole.

Tiit Noormetsa artikkel “Eesti sõjaväeluure tegevusest, meetodi-test ja vahenditest aastail 1920–1940” on kindlasti kogumiku üheks keskseks uurimuseks. Artikkel tugineb valdavalt arhiiviallikatele ning püüab anda mitmepalgelise ülevaate Eesti sõjaväeluure (Kindralstaabi resp. Sõjavägede Staabi II osakond) arengutest sõdadevahelisel perioo-dil: käsitletakse sõjaväeluure organisatsiooni ja ülesandeid, vastuluuret, raadioluuret ning rahvusvahelist koostööd. Kuid kõige enam on arti-kklis siiski tähelepanu pööratud N. Liidu vastu suunatud välisluurele. Autor rõhutab, et Eesti sõjaväeluure peamisteks tegevusmeetoditeks Nõukogude Liidu kohta käivate andmete hankimisel oli “agentuurluure ja töö trükitud allikatega” (lk 45), millele lisandus kindlasti ka Venemaal viibivailt sõjaväeatašeedelt saadud informatsioon. Eesti sõjaväeluure põhieesmärgiks oli mõistagi hankida eelkõige usaldusväärset teavet Punaarmee kohta.

Kuidas aga hinnata Eesti luure saadud andmeid? T. Noormets on veendunud, et Eesti sõjaväeluure tegutses kõrgel tasemel ja efektiivselt, saades hulgaliselt huvitavaid andmeid oma põhivastase, Nõukogude Ve-nemaa kohta. Samas tuleb siiski tunnistada, et Nõukogude sõjaväeluure varustas teiste riikide luuret oma variorganisatsioonide kaudu ka ise paraku enamasti desinformeeriva teabega. Tundub, et ilma saadud ma-terjali analüüsimata pole võimalik Eesti sõjaväeluure tegevusele päris adekvaatset hinnangut anda. Võtame kasvõi 1939. aasta. Kui täpselt suutis Eesti sõjaväeluure ette näha Moskva kavatsusi, kui täpselt hin-nati piiridele koondatud Punaarmee suurust jne? Sellist analüüsi oleks võimalik teha, sest praeguseks on Eesti piiridele koondatud N. Liidu

⁴Vt lähemalt Kolpakidi, Prohhorov 2000, II: 220–221, 287–291. Nimetatud raamatu 2. köites ongi ära toodud hulk Nõukogude sõjaväe-luurega seotud isikute elulugusid (sh mitmete eestlaste, veelgi enam lätlaste omi) ning sõjaväeluure struktuuri kirjeldused.

vägede tegelik suurus avaldatud. Väited, et Eesti sõjaväeluure tegevuse "aluseks olid professionaalsus, süsteemne lähenemine, laiaulatuslik rahvusvaheline koostöö ja ründav taktika" (lk 66), vajaksid ehk veel põhjalikumat argumenteerimist.

Samuti oleks siiski võinud põgusalt käsitleda ka Nõukogude luure tegevust Eestis, tuginedes kasvõi V. Kotšiku eelnimetatud artiklile (vt ka Gorbunov 1998: 2–3). On ju praegu teada mitu Eestis tegutsenud Nõukogude välisluure residentit. Nõukogude sõjaväeluure üldise tegevuse suunitluse ja intensiivsuse määras tegelikult ära Eesti (laiemalt Baltikumi) koht Moskva sõjadoktriinis. Sellel siinkohal pikemalt peatumata võib vaid viidata sellele, et N. Liit pidas oma peavaenlasteks kuni 1933. aastani Poolat ja Rumeeniat ning seejärel tõuseb esiplaanile Saksamaa. Eestigi oli alati esivaenlaste kirjas, samal ajal kui Soomet käsitleti aastail 1923–1930 neutraalse riigina. Kuid siinkohal saab siiski nõustuda autoriga, et "luure töö tulemuslik külg — kuidas hindas ja kasutas sõjaväeluurajate hangitud ning töödeldud informatsiooni Eesti Vabariigi juhtkond, oleks juba eraldi uurimise teema, samuti ka Nõukogude luure tegevus Eesti Vabariigis" (lk 66).

Põneva luureloo on kogumikku kirjutanud Eero Medijainen pealkirja all "Birgiaadist. Eesti sidemetest ja Roman Birgi rollist Nõukogude vastuluure operatsioonis "Trust" aastail 1922–1927". Artiklis on käsitletud Nõukogude vastuluure üht enim vastukajasid leidnud ja tänaseni paljuski ikka veel saladuseks jäänud operatsiooni "Trust", milles oli oluline roll etendada Eestil ja mitmel eestlasel. Viimastest olulisimad olid kindlasti küll ühte perekonnanime kandvad, kuid siiski mitte sugulased: tuntud poliitik ja diplomaat, Eesti saadik Moskvas Ado Birk ning Nõukogude Liidu üks 1920.–1930. aastate tulemuslikumaid agente Roman Birk.

Tegelikult just läbi Eesti ning paljuski Eesti võimude teadmisel pidas tollase Nõukogude Venemaa olulisema julgeolekustruktuuri Riikliku Poliitvalitsuse (GPU) loodud libaorganisatsioon "Kesk-Venemaa Monarhistlik Ühendus" operatiivmängu "Trust" kattevarjus sidet Vene emigratsiooni monarhistlike ringkondi ühendava organisatsiooniga — Kõrgema Monarhistliku Nõukoguga ning kontrollis "mängu" ehk emigratsiooni tegevust⁵. Sel teel lõi GPU sidemed Eesti ja Poola, hiljem ka Läti, Soome ja Inglismaa luureteenistusega. "Trusti" telgitagused tulid avalikuks 1927. aastal, mil selle operatsiooni üks olulisi tegelasi Aleksander Eduard Oppenput-Staunitz (vt tema kohta Bortnijnovski 1999:

⁵Vene emigratsiooni poliitiliste ringkondade kohta vt lähemalt *Poliititšeskaja...* 1999.

396–401) avaldas Soomes huvitavaid üksikasju selle libaorganisatsiooni kohta. Ühtlasi paljastas ta oma koostöö GPUga. Tähelepanuväärne on see, et samal ajal peeti Tallinnas kohtuprotsessi Ado Birgi üle ning Opperput-Staunitz saatis A. Birgi abikaasale Olga Birgile kirja, rõhutada, et “pean oma kohustuseks teha Teile teatavaks alljärgnevad andmed, mis puudutavad endist Eesti saadikut Moskvast Ado Birki”. See kiri on nüüd E. Medijaineni artikli lisana autori tõlkes publitseeritud (lk 82–90).

Tegemist on põneva looga, mille edasine refereerimine pole vajalik — kel huvi, see loeb ise. Siinkohal võiks viidata, et Roman Birk figureerib olulise tegelasena ka 1960. aastate alguses NLKP Keskkomitee parteikontrolli komisjoni õiendis marssal Tuhhatševski “süüasja” kohta koostatud õiendis, mis tugineb seni salastatud julgeolekuorganite dokumentidele. See õiend lisab mõningaid uusi fakte ka R. Birgi loole ning operatsioonile “Trust”⁶. Päris täpselt polnud seni teada, millal R. Birk värvati. E. Medijainen kirjutab õigusega, et see “on kindlasti kirjas tema kümnekõitelise toimikud endise Nõukogude julgeoleku arhiivis” (lk 72). Viidatud parteikontrolli komisjoni õiendis on aga kirjas, et Birk värvati 12. aprillil 1922 (*Vojenno-istoritšeskij...* 1999: 230).

Olaf Kuuli artikkel “Luurajad-poliitvangid? 1940. aasta riigipöörde ajal Eestis vabastatud NSV Liidu luure agentidest” püüab vaadelda N. Liidu luuretegevust Eestis 1940. a juunipöördega vabanenud Nõukogude Liidu kasuks luuramises süüdimõistetud isikute näitel. Kokku oli selliseid tegelasi 36 ning enamasti oli tegemist “prügikaladega”, erandiks ehk Vabadussõjas silma paistnud kapten Nikolai Trankmann. O. Kuuli on tuginenud üksnes vabastatute kohtutoimikutele, kasutamata teisi allikaid ega asjakohast kirjandust. Mitte mingil viisil pole püütud markerida Nõukogude luure Eesti-vastast tegevust laiemas plaanis⁷. Autor pole vaevunud ka asjakohasele kirjandusele viitama — küllap teadmatusest. Osutagem siinkohal kasvõi Heino Tõnismäe kirjutisele Nikolai Trankmannist (1998: 107–112). Seevastu leiab viitamist Abe Liebmani artikkel parteiorganisatsiooni tegevusest Tallinna Keskvanglas. Millegipärast ei tuleta autor mingil moel meelde oma varasemaid uurimusi, kus samad luuretegevuses süüdimõistetud isikud olid tublid revolutsionäärid-riigipöörjad.

Kogumiku kolm viimast artiklit käsitlevad Nõukogude julgeolekuorganite tegevust ENSV ajal. Kui varem, omariikluse ajal, oli Nõu-

⁶Nimetatud õiend on publitseeritud: koguteoses *Vojenno-istoritšeskij...* 1999: 173–255; vt ka *Vaennõje...* 1993.

⁷Siinkohal väärib märkimist, et enne 1940. a juunipööret kutsus Stalin Balti riikide residendid Kremlisse aru andma.

kogude salateenistuste lõppeesmärgiks ikkagi riikluse hävitamine, siis punavõimu tingimustes teisenesisid julgeolekuorganite ülesanded. Julgeolek kontrollis ühiskonda ning pidi tagama Nõukogude võimu püsimise, hävitades igasuguse vastupanu sellele kõikjal, alates sõjavangilaagritest ja lõpetades teadlastega. Samas oli Nõukogude Eesti ka oluliseks platsdarmiks, kust lähtuvalt teostati luuretegevust “vaenuliku kapitalismi-maailma” vastu. Ühiskonnaelu allutamiseks vajasisid julgeolekuorganid kaastöölisi ehk agente kõigis eluvaldkondades: parteilaste, sõjavangide, repatrieeritute, tavaliste kodanike, teadlaste jpt hulgast. Just sellele julgeolekuorganite tegevuse tahule — kaastööliste värbamisele ja nende tegevusele sovetiühiskonnas — ongi pühendatud kogumiku viimased artiklid.

Artiklis “Läbi kadalipu. Nõukogude agentuuri tegevusest aastail 1944–1949 Eestis paiknenud vangilaagrites” vaatleb Erich Kaup julgeolekuorganite pingutusi kaastööliste võrgu rajamiseks siinsetes sõjavangilaagrites. See ülesanne lasus ENSV siseasjade rahvakomissariaadi (1946. aastast siseministeeriumi) sõjavangide ja interneeritute osakonnal ning loomulikult ka vangilaagrite endi operatiivosakondadel. Kohati siiski tundub, et autor ei ole suutnud teemast kinni pidada ja on esitanud ka sekundaarset materjali. Ilmselt on see tingitud allikmaterjali nappusest. Kindlasti tasuks Eestis asuvate sõjavangide teema käsitlemisel silmas pidada ka mujal avaldatud uurimusi⁸.

Artikli “Hävitusagendid. Mõningatest julgeolekuorganite operatiiv-agentuurtöö meetoditest metsavendadevastases võitluses sõjajärgsel perioodil” autor Peeter Väljas on sissejuhatuses tõdenud, et käesoleva “kirjutise näol ei ole selle mahtu arvestades tegu metsavendlust üldisemalt ümberhaaravate seisukohtade postuleerimisega, vaid ponnistusega suhteliselt kõhnale ja mulgulisele allikalisele baasile nõjatudes tutvustada mõningaid julgeolekuorganite operatiiv-agentuurtöö aspekte” (lk 124). Allakirjutanu arvates on autor liiga tagasihoidlik olnud, sest tema “nõjatust” on hoolimata “mulgulisest allikalisest baasist” igati märkimisväärne. Tundub, et praegustel ja tulevastel metsavendluse uurijatel on raske P. Väljase sellest artiklist mööda vaadata, eriti kui silmas pidada hävitusagentide tegevust sõjajärgses ENSVs. Tegemist oli agentidega, kes täitsid “eriülesandeid” — s.t nende põhiliseks ülesandeks oli jälititava “füüsiline likvideerimine”, inimeste keeles mõrvamine. ENSV julgeolekuorganid hakkasid hävitusagente kasutama tõenäoliselt alates

⁸Viitaksin siinkohal vaid paarile artiklikogumikule: *Die Tragödie...* 1998; *In der Hand...* 1999 (raamatu lõpus on põhjalik bibliograafia).

1946. aastast ning kõige intensiivsemalt rakendati neid 1950. aastate alguses.

Indrek Jürjo mahukas artikkel “Nõukogude luure ja teaduse suhetest Eestis ning Baltimaades nõukogude perioodil” on kirjutatud valdavalt Eesti ja Leedu NSV Riikliku Julgeolekukomitee (KGB) seni kasutamata arhiivimaterjalide alusel. Eriti olulist lisa Eesti teadlaste tegevusele julgeolekuorganite vaateväljas pakuvad Leedu Eriarhiivis talletatavad dokumendid. I. Jürjo artikkel vaatleb teadlaskonna kasutamist teaduslik-tehnilise luure teostamisel, KGB sidemeid Balti pagulasorganisatsioonidega, pagulasteadlaste visiite Baltimaadesse ning Balti Instituudi tähtsust julgeolekuorganite tegevuses. Viimase organisatsiooni “positiivset mõjutamist” taotles kõigi kolme tollase Balti liiduvabariigi KGB. Veelgi enam: Balti Instituudi probleeme arutati isegi N. Liidu kõige kõrgemal tasemel — Poliitbüroos, ning artiklis esitatud andmete alusel polnud tulemused mitte just kesised.

Raamatu lõpus on avaldatud valimik Eesti luureteenistuste dokumentidest (kokku 19), mis mitmel viisil täiendavad artiklites käsitletud teemasid. Kahjuks puudub aga raamatus valitud dokumentide loetelu, mis kindlasti hõlbustanuks nende kasutamist. Seda võib tõdeda ka puuduva isikunimede registri kohta. Lugemise lihtsustamiseks poleks üllingne olnud ka lühendite nimekiri.

Kokkuvõttes võib tõdeda, et Tiit Noormetsa koostatud artiklite kogumik on hoolimata avaldatud artiklite sisulise tuumakuse ebahütlusest kindlasti huvipakkuv väljaanne, millele võiks tulevikus järgegi oodata — pole ju luuramiste teema sugugi ammendatud. Kindlasti võiks aga edaspidi vältida liimköidet, sest head raamatut on mõtet korduvalt lugeda. Mulle kuuluv eksemplar ei pidanud paraku selle arvustuse kirjutamiselegi vastu, pudenedes lehthaaval laiali.

Kirjandus

- Aleksejev 1996 = М. Алексеев. *Лексика русской разведки*. Москва
- Aleksejev 1998a = М. Алексеев. *Военная разведка России от Рюрика до Николая II*. Книга 1–2. Москва
- Aleksejev 1998b = М. Алексеев. Как создавалось ГРУ? — *Секретное досье*, 2
- Wortnijevski 1999 = В. Бортниевский. Агент Ошперпут. — *Избранные труды*. Санкт Петербург
- Die Tragödie der Gefangenschaft in Deutschland und der Sowjetunion*. 1998. Hrsg. K.-D. Müller u. a. Köln

- Gorbunov 1998 = Е. Горбунов. Военная разведка в 1934–1939 годах. — *Свободная Мысль*, 2–3
- In der Hand des Feindes: Kriegsgefangenschaft von Antike bis zum zweiten Weltkrieg*. 1999. Hrsg. R. Overmans. Köln
- Kolpakidi, Prohhorov 2000 = А. Колпакиди, Д. Прохоров. Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки. 1–2. Москва
- Kotšik 1998 = В. Кочик. Советская военная разведка: структура и кадры. — *Свободная Мысль*, 5–12
- Oišerki 1996–1999 = Очерки истории российской внешней разведки. 1–4.
- Politišeskaja* 1999 = Политическая история русской эмиграции 1920–1940. Документы и материалы. Москва
- Sergejev, Ulunjan 1999 = Е. Сергеев, А. Улунян. Не подлежит оглашению. Военные агенты Российской Империи 1900–1914 гг. (Информация—анализ—прогноз). Москва
- Tõnismägi, Heino 1998. *Ülekohtu toimikud*. Tallinn
- Vojenno-istoričeskij* 1999 = Военно-исторический архив, 1
- Vojennõje* 1993 = Военные архивы России, 1. Москва

Tõnu Tannberg

EDITORIAL NOTE

The national self-perception of the Estonians, the question who we are, or what we are, has become topical again because of our wish to join the new association of nations of the Old Continent. Therefore, historian Ea Jansen invites us to take a look at the roots of the Estonian identity. The time she characterises in her article is the late 18th century and the first half of the 19th century. Then the Estonians (and the Latvians) began to ascend from "nothing" into the consciousness of educated nations or strata, and their national development was "conceived". Their new original national culture was born as an amalgam of two dominant features: ethnic heritage of the Estonians and European (German) literary culture.

Boris Tamm, Academician of the Estonian Academy of Sciences, discusses the models of tyranny, trying to define the general qualities of tyrannies as elements of modelling. The author emphasises in particular that low level of education is a necessary precondition for the existence of tyranny. His analysis reveals that nowadays genuine tyranny occurs seldom. One of the reasons is that, in principle, tyranny is an unstable system, being therefore of relatively short duration. For the same reason, the concrete models of tyranny are relatively diverse, changeable and vague. At the same time, it is possible to discover elements of tyranny in many other structures of power, which makes their detailed research especially topical.

Jüri Engelbrecht, President of the Estonian Academy of Sciences, enlightens us about the present situation and future prospects of scientific research in Estonia and elsewhere. The beginning century belongs to the nbi-technology. In all its three areas Estonia has reached a considerable level and has good opportunities to participate in international cooperation.

The western civilisation has preserved a number of features from the Babylonians' beliefs about constellations and planets. Namely the planets played an important role in Babylonian astral

religion; they were observed for both calendarical and astrological purposes; the qualities of planetary gods were also transferred to Greece and Rome. Associate Professor at the Institute of Law, astrophysicist Enn Kasak and student of philosophy at Tartu University Raul Veede have set themselves the aim to systematise the names of planets used in Mesopotamia. At the end of the paper they admit that it is impossible to compile a simple and comprehensive table of Mesopotamian planet names that could serve as plausible. It is possible to compile a number of excellent tables, but it is not quite wise to converge them into one.

This time the subject of the belles-lettres section is Argentinean literature. First we present an excerpt from José Hernández's gaucho poem "Martín Fierro". Then we offer two stories from the pen of Jorge Luis Borges and Alfredo Bioy Casares. Jüri Talvet, professor of comparative literatures at Tartu University, says that, against the background of present-day literary discourse, we could understand these stories as a heroic and burlesque parody of postmodernist hypertextuality and pathos of *différence*.

Indrek Jääts, researcher at the Department of Ethnology, University of Tartu, writes about the Komi philosopher, scholar, writer and public figure Kallistrat Zhakov (1866–1926). He describes this original personality primarily in the context of Komi nationalism. As a philosopher, Zhakov created his own teaching — limitism — which, according to his own words, had to overcome the contradictions between religion, science and art, between materialism and idealism. Limitism is the philosophy of the border (from Latin 'limes', 'limitis'). As the most significant Komi writer in the early 20th century, he wrote mostly fairy-tales and narratives inspired by the everyday life and folklore of the Komi. Zhakov did not accentuate the land of the Komi as his country of origin. The place whose interests he strove to defend was the North (*Sever*) as a broader area. This is a vast region in the North of the European part of Russia with its ancient folk culture and clean nature, although retarded in its social development. Zhakov never spoke about the special mission of the Komi; he did not oppose them to other nations. He also believed that unspoilt indigenous people, including the Komi, had a lot to give to the "tired West", that their enormous energy and creative potential were an irreplaceable reserve for the future society.

Communication ethics is quite often associated with theories about generally recognised etiquette and efficiently functioning rules of communication. Secondly, while reading the scanty Estonian-language literature on ethics, one can notice that ethics has been approached from the viewpoint of a certain outlook on the world. So, the communication ethics of the Soviet period proceeded from a very clearly defined paradigm, and the works with a religious background from the eternal values characteristic of them only. Although ethical value judgements, including those concerning communication, inevitably depend on a certain world picture, the present-day megacommunicative and multicultural world more and more often needs communication ethics that would rely on some general principles. Meego Rimmel, secretary general of the Tartu Higher Theological Seminary, tries to view communication ethics in a wider context. He attempts to acquaint the reader with the main theoretical and practical starting-points of communication ethics.

The Estonian Ministry of Justice has completed and introduced to the Parliament a new voluminous bill of Debt Law. It includes as many as 1579 paragraphs. Despite its title, this law does not concern only those people who have debts. By surprise, anyone who has signed a contract of sales, insurance, employment, rent, donation, or some other contract of private law will find themselves influenced by this law. Uno Mereste, member of the Estonian Academy of Sciences, defends the view that debt law can embrace only these persons one of whom owes something to the other. It is unnecessary and senseless to include in debt law these relations of private law where one is not indebted to the other party.

We publish two reviews of books that deal with the activities of intelligence services in 20th-century Estonia. The author of the first article is historian and former political prisoner Viktor Niitsoo; the second comes from lecturer of Tartu University Tõnu Tannberg.

At the end of the issue we publish the second part of a series of articles by Tiit Hennoste, researcher at Tartu University, on Estonian oral speech. The author investigates which lexical and grammatical peculiarities differentiate this variety of language from written text, first and foremost from literary language.

The difficult path of nation-building

Ea Jansen

For several reasons the problem of national identity of the Estonians has newly become a challenge to the public opinion in Estonia. It is evident that the new phase of our self-recognition presupposes new theoretical and historical interpretations of our present as well as of the historical roots of our nationality. The subject of the article is the prehistory of Estonian nation-building, from the Enlightenment era in the Baltic provinces until the mid-19th century. This meant the onset of a crucial social and intellectual change.

In Estonian historiography, this period has mostly been regarded as the era of agrarian transformation. On the other hand, it has been characterised as an epoch of "preliminary awakening of Estonian nationalism" (a term of Gustav Suits and Friedebert Tuglas). The idea of the author is that, even if our only purpose is to explain the agrarian change or the preliminary awakening, we have to take into account the interaction of a number of factors. In politics, a collision of the Baltic aristocracy as an estate of the old mediaeval society with the bureaucratic absolutism and emerging Russian nationalism was in progress. However, the major change seems to have

been the renewal of the spiritual life in the Baltic provinces that began with the Enlightenment and relied on wide-scale reception of European ideas. Another major change was the beginning transformation of the Baltic German society, which was caused by the expansion of the public sphere in the sense of Habermas. This happened due to the appearance of a Baltic German intelligentsia, the re-foundation of Tartu University and general expansion of literary culture, newspapers and voluntary organisations. The spontaneous process of Germanisation of Estonians (and Latvians) after the abolition of serfdom (1816–1819) seemed to predict the emergence of a new integrated society.

The situation was reflected in public discourse that was characteristic of the expanding Baltic German public sphere in the first half of the 19th century. One of its subjects was the future of the indigenous population emancipating from serfhood. Most of Baltic German public opinion was still convinced that the top of evolution for the Estonians and the Latvians was a literate and morally stable peasant estate. Further cultural progress, and perhaps equality with the Baltic German strata, could be achieved only as a result of Germanisation. In contrast, an Estophile group among the Baltic German intellectuals began to elaborate the idea of the

Estonian (Latvian) nation and to advocate the possible renaissance of the Estonians, who had been suppressed by German conquerors and feudal lords. Under the banner of nationalist ideas, the cultivation of the Estonian literary language and the construction of national mythology in the Herderian spirit took place.

Yet, the nationalist commitment was limited to German-speaking learned intellectuals, and it did not matter much that the last most active Estophiles (Fr. R. Faehlmann, Fr. R. Kreutzwald) were of Estonian origin. The Estonians as the lowest stratum in the Baltic society still had no opportunities to participate in learned discourse. Yet it seems — as the author of the paper puts it — that we do not actually know enough about the way of life and mentality of the peasants. Until now the historians have stressed mostly the “dark sides” in the life of Estonian peasantry. It is true that this peasantry, regarded by their humanely thinking contemporaries as “proletarians”, was actually landless and overburdened by corvée for the noble manors. The fatal results of an agrarian crisis were crop failures, famine, mass diseases, etc. The situation favoured the expan-

sion of unconscious forms of self-expression, old-time agrarian unrest, immigration to Russia, participation in religious movements.

In contrast, one may as well find many signs of a crucial innovation, beginning with the economic evolution of a number of peasants. The major change was the expansion of the communication system based on the Estonian language. The emergence of a network of rural schools favoured the spread of literacy; the print shops published diverse literature in the vernacular. Something like a new public sphere among the peasantry began to take shape. The emancipation laws enabled the peasants to take some part in the self-government on the rural township level, and the first primitive forms of (religious) voluntary associations appeared.

In the middle of the 19th century, the Estonians, still just only the peasant estate, stood at a cross-roads, and one of the roads led to the formation of the modern Estonian nation. Despite the seemingly most unfavourable preconditions, in the second half of the century the Estonians, along with many other ethnoses in East and Central Europe, joined the general flow of national movements. This, however, is a different story.

SISSEJUHATUS
SUULISESSE EESTI KEELDE

Tiit Hennoste

II

SUULISE KÕNE ERISÕNAVARA. I

Kolmes järgnevas peatükis kõneleme suulise kõne sõnadest, nende sisust ja vormist. Sõnavara puhul eraldatakse eesti keeles välja tavaliselt kolm suurt rühma: kirjakeele sõnavara, murdesõnavara ja släng.¹ Leksikat, mis jääb väljapoole neid kolme rühma, pole eesti keeleteaduses kuigi palju uuritud. Põhiliselt on üksnes fikseeritud sõnade allkeeleline kuuluvus *Õigekeelsussõnaraamatus*. Sealjuures on muid allkeeli osutavad stiilmärgendid eesti kirjakeele sõnaraamatutes eelkõige intuiitiivsed ja nende omavahelised suhted lahti seletamata, näiteks viimases *ÕSis* argisõnavara, halvustav sõnavara, vulgaarne sõnavara, släng jms.²

1. SUULISE KÕNE SÕNAVARA ERIJÕONED

Vaadates suvalist suulise kõne teksti võime näha, et seal kasutatakse segamini igasugust sõnavara, teaduslikust terminoloogiast ropendamiseni. Vaatleme järgnevat suulise kõne näidet, mis sisaldab keskealise kõrgharidusega meesterahva juttu, kus arutlusteemaks on retoorikaõpik:

- (1) M: (.) *se* tahab natuke tekstiteoreetilist juttu. *kurat* mul ei ole seda õpikut aga *se* oli muidugi *äärmiselt siit* õpik *se* Mägra õpik. *õõ tändab konks on siin selles=ka*(.) et siin on natukene lähtunud sellest (.) et see Mägra õpikust on midagi õpitud. (...) *noh* seal on *na:tukene* on tekstist juttu (.) püsut teistes terminites=*ja. nh nimodi* (.) *noh* väga kehvasti. aga lähtunud on sellest natuke et *noh* sidususest on seal juttu *ekssole* mul on isegi viidatud et sellest on õpikus juttu.

¹Vt *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat*. Tallinn: Valgus, 1988–; *Eesti murrete sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1994–; M. Loog, *Esimene eesti slängisõnaraamat*. Tallinn, 1991; M. Erelt, T. Erelt, K. Ross, *Eesti keele käsiraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1997, lk 473–536; T. Tender, *Eesti släng: olemus ja uurimislugu I–II. — Keel ja Kirjandus*, 1994, nr 5, lk 293–297, nr 6, lk 346–355.

²*Eesti keele sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999, lk 15–17.

Siin on sõnu, mille puhul me tunneme ära, et kirjakeelde, murdesse või ka mingisse kindlasse sotsiolekti nad ei kuulu ja avalikus situatsioonis kasutamiseks kõik ei sobi, kuigi tegu on tekstiga, mis arutleb teaduslike probleemide üle:

- pragmaatilised partiklid *nojah, noh, eksole, nimodi*;
- nimisõna *sitt* omadussõnana;
- väga tugevat hinnangut sisaldav sõnapaar *äärmiselt sitt*;
- fraas *konks on selles*;
- lühenenud tüvega verb *tändab*, mis tekstis ei tööta mitte verbi, vaid pragmaatilise partiklina;
- lühem asesõna *se*;
- vandesõna *kurat*;
- üneemid *õõ, nh*.

Samas on põhiosa sõnu ja sõnavorme siiski samad kui kirjalikus tekstis või näiteks kirjakeeles. See ühine sõnavara moodustab vähemalt 80% suulise kõne tekstisõnadest. Meid huvitab edaspidi see osa suulise kõne sõnavarast, mis on seal spetsiifiline. Suulise kõne erisõnavara sees võime omakorda välja tuua sõnarühmad, mis seostuvad ainult või eelkõige mingite kindlate registritega. Meid huvitavad siinkohal argisõnavara, spontaanse teksti sõnavara ja dialoogisõnavara. Siinjuures tekib vähemalt kaks suurt probleemi.

Üheks probleemiks on, kuidas eristada suulise kõne erisõnavara seast välja murdesõnad ja slängisõnad, mida tavaliselt kasutatakse samuti spontaanse dialoogilises suulises argisuhtluses.

Esimene eristamisvõimalus on definitsiooni kaudu. Suulise kõne allkeeled, millega me tegeleme, on defineeritud kui registrid, s.t nende sõnade kasutus on motiveeritud ja korrelatsioonis teatud situatiivsete teguritega. Murre ja släng pole aga definitsiooni järgi mitte registrid, vaid teatud inimrühmade erisõnavara, s.t nende kasutus on motiveeritud ja püsivalt seotud inimese kuulumisega vastavasse rühma. Samas aga ei aita see definitsioon meid mitte alati.

Teine eristamisviis on praegu pigem intuiitvne. Suulise kõne erisõnavara hulgas on sõnu ja grammatilisi vorme, mis ei kuulu kirjakeelde ja millel on kergesti leitav murdetaust. See ei tähenda aga midagi, sest suurem osa eesti keele sõnu on pärit murretest, s.t neil on objektiivselt võttes murdetaust. Palju vähem on selliseid sõnu, mis on sündinud mittekirjakeelsetesse registritesse pärast murrete aktiivsest kasutusest kadumist. Samas ei mõju valdav osa neist murdesõnadest meile mitte mingil määral murdelisena, vaid lihtsalt mittekirjakeelsena. Ainult väike hulk sõnu, eeskätt lõunaeesti ja saarte sõnad või vormid, seostuvad otsekohe murdelisusega. Miks on nii? Üks võimalik põhjus on selles, et

osa neist sõnadest või vormidest on olnud varem kirjakeelsed, kuid aja jooksul sealt välja arvatud. See vahepealne staatus on kaotanud nende murdelisuse meie mälust. Teine põhjus on selles, et põhiosa põhjaeesti murretest ei erine kuigi palju kirjakeelest ning me ei taju nende murrete jooni murdelisena, vaid lihtsalt kaldena kirjakeelest. Kolmas põhjus võib olla selles, et põhjaeesti murded on meie mälust kadunud ning meil pole võimalik suuremat osa nende joontest murretega siduda. Lisaks on suur osa neist sõnadest ja vormidest levinud kunagisest lähemurdest hoopis laiemalt.

Slängiga on sama lugu. Slängi ja argikeele piir on ilmselt määratav ainult sõna leviku laiusega ja eluea pikkusega. Släng on definitsiooni järgi väikeste rühmade erikeel, mis on oluline selle rühma eneseidentiteedi jaoks. Kui sõna levib laiemalt, siis kaotab ta oma slängilisuse. Teisalt, slängisõnad on alati arvatud kiiresti vahelduvaks. Samas on näiteks Tõnu Tender oma ettekandes eesti allkeelte konverentsil näidanud, et rida klassikaliselt slängi alla arvatud sõnu (nt õppeainete nimetused) on kasutusel olnud juba üle poole sajandi. Kas me muudame selliste sõnade puhul slängi definitsiooni või ei paiguta neid sõnu mitte enam slängi, vaid hoopis sotsiolektilise sõnavara hulka? Ma eelistan viimast varianti.

Teiseks probleemiks on sõnavararühmade kvantitatiivsed ja kvalitatiivsed piirid.

Kvantitatiivsed piirid tähendavad seda, et eri allkeeltes kasutatakse küll samu sõnu ja sõnavorme, kuid erineva sagedusega. Uurimise seisukohast pole siinjuures tähtsad mitte üksiksõnad, vaid sõnarühmad. Just mingis allkeeles sagedaste sõnade ja sõnavormide rühm annab allkeelele talle eriomase mündi ning määratleb ta vastuvõtja jaoks kindlaks allkeeleks. Sellised sõnarühmad omakorda jagunevad kaheks. Ühte gruppi kuuluvad sõnad, mis on seotud eelkõige kindlate suhtlus- või teemavaldkondadega ning mille sagedus on suur just vastavate valdkondade tekstides, näiteks muusikasõnad või arvutisõnad vastavateemalistes tekstides. Need meid siin kuigivõrd ei huvita. Teise gruppi kuuluvad sõnad, mis on eriti sagedased mõnes registris või sotsiolektilis. Meid huvitavad sõnad, mis on sagedased kogu suulises kõnes ja mis kirjalikus tekstis on harvad.

Kvalitatiivne piir tähendab seda, et mingis allkeeles teatud sõna kasutatakse ja teises ei kasutata. Sellist piiri ei saa tõmmata statistika alusel, sest statistika toetub alati üksnes valitud tekstidele. Tegelikult põhineb kvalitatiivne piir käskudel ja keeldudel. Muidugi võib käsust üle astuda ning kasutada allkeeles keelatud sõna, kuid see kutsub tavaliselt esile halvakspanu, imestuse, võõristuse vms, s.t seda tajutakse eksimusest.

normi vastu. Sellised sõnakasutuse käsud ja keelud on eesti keeles seotud eelkõige kahe piiriga, eristades välja sõnad ja sõnavormid, mis on lubatud või keelatud kirjakeeles ja avalikes tekstides.

Näiteks esineb suulises kõnes üks sõnarühm, mis on eesti kultuuris avalikus suhtluses tugevasti tõrjutud. Neid nimetatakse tavaliselt parasiitsõnadeks (nugisõnadeks, tühisõnadeks) ja nende vastu võitlemine on olnud eesti keelekultuuri ja keeleõpetuse üks olulisi tegevusi. Suulise kõne uurimise traditsioonis nimetatakse neid pragmaatilisteks partikliteks (*noh, no, nagu* jms) ja nende uurimine moodustab omaette suure teema. Suulises tekstis kasutatakse lisaks sõnadele ka muid vokaalseid moodustisi, mida kirjakeel ei kasuta. Nendeks on mitmesugused funktsionaalsed häällitsused ehk üneemid (*ee, õõ* jms) ja üksused, mida kirjakeele grammatika nimetab interjektsioonideks ning mis kuuluvad kusagile sõna ja häällitsuse piirile (*prauhh, ahah, mjäu* jms).

Suulise kõne sõnavara erijooned võime jagada kahte rühma: sõnade leksikoloogilised erinevused ja sõnavormide grammatilised erinevused. Leksikoloogilised erinevused tähendavad eeltoodud erinevusi: sõnade erinev kasutussagedus, suulise kõne erisõnad, erinevad tähendused samadel sõnadel jms. Sõnavormide probleemistik jaguneb eesti grammatilises traditsioonis kahte ossa: sõnade morfoloogia ning sõnade tuletamine ja liitmine. Võib näha, et teatud sõnad suulises kõnes erinevad kirjakeele sõnadest grammatiliste omaduste poolest, näiteks on lühemate tüvedega (*sis, lauba*), on tuletatud spetsiifilisel viisil (*pastakas*) või on kirjakeelest erinevate muutelõppude või tunnustega (*tulnd*).

Käesolevas peatükis tegeleme suulise kõne sõnavaraga üldisemalt ja vaatleme suulise kõne sõnade saamise eriviise, järgmistes peatükkides tutvustame suulise kõne erisõnade morfoloogilisi erijooni ja kirjeldame suulise kõne erisõnu ehk pragmaatilisi partikleid, interjektsioone ja üneeme.³

³Käesoleva teema kohta olen varem avaldanud mitu artiklit, mis käsitlevad probleeme veidi teise nurga alt kui järgnevad lood. Samuti on mõned andmed ja mu mõned seisukohad aja jooksul veidi muutunud. Vt T. Hennoste, Suulise kõne sõnavara: Sissejuhataav ülevaade. — *Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen*. (Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 228.) Toim. Riho Grünthal ja Johanna Laakso. Helsinki: SUS, 1998, lk 156–167; T. Hennoste, Suulise kõne sõnakasutuse sagedased erijooned. — *75 vuotta viroa Helsingin yliopistossa. Viron kielen ja kultuurin opettaminen Suomessa-seminaari 23.11.1998*. (Castrenianumin toimitteita 56.) Toim. R. Kasik ja L. Huima. Helsinki, 1999, lk 98–131; T. Hen-

Peatükk jaguneb kolme ossa. Esiteks iseloomustame suulise kõne sagedast erisõnavara *Korpus 1999* põhjal. Teiseks vaatleme erinevate registritega seotud erisõnavara. Ja kolmandaks kirjeldame suulise kõne sõnade olulisi saamisvõtteid.

2. SUULISE KÕNE SAGEDASED ERISÕNAD KORPUS 1999 PÕHJAL

Sõnade sagedust võib võrrelda mitmel moel. Me võime võrrelda sõnu algvormides ja tekstisõnu ehk sõnavormide sagedust. Sagedustabeli tõlgendamisel tuleb arvesse võtta kahte keelestatistilist seika. Esiteks, eri liiki sõnu kasutatakse tekstides alati väga erineva sagedusega. Nii on sagedusrea eesotsas alati grammatilised sõnad (asesõnad, partiklid, määr-sõnad jms) ja leksikaalsed sõnad (nimisõnad, tegusõnad, omadussõnad) on alati väiksema sagedusega, olenemata sellest, kas me mõõdame sõnade või sõnavormide sagedust. Teiseks, muutuvad sõnad tõusevad tabelis kõrgemale, kui me võrdleme sõnu, ja langevad, kui võrdleme sõnavorme, sest nende puhul on sõnas koos mitme vormi sagedused.⁴

Siinse statistika aluseks on *Korpus 1999*. Sel ajal oli korpus 141 teksti, kokku 106 451 tekstisõna/üineemi ja 14 259 erinevat sõnavormi. Neist 53 olid argivestlused kogupikkusega 49 009 sõna ja 88 olid avalikud tekstid kogupikkusega 57 442 sõna. Seega jaguneb uurimise aluseks olev korpus umbes pooleks argise ja avaliku suhtluse vahel.

Sõltuvalt tekstide lindistajatest ei ole korpus tasakaalus. Näiteks on argivestlustes osalejate hulgas suures ülekaalus noored vähemalt keskharidusega naised. Mehi, vanemaid inimesi ja väiksema haridusega inimesi on vähe. Suurem osa lindistustest on tehtud Tartus, kõnelejateks Tartu ja Tallinna päritolu inimesed. Seega esindab see korpus tänapäeva eesti linnakeelt. See omakorda tähendab, et näiteks murdesõnade osakaal on korpus 57 väga väike. Kindlasti oleks see suurem, kui

note, Planeerimisüineemid eestikeelsetes suulistest tekstides. — *Lähi-vertailuja 9. Suomalais-virolainen kontrastiiviseminaari 3.–5.1996 Lammi*. (Castrenianumin toimitteita 53.) Toim. Riho Grünthal ja Reet Kasik. Helsinki, 1997, lk 53–67; T. Hennoste, Pragmaatiline partikkel NOH eesti keeles: Sissejuhatav ülevaade. — *Lähivertailuja 8*. (Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraporteja 40.) Toim. H. Sulkala ja H. Laanekask. Oulu, 1994, lk 9–20.

⁴Keelestatistika kohta vt J. Tuldava, Sagedussõnastik leksikostatistilise uurimise objektina. — *Keelestatistika 2*. (TRÜ Toimetised 413.) Tartu, 1977, lk 141–171.

me võtaksime arvesse ka maakohtade vähemharitud vanemad inimesed. Teiseks esindab see korpus enam naiste keelt. Et naised on suheldes kirjakeelsemad, siis oleks kaldeid kirjakeelest kindlasti enam, kui mehi oleks kõnelejate seas rohkem.

Statistika aluseks olevad sõnaloendid vajavad veidi puhastamist, sest nende sekka on sattunud ka tehnilist praaki. Pisteline kontrollimine näitas, et muutused võivad olla 1–1,5%. Et eri tekstid on litereeritud erineva täpsusega, siis võib olla ka kõikumist litereeringutes. See tähendab, et mõni erijoon võib olla jäänud litereerimata või litereeritud ebatäpselt.

Korpuse transkriptsioon ei too praegu välja mitte kõiki võimalikke erijooni. Näiteks ei erista transkriptsioon teist ja kolmandat vältet ega too süstemaatiliselt välja sõnaalgulise *h* tegelikku hääldust, vaid järgib neis küsimustes kirjakeele ortograafia reegleid.

Siiski ei ole usutav, et siin välja toodud kõige üldisemad statistilised tendentsid ka suurema ja enam tasakaalustatud korpuse puhul muutuksid.

Meie vaatleme siinkohal sõnavorme. Need annavad meile mitmekeisema pildi suulise kõne sõnakasutusest, võimaldades uurida nii sõna semantikat kui ka sõna grammatiliste vormide kasutust. Et me võrdleme statistiliselt sagedussõnastike algusosi, kus on keskeks muutumatud grammatilised sõnad, siis olulist statistilist erinevust sõna algvormide korpusega ei tohiks tulla.

Kui me võrdleme suulise kõne korpust redigeeritud kirjaliku monoloogiteksti ja kirjakeelega, siis näeme, et enamik sealsetest sõnavormidest on samad kui kirjakeeles.⁵ See on tänapäeva eesti keelele ühine sõnavormistik. Sellele lisaks on ka hulk sõnavorme, mis erinevad kirjakeeles või kirjalikus redigeeritud suhtluses lubatud või kasutusel olevast sõnavarast. Need eripärased sõnavormid saame jagada kahte rühma: vormilt eripärased sõnad ja tähenduselt eripärased sõnad.

⁵Eesti kirjakeele korpuste sagedussõnastikke võib leida kahest kohast. J. Tuldava ja tema tööühme tehtud 1960. aastate ilukirjanduse autorikõne korpuse sagedussõnastikud ja nende analüüsid on ilmunud mitme artiklina. Vt näiteks: Ü. Kaasik, J. Tuldava, A. Viilup, K. Ääremaa, Eesti keele ilukirjandusproosa autorikõne sõnavormide sagedussõnastik. — *Keelestatistika 1*. (TRÜ Toimetised 377.) Tartu, 1976, lk 107–153. Tartu ülikooli eesti keele osakonna arvutuslingvistika uurimisrühma tehtud eesti kirjakeele korpused ja nende põhjal tehtud sõnavormide sagedussõnastikud on kättesaadavad Internetis aadressil <http://www.cl.ut.ee>.

Vormilt eripärased sõnad. Esimese suure rühma moodustavad vormilt eripärased sõnad, mida on saab omakorda jagada kolmeks: eripärased tüvisõnad, grammatiliselt vormilt eripärased sõnad ja foneetiliselt/fonoloogiliselt eripärased sõnad. Kokku on *Korpuses 1999* selliseid eripäraseid sõnavorme 16 573 tekstisõna ehk 15,6% kõigist tekstisõnadest. Sõnavorme, mille esinemissagedus korpuses oli vähemalt 10 korda, oli kokku 1078. Eripäraseid sõnavorme on sellest 133 ehk umbes 14% sõnavormidest. Kokku annavad need 13 725 tekstisõna ehk 13% kõigist tekstisõnadest.

Tabel 1

SAGEDASIMAD VORMILT ERIPÄRASED SÕNAVORMID
EESTI KEELE SUULISES KÖNES

1371 jah, 1056 noh, 889 sis, 751 ee, 728 no, 608 e/e:, 498 se, 468 mhmh, 396 jaa, 371 mhm, 344 he, 317 hh, 293 a/a:, 286 vä, 266 nüd, 232 õ/õ:, 210 tere, 203 ütleme, 187 sin, 183 onju, 166 ahah, 162 aa, 149 eks, 136 heh, 135 mm, 125 nimodi, 120 ahaa, 114 m/m:, 105 i/i:, 103 nojah, 103 ned, 102 ku, 94 ni, 94 aitäh, 94 ah, 92 siss, 85 ha, 83 vel, 83 mhõh, 79 nägemist, 76 pole, 76 kule, 73 ä/ä:, 71 mh, 69 täitsa, 63 kuskil, 59 vot, 57 vat, 57 kah, 56 siuke, 52 saand, 51 noo, 50 tändab, 50 nigu, 50 eksole, 49 õõ, 47 võ, 47 aint, 46 võibola, 46 olnd, 46 kakskend, 44 oi, 38 kuradi, 37 ää, 37 hmh, 35 üts, 35 kurat, 34 õ/õ:, 34 tähendap, 34 h/h:, 33 viiskend, 32 jaja, 31 tegelt, 31 lähme, 30 eh, 29 okei, 29 mõtsin, 29 issand, 28 oo, 28 mhh, 28 jajah, 26 õõ, 26 hehe, 25 ütsin, 25 sda, 25 präegu, 25 niuke, 24 jaah, 23 nüt, 22 õudne, 22 ota, 22 näind, 21 vata, 21 sinn, 21 sele, 21 seitsekend, 21 mhhh, 21 hhh, 21 eksju, 20 sab, 20 läind, 19 old, 18 onn, 18 nooh, 18 nh, 18 mmh, 17 siuksed, 17 ot, 17 omale, 17 nelikend, 17 nagunii, 17 kudaz, 17 jube, 17 hehehe, 17 hah, 16 õheksa, 16 seline, 16 põhimõtselt, 16 oh, 16 hõh, 16 hm, 16 ennem, 15 ähäh, 15 tändap, 15 siukene, 15 seles, 15 kuulmiseni, 14 siinamaani, 14 niiõelda, 14 kakskümend, 14 eee, 14 aah, 13 õh, 13 vaatsin, 13 teind, 13 räisk, 13 mismoodi, 13 jajaa, 12 ülesse, 12 tüüp, 12 siinpol, 12 praegult, 12 maru, 12 las, 12 kõvasti, 12 kasvõi, 12 jama, 12 hõ, 12 hallo, 12 aind, 11 võbola, 11 vabandust, 11 selepärast, 11 san, 11 misasi, 11 loll, 11 lahe, 11 kuda, 11 kua, 11 kolmkend, 11 khm, 11 jöle, 11 einoh, 10 söönd, 10 sihuke, 10 kuuskend, 10 kaa, 10 heheh, 10 haa

Eripärased sõnavormid jagunevad järgmiselt:

5415 eripärase tüvega tekstisõna (5%);

5516 grammatiliselt vormilt eripärast tekstisõna (5%);

6076 üneemi- ja suhtlusinterjektsioonikasutust (5,6%).

Tüvisõnade seas moodustavad sõnaliigiliselt keskse rühma pragmaatilised partiklid, mis annavad kokku vähemalt 4645 kasutust ehk 86% eripärastest tüvisõnadest. Nende seas on 10 sagedasimat *jah, noh, no, jaa, tere, eks, aitäh, nägemist, kah, vot*. Lisaks on statistiliselt olulised mõned omadussõnad/partiklid (*õudne, jube, maru, jama* jms) ning eripärased näitavad asesõnad (*siuke, niuke, sihuke*). Taustalt on need tüvisõnad põhiosas sellised, mida prototüüpne kirjalik suhtlus ei vaja (nagu dialoogisõnad) või ei luba kasutada (tabusõnad, argisõnad). Omaette rühma moodustavad mittekirjakeelsed võõrlaenud, mida on kokku 86 erinevat sõnavormi (*doss, jess, jee, vau, hellou, stoori, sorri* jms). Nende kasutussagedus on väike, maksimaalselt neli korda.

Grammatiliselt vormilt eripärased sõnad saab jagada kolme suurde rühma. Esimese rühma moodustavad häälduslikult eripärased tekstisõnad. Need on kõige lihtsamalt jagatavad kolmeks:

- sõnad, milles on toimunud häälikute/silpide lühenemine või kadu. Need annavad põhiosa grammatiliselt eripärastest tekstisõnadest ehk 4120 sõnakasutust. 10 kõige sagedasemat on *sis, vä, nüd, sin, nimodi, ned, ku, ni, vel, kule*;
- kirjakeele sõnast erinevaid häälikuid sisaldavad sõnad (*õheksa* jms);
- tugevamalt hääldatud sõnad (*siss* jms).

Teise grammatiliselt eripärase rühma moodustavad kirjakeelest erinevalt loodud sõnad. Neist on kõige tavalisem sõnade ebatavaline liitmine, mida on 491 tekstisõna. Neist omakorda on kõige sagedasemad liitpartiklid (üle 10 korra esinevad *onju, nojah, eksole, jajaaljajah, eksju, einoh, misasi*). Teiseks kasutatakse mitmesuguseid kirjakeelest erinevaid tuletusvõtteid ja tuletusliiteid, mis aga on statistiliselt haruldased, sest nende abil tehakse eelkõige nimisõnu, mis esinevad sagedussõnastikus harva (*telekas, pastakas, emps, jota* jms). Kolmanda rühma moodustavad sõnavormid, millel on kirjakeelest erinev morfoloogia. Selliseid oli kokku 418 tekstisõna. Selle rühma ainus statistiliselt sage vorm on *-nud*-kesksõna *-nd*-vorm, mis annab 368 tekstisõna.

Foneetiliselt eripärase rühma moodustavad üneemid ja interjektsioonid, mille keskne vormiline erijoon on selles, et nad rikuvad eesti keele sõnavara foneetilisi ja fonotaktilisi piiranguid ning paiknevad kusagil sõna ja häällitsuse piirimaal. Sõnaliigilt ja funktsioonidelt kuuluvad nad suulise kõne uurimises partiklite rühma. Üneemid ehk funktsionaalsed häällitsused on nähtused, mida kirjalik tekst ei kasuta ja üldse sõnade hulka ei arva. Sagedasemad neist on *eele, aala, hh/h, õõ/õ, mm*. Interjektsioonide keskseks funktsiooniks on osutada mitmesuguseid tundeid, meeolulisi, afekte, kuid ka seda, kuidas teave on vastu võetud, nt teabe märkimist uudiseks. Nende hulka kuuluvad ka loomade kutsumise

signaalid ja mitmesugused onomatopoeetilised häälejäljendid. Neist on 10 sagedasimat *mhmh, mhm, ahah, heh, ahaa, ah, ha, mhõh, mh, oi*.

Tähenduselt eripärased sõnad. Täenduselt eripärased sõnavormid on sellised, millel on suulises suhtluses ja eriti argisuhtluses eripärane tähendus, mis erineb sama sõna kirjakeeles või kirjalikus suhtluses kasutatavast tähendusest. Seda rühma ei ole võimalik sõnavormide statistika abil välja tuua, seetõttu ei ole siin võimalik ka öelda, kui palju selliseid sõnavorme kokku on. Me saame ainult osutada kogusõnastiku algusosa põhjal, millised on sagedasimad vormid. Need võime jaotada kolmeks: – statistiliselt kõige sagedasema osa moodustab hulk kirjakeele adverbe ja sidendeid, mida suulises kõnes kasutatakse palju laiemas ja/või mitmekesisemas tähenduses kui kirjas. S.t neil on seal lisaks kirjakeele tähendustele veel muid tähendusi, mis paljude sõnade puhul on sagedasemad kui kirjakeelsed tähendused. Suulise kõne analüüsis nimetatakse neid sõnu tavaliselt partikliteks. Selle rühma statistiliselt kesksed sõnad on *ja, et, seelse, aga, või, nagu/nigu, midagi, küll, sis/siis/siss, nüüd/nüüd/nüüt, sin/siin/sinn, nimodil/nimoodi, ni/nii, mingi, oma, tähendab/tähendap, tegelt, issand*. Praegu ei ole uuritud, kui paljudel juhtudel on nende kasutuses tegu kirjakeele tähendustega ja kui paljudel juhtudel mitte;

– teise rühma moodustavad üldsõnad (eriti üldverbid) ja modaalverbid (*panema, olema, tegema, minema, saama, teadma, pidama* jms);
– kolmanda grupi moodustavad sõnad, mis on loodud sõnaliigi muutmise teel. Neist sõnadest on suulises kõnes kasutusel kaks selgelt erinevat rühma. Üks on vastav sõna kirjakeelses sõnaliigis ja tähenduses, teine aga on sama sõna suulisele kõnele omases sõnaliigis ja tähenduses. Selliste sõnade statistiliselt keskse rühma moodustavad partiklid, mis on loodud verbidest. Neist on sagedasimad *tähendab/tändab/tändap, ütleme, kule, tead, ota, vata*.

Vormilt jagunevad eripärase tähendusega sõnad kaheks. Osa sõnu on vormilt samad kui kirjakeeles ja mujal tüüpilises kirjalikus suhtluses, teisel rühmal esinevad kõrvuti kirjajavormidega ka lühenenud või muul moel häälduslikult erinevad variandid (*siis/sis/siss*), mida kasutatakse lausungite erinevates positsioonides. Kas neil häälduslikel variantidel on ka tähenduslikke erinevusi, seda me praegu öelda ei oska.

Eelneva põhjal saame välja tuua eesti prototüüpse suulise kõne statistiliselt kesksed leksikaalsed erijooned, mida kirjalikus keelekasutuses esineb harva — vaid spetsiifilistes retoorilistes funktsioonides —, või mis on seal keelatud:

- kõige olulisemaks sõnade erirühmaks on pragmaatilised partiklid;
- teiseks oluliseks erirühmaks on üneemid ja interjektsioonid;

- kolmandaks oluliseks erijooneks on see, et suulises kõnes on samadel sõnadel olemas mitmesugused paralleelvariandid kirja(liku) keele sõnadele. Need võivad olla lühenenud, teistmoodi häälikutega, tugevamini hääldatud. Need võivad olla ka teistmoodi või laiema tähendusega kui vastavad sõnavormid kirjakeeles;
- suuline kõne kasutab tüvisõnu, mida prototüüpne kirjalik suhtlus ei luba (tabusõnad) või ei vaja (dialoogisõnad);
- suuline kõne kasutab kirjakeelest erinevaid sõnade saamise viise, millest on olulised eripärane sõnade liitmine, erilised tuletusviisid ja grammatilise sõnaliigi muutmine;
- suulises kõnes esinevad ka mõned grammatilised erijooned, mis on statistiliselt haruldased, vältida arvatud *-nd-lõpp*.

3. ERI REGISTRITE SÕNAVARA ERIJOOSED

Suulise kõne sõnavara sees saame välja tuua järgmised olulised situatiivselt määratud erisõnade rühmad: spontaanse kõne sõnad, mittekirjakeelsed sõnad ja argisõnad, dialoogisõnad. Järgnevalt vaatleme nende registrite erisõnavara statistiliselt ning sõnaliikide ja funktsioonide alusel.

Sõnaliikide jaotus on põhiasas klassikaline: nimisõnad, omadussõnad jne. Erandi moodustab pragmaatiliste partiklite rühm, mille staatus ja sisu on veidi ebamäärane. Partikli mõistet kasutatakse eesti lingvistikas üldnimetusena kõigi muutumatute sõnade kohta. Rahvusvahelises suulise kõne uurimises on sel mõistel kitsam sisu. Seal on pragmaatiliste partiklite alla võetud ainult osa muutumatuid sõnu. Need on sõnad, mis on lause propositsionaalsest tähendusest väljaspool ja toovad lausesse mingi lisatähenduse. Paljud neist on süntaktiliselt lauselaiendid. Kirjakeele sõnaliigiterminite järgi kuuluvad sellesse rühma sidesõnad, hüüdsõnad ja hulk adverbide, mida kasutatakse kirjakeele vastavast adverbist erinevas tähenduses (*ja, aga, või, et, oi, oh, nagu, siis* jms). Lisaks kuulub rühma hulk sõnu, mida kirjakeel tavaliselt ei kasuta ning sellega seoses ka ei klassifitseeri (*noh, no, vä* jms).⁶

Funktsioon on keeleteaduses udune ja mitmeti tõlgendatud mõiste. Esiteks kasutatakse seda väga laiade metafunktsioonide tähenduses, mille loendid on eri teoreetikutel erinevad ja omavahel sobimatud. Teiseks kasutatakse funktsiooni mõistet ka lihtsalt konkreetsete ülesannete või tegevuste tähistamiseks, mida keelega suhtlemisel tehakse (küsimine,

⁶Partiklitest tuleb pikemalt juttu ülejäärgmises peatükis.

soovitamise, vastamise jms). Käesolevas töös oleme kasutanud Roman Jakobsoni metafunktsioonide süsteemi, milles on kuus funktsiooni:⁷

- refentsiaalne ehk ainele, sisule viitav funktsioon;
- faatiline ehk kontakti ja keskustelu ülalpidav ning juhtiv funktsioon;
- emootiivne funktsioon ehk autori/kõneleja suhtumise väljendus;
- konatiivne ehk kuulajale suunatud funktsioon;
- metakeeleline ehk koodile/keelele suunatud funktsioon;
- tekstuaalne/poeetiline ehk tekstile keskendunud funktsioon.

Sealjuures pole ühel sõnal tavaliselt mitte üks, vaid mitu funktsiooni, ning konkreetses tekstikohas võib sõna oma tüüpilisi, n-ö sõnaraamatu-funktsioone ka muuta.

3.1. Spontaanse ja redigeeritud teksti sõnavara

Eri uurijad on võrrelnud aegade jooksul tüüpilise suulise ja tüüpilise kirjaliku kõne sõnavara ning toonud välja statistilisi erinevusi nende vahel. Mõnikord on neid tõlgendatud kõne ja kirja erinevustena, mõnikord spontaanse ja redigeeritud teksti keelelise erinevusena.⁸ Tegelikuses ei ole need kaks erinevusterühma hästi eristatavad, sest suulise teksti tegemine on alati põhimõtteliselt kümnekond korda kiirem, seega ka alati palju spontaansem kui kirjaliku teksti tegemine. Me oleme need erijooned võtnud kokku spontaanse teksti erijoonte alla. Et tegu on suulise tekstitegemise universaaljoontega, siis saame kasutada siinkohal mitme erineva keele andmeid ka eesti keele iseloomustamiseks.⁹

⁷R. Jakobson, Closing statement: Linguistics and poetics. — *Style in Language*. Toim. T. Sebeok. Cambridge, MA: MIT Press, 1960, lk 398–429.

⁸Esimest seisukohta järgib näiteks W. L. Chafe, teist D. Biber, kuigi nad kõnelevad samadest keelenähtustest. Vrd W. Chafe, Integration and involvement in speaking, writing and oral literature. — *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. Toim. D. Tannen. Norwood, N.J.: Ablex, 1982, lk 35–53; D. Biber, *Variation across Speech and Writing*. Cambridge: Cambridge UP, 1988.

⁹W. Chafe, Integration and involvement in speaking, writing and oral literature. — *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. Toim. D. Tannen. Norwood, N.J.: Ablex, 1982, lk 35–53; A. Pajunen, U. Palomäki, *Tilastotietoja suomen kielen rakenteesta I*. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1984; W. Chafe, D. Tannen, The relation between written and spoken language. — *Annual Review of Anthropology*, 16, 1987, lk 383–407; D. Biber, *Variation across*

Statistiliselt sagedase suulise spontaanse kõne sõnavara saame jagada kuude sõnaliiki:

- verbid: *olema, tegema, saama, panema, andma, pidama* jms;
- nimisõnad: *asi, jupp, värk* jms;
- pronomendid: *see, too, kes, mis, miuke, siuke* jms;
- adverbid: *siin, seal, ehk, las, nagu* jms;
- sidendid: *ja, aga, et, siis*;
- pragmaatilised partiklid ja üneemid: *noh, no, nagu, sis, vat, ja, aga, ee, õõ* jms.

Esiteks kuuluvad sellesse rühma tekstipartiklid, mille sagedus on suur seetõttu, et kiire kõnetempo toob kaasa I peatükis kirjeldatud lausungite edasilükkamise või ümberõhutamise, mille realiseerimisel vajab ja kasutab kõneleja ka kindlat leksikat. Et spontaanne suhtlus ei võimalda eriti täpset eneseväljendust ka pärast sellist otsimist, siis kasutab kõneleja palju sõnu ja muid võtteid, mis pehmenavad, täpsustavad tekstis öeldut, osutavad kõhklusele jms. Sellised sõnad moodustavad ühe osa pragmaatilistest partiklitest. Samas rollis on ka üneemid ehk funktsionaalsed häälightsused. Tabelis 2 on toodud eesti suulise kõne sagedasemad tekstipartiklid.

Tabel 2

SUULISE KÕNE SAGEDASIMAD TEKSTIPARTIKLID

1056 noh, 889 sis, 727 no, 266 nüd, 203 ütleme, 187 sin, 149 eks, 125 ni-modi, 103 ned, 92 siss, 83 vel, 69 täitsa, 63 kah, 59 vot, 57 vat, 51 noo, 50 tändab, 50 nigu, 50 ekssole, 38 kuradi, 35 kurat, 34 tähendab, 29 issand, 23 nüt, 15 tändap, 14 niiöelda, 13 raisk, 12 las, 10 kaa

Tekstipartiklid jagunevad Roman Jakobsoni terminites kahte rühma.

1. Tekstuaal/poeetiline ehk tekstile keskendunud funktsiooni täitvad partiklid, mis eraldavad, liigendavad ja struktureerivad teksti:

- piiripartiklid (konkreetseid, piirimarkerid ja teema vahetuse märgid): *ja, aga, siis, no, aga, nüi* jms;
- tekstitegemisprotsessi peegeldavad partiklid: *noh, nagu, eksju, tähendab, kurat* jms.

Speech and Writing. Cambridge: Cambridge UP, 1988, lk 36–55, 72–75; J. Allwood, Some frequency based differences between spoken and written Swedish. — *Papers from the 16th Scandinavian Conference of Linguistics*. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 60). Toim. T. Haukioja. Turku, 1998, lk 18–29.

2. Emotiivset funktsiooni ehk autori/kõneleja suhtumise väljendust vahendavad partiklid, mis viitavad kõneleja mentaalsetele protsessidele, eriti oskamatusetele end väljendada, osutavad ebalusele (valetamine, kõhkused), töötavad pehmendajatena, signaalivad kaudsust, ebamäärasust, mahendavad liiga teravaid üldistusi, tõstavad esile olulisi tekstiosi, väljendavad kõneleja emotsioone:

– pehmendajad ja umbmäärastajad: *üsna, õige, midagi, umbes, ligi, küllalt, nagu, ehk, kaunis, üsna, muide* jms;

– modaalpartiklid: *vähemalt, igatahes, isegi, ehk, eriti, vist, vahest, võib-olla, siiski, ometigi, tõesti, ainult, vaid, kindlasti* jms;

– tõelisuse kahtluse alla seadmise märgid: *nagu, justkui, kuuldavasti* jms;

– fokuseerivad partiklid: *ainult, vaid, isegi* jms.

Osa neist partiklitest on sõnad, mida kirjalik tekst ei kasuta üldse või kasutab ainult kindlates spetsiifilistes funktsioonides nagu ilukirjanduse dialoogis (*noh, ütleme, vot, vat*). Teine osa partikleid on aga sellised sõnad, mille kasutus spontaanses suulises kõnes ja dialoogis on laiema ja mitmekesisema tähendusega kui redigeeritud kirjatekstides. Hea seada tüüpi näide on sõna *nagu*, mis redigeeritud kirjakeelses tekstis on sidesõna ja modaaladverb, kuid spontaanses suulises kõnes kasutusel eelkõige partiklina, mille funktsiooniks on aidata formuleerida lauseid, pehmendada ja edasi lükata ebameeldivat sõnumit, erimeelsust ning pehmendada liiga tugevaid väiteid.¹⁰

(2) M: /---/ aga ma vaatsin=et ma ei oska joonistada laulda, noh, täiesti: *nagu* null selle koha pealt,

Selles näites kasutatakse *nagu* korraga vähemalt kahes partiklifunktsioonis:

– kõneleja takerdub oma mõtte formuleerimisel, mida näitab edasilükkav *noh*. Seejärel formuleerib ta mõtte oma peas ja alustab selle ütlemist (*täiesti*), kuid takerdub veel kord. Edasilükkamiseks kasutab ta sõna *täiesti* venitamist (:) ja aitab mõtet edasi lükata ka *nagu* abil. Seega on *nagu* üheks rolliks siin peegeldada tekstitegemisprotsessi;

– samal ajal peab kõneleja vajalikuks liiga tugevat väidet (*täiesti null*) pehmendada. *Nagu* töötab ühtlasi ka pehmendava partikli rollis, mis on antud hetkel ka tema põhiline roll.

Oluline on rõhutada, et selliste partiklite kasutus oleneb teksti spontaansusest ja suulisusest. Situatsiooni argisus/avalikkus muudab ainult

¹⁰Vt kirjakeelest lähtuvat käsitlust: H. Metslang, Sisukas ja sisutu *nagu*. — *Ars Grammatika* 1985. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut, 1985, lk 48–61.

mõnikord partiklite hulka ja liiki. Avalikus suhtluses püütakse osa partiklitest ära jätta, asendades need näiteks üneemide või pausidega, sest partiklite kasutus avalikus suhtluses on kuulutatud oskamatuks, halvaks kõnepruugiks (parasiitsõnad).

Partiklitega samasugust emotiivset rolli täidavad ka mitmesugused võimalikkust väljendavad modaalverbid (sagedasemad on: *tuleb, saab, on vaja, võib, peab*) ja privaatverbid, mis iseloomustavad inimese enda teadmisi, arvamisi jms (sagedasemad: *teadma, arvama, vaatama, nägema* jms). Nende sagedus on suulises spontaanses suhtluses samuti suur.

Kolmas sage sõnarühm, mille suulise kõne tempo ja spontaansus kaasa toob, on üldsõnad, eriti üldverbid (sagedasemad: *olema, tegema, minema, tulema, panema, jääma* jms) ja üldnimisõnad (sagedasemad *asi, aeg, töö, inimene, koht, värk, jubin*). Üldise tähendusega sõna on kiirel tekstitegemisel kergem kasutada kui konkreetsemat ja täpsemat (on kergem öelda *asi* kui *pintsel*, kergem öelda *tegema* kui *õppima* jne). Kuid teisalt on üldsõnade suur kasutussagedus seotud ka suulise situatsiooni tüüpilise joonega, mille puhul suhtlejad on samas aegruumi punktis. Sellises suhtluses mängivad kaasa ka muud vahendid peale verbaalsete (žestid, pilk, jutuks olevate objektide olemasolu situatsioonis jms), mis aitavad kuulajal üldise sõna sisu täpsustada.

Ühine aegruum suurendab lisaks üldsõnadele ka selliste sõnade hulka, mille abil üksnes osutatakse millelegi, mida konkreetsemalt märgib žest või vastav ese ise, s.t eelkõige asesõnade ja kohaadverbide hulka. Sagedased on isikulised, näitavad ja umbmäärased asesõnad, millest osal on mitu erineva pikkusega varianti (sagedasemad asesõnad: *ma, seelse, ta, siis/sis, mis, sa, need/ned, te, miski, kõik, kes, mingi*; sagedasemad adverbid: *siis/sis/siss, seal, siin/sin, nüüd/nüüd, peale, välja*). Eriti taluline on 1. isiku pronoomeni kasutus, sest suulises kõnes viidatakse palju oma mentaalsetele protsessidele.¹¹ Ka pronoomenitel on argised ja mitteargised paralleelvariandid, kesksed argipronoomenid on: *siuke, niuke, siukene, sihuke*. Näide 3 on toidupoest, kus ostja ja müüja valivad liha. Selle tegevuse jooksul ei kasutata mitte kordagi nimisõna liha, vaid üksnes näitavat asesõna *see* ja kohaadverbe *siitpoolt, sealt*:

(3) M: palun (1.5) palun? (0.5) järgmine? (1.0)

O: *siitpoolt*. ((näitab sõrmega lihakandikut leti teises otsas, läheb sinna-poolle))

¹¹W. Chafe, Integration and involvement in speaking, writing and oral literature. — *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. Toim. D. Tannen. Norwood, N.J.: Ablex, 1982, lk 46.

M: jaa? (0.5)

O: *sealt* vahelt (0.5) ((näitab sõrmega lihatükki))

M: missugune, *see*. ((näitab kahviga lihatükki))

O: ei, *siitpoolt* teine. (0.5)

M: *see* tükk. ((võtab lihatüki kahvli otsa))

O: *see* jah.

M: jaah? (0.5)

O: *see* esimene siit. ((näitab sõrmega lihatükki)) (4.5) ((müüja tuleb kaalu juurde, ei märka, et ostja tahab teist tükki veel)) > (.) *see* esimene ka veel. > *see* ka.

M: e aa (.) vabandust, (---) *see* jah ((võtab lihatüki))

O: jah.

Spontaanses suulises kõnes on palju sidendeid, mille repertuaar on aga kitsas ja tähendus samal ajal väga lai. Väga sagedased on *ja, et, aga, sis/siis, kui*. Laia tähendusega sidendid täidavad funktsioone, mille tarvis kirjas kasutatakse täpsemaid sõnu. Lisaks täidavad samad sidendid suulises kõnes ka partiklite funktsioone.¹² Konkreetsemalt vaatleme mõnede sidendite kasutamist partiklite ja süntaksipeatükkides, siinkohal ainult üks tekstinäide, kus esinevad *ja, või, et, aga*.

(4) I: /.../ vata *see* väikse musta esimene, *see* on ka kirjutatud nii *et* ma ei teadnud, (.) ja *se=on* ometi (.) korraliku rütmiga (.) *või* üsõnaga vormis luuletus. (.)

K: mhmh=

I: =*ja* *see* on kirjutatud nii *et* ma (.) öösel ärkasin üles, (0.5) m-mingis niukes somnambuulsus olekus, (0.5) *ja* kirjutasin ta köögilaul valmis, (.) täpselt nigu ta praegu on, (0.5) *ja* hommikul ei mäletand *et* olin kirjutanud. (6.5) ee *et* selles mõttes noh n-n-need on kirjutatud ärkvel=olles=*aga* (1.0) Võhumõõga omad. (1.2) ee noh ühesõnaga selles öö ärkvelles *või* pool- (.) *või* näh=noh, (.) sürrealistlikes ee (.) päevaolekus. (1.0)

Suulises kõnes kasutatakse palju lühemate tüvedega sõnu, mida kirjalik keel ei kasuta üldse (sagedasemad on: *sis, se, nüd, sin, nimodi, ned, ku, ni, siss, vel*). Sellel on mitu põhjust, millest keskne on kiire kõnetempo. Lühemaid sõnu vaatleme täpsemalt järgmises peatükis.

Sõnaliikide kasutussagedus on kirjas ja kõnes erinev. Suulises kõnes kasutatakse vähem nimisõnu, adjektiive ja verbe ning enam adverbe, partikleid ja asesõnu kui kirjas. Seegi on seotud eelkõige spontaansusega. Suure sagedusega sõnad (sagedus üle 10 korra) annavad näiteks

¹²Vt näiteks L. Keevallik, Keelendid *et* ja *nii et* vestluses. — *Keel ja Kirjandus*, ilmumas.

eesti keeles sellise tulemuse (siinjuures tuleb arvesse võtta, et korpused on eri suurusega ning seetõttu pole võrdlus päris korrektne, ning et asesõnade väiksem protsent suulises kõnes on seotud sellega, et suur osa sagedasi asesõnu on argisõnad (*nisuke, siuke* jms)).¹³

Tabel 3

SÕNALIIKIDE KASUTUSSAGEDUSE VÕRDLUS
SUULISES KÕNES JA ILUKIRJANDUSE AUTORIKÕNES
(sõnasagedus üle 10 korra)

	Ilukirjanduse autorikõnes		Suulises kõnes	
Nimisõna	403	33,5%	135	21%
Tegusõna	294	24,5%	135	21%
Omadussõna	127	10,5%	42	6,5%
KOKKU	824	68,5%	312	39,5%
Määrsõna	231	19%	238	36,5%
Asesõna	147	12,5%	38	6%
Muud	–	–	55	8,5%
Samade sõnaliikide argikeelsed variandid	–	–	61	9,5%
KOKKU	378	31,5%	392	60,5%

Spontaanses suulises kõnes on sõnakasutuse variatiivsus oluliselt väiksem kui kirjas (vähe sünonüüme, samade sõnade suur korduvus). Lisaks spontaansusele ja tempole on see seotud mitmesuguste sõnakorduste suure hulga suulises kõnes, mis omakorda on seotud pideva lausungite reformuleerimisega. Näiteks rootsi keele kohta on näidatud, et 100 kõige sagedasemat sõna annavad kokku 67% suulisest korpusest ja

¹³Suulise kõne sagedused on arvatud *Korpus 1999* põhjal, ilukirjanduse autorikõne sagedused on arvatud vastavast korpusest: Ü. Kaasik, J. Tuldava, A. Villup, K. Ääremaa, Eesti keele ilukirjandusproosa autorikõne sõnavormide sagedussõnastik. — *Keelestatistika 1*. (TRÜ Toimetised 377.) Tartu, 1976, lk 107–153. Vrd ka kogu ilukirjanduse autorikõne sõnaliikide sagedusi: J. Tuldava, A. Villup, Sõnaliikide sagedusest ilukirjandusproosa autorikõnes. — *Keelestatistika 1*. (TRÜ Toimetised 377.) Tartu, 1976, lk 61–106.

45% kirjalikust korpusest.¹⁴ Eesti keele korpused pole omavahel hästi võrreldavad väga erineva suuruse tõttu, kuid siiski võime öelda, et üle 100 korra esinevad tekstisõnad katavad 27% ilukirjanduse autorikõne tekstist ning 50,5% suulise kõne tekstist. 11 ja enam korda esinevad sõnad aga katavad 51,5% ilukirjanduse ja 74,5% suulise kõne tekstist.

Kõnes on keskmiselt lühemad sõnad kui kirjas. Soome keeles on vastav suhe 4,8 foneemi/7,5 grafeemi. Kõnes on kõige tavalisemad 2–6-märgilised sõnad ja kirjas 5–8-märgilised.¹⁵ Eesti keeles sõnapikkuste võrdlust ei ole tehtud. Sõnavormide tasandil aga on eesti keele suulise korpuse keskmine tekstisõna pikkus 7,4 tähemärki.

Erinevused tulenevad eri autorite arvates järgmistest seikadest:

– kõnes on vähem leksikaalseid ja enam grammatilisi sõnu, mis on üldjuhul lühemad;

– kõne kasutab enam selliseid sõnu, mis on statistiliselt sagedased (asesõnad, partiklid, määrsõnad, üldverbid) ja on seetõttu keskmiselt lühemad;

– suulises kõnes esineb palju sõnade lühivariante (*kakskend*, *vä*, *üts* 'ütles');

– kõnelause on grammatiliselt lihtsama konstruktsiooniga kui kirjalause ning seega on temas vähem pikki ja keerukaid grammatilisi üksusi (nt verbi käändelisi vorme);

– kiri kasutab enam liitsõnu ja kõne juursõnu. Soome keeles on kirjas liitsõnu 15% enam. Eriti suur vahe on nimisõnades (+8,7%);

– suuline kõne, eelkõige argikeel kasutab sõnamoodustusviise, mille keskseks võtteks on sõna lühendamine ehk raie (*õpetaja* > *õps*);

– eesti suulises kõnes esineb palju enam nimetavat käännet, milles olev sõna on lühem kui muudes käänetes sõnad;

– kõnes kasutatakse palju ühend- ja väljendverbe, vähem tuletatud verbe.

Seega ka need jooned on seotud eelkõige kõnetempoga ja spontaansusega, kuid lisaks ka kõne dialoogilisuse ja argisusega.

¹⁴J. Allwood, Some frequency based differences between spoken and written Swedish. — *Papers from the 16th Scandinavian Conference of Linguistics*. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 60.) Toim. T. Haukioja. Turku, 1998, lk 19.

¹⁵Soome andmed on raamatust A. Pajunen, U. Palomäki, *Tilastotietoja suomen kielen rakenteesta 1*. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1984.

3.2. Argise ja avaliku suhtluse sõnavara

Teine oluline piir on selline, mida eesti keelest kõneldes sõnastatakse tavaliselt erinevusena kirjakeele ja argikeele vahel. Siiski tuleb siin teha kaks erinevat piiri. Ühelt poolt on meil tegu piiriga kirjakeele ja muude allkeelte vahel: kirjakeel lubab ühtesid sõnu ja vorme ning keelab teisi. Teine piir on avaliku ja argise keelekasutuse vahel: avalik keelekasutus keelab ja väldib mõningaid sõnu ja vorme, mida argine keelekasutus lubab või vähemalt ei keela kuigi tugevasti.

Kirjakeel ja muud allkeeled. Kirjakeel on ainus allkeel, mille puhul on püütud määrata, mis sinna kuulub ja mis ei kuulu, mida seal tohib kasutada ja mida mitte. Kirjakeeles on mõned sõnavarapiirid üsna kergesti määratletavad, aga suures osas on tema piir siiski üsna udune. Esiteks on sõnu, millel on selliseid sünonüüme, millest ainult mõned on kirjakeelseks tunnistatud. Ülejäänuid nimetatakse argikeelseks, murdeliseks, slängiks vms. Klassikaline eesti näide on murrete *nurmenuku* nimed või hüvastijätusõnad *head aega, nägemist, jumalaga* ja *nägudeni, tsao, pakaa*.

Teiseks on sõnu, millel on mitu tähendust, millest ainult osa on kuulutatud kirjakeelseks. Klassikaline näide on eespool kirjeldatud *nagu* kirjakeelne kasutus adverbina ja suulise kõne kasutus partiklina.

Järgmist piiritluskategoriat ei ole seni minu teada eksplitsiitselt sõnastatud. Selleks on retooriline ideaal. Nimelt on kirjakeele piirid määratletud kahel viisil. Üks neist on sõnade või grammatiliste vahendite loend, mis kuuluvad kirjakeelde. Teine on retooriline ideaal, mis kehtib eelkõige süntaksis. Sõnavara poolest ei pea see ideaal kirjakeeles sobivaks kasutada nn parasiitsõnu (*noh, no, nagu, tähendab* jms) olenemata sellest, kas tegu on kirjaliku või suulise, spontaanse või redigeeritud tekstiga. Nende sõnade kasutust eriti suulises kõnes on põhjendatud küll kõnelejate oskamatusena, küll laiskusega, kuid tegelikult on need sõnad seotud eelkõige teksti tegemise spontaansusega olenemata sellest, kas tegu on kirja või kõnega. Erinevus kirja ja kõne vahel on siin lisaks erinevale spontaansuseastmele ka selles, et suuline ja kirjalik kanal kasutavad osalt erinevaid täitesõnu, ja selles, et kõne kasutab neid sõnu ka edasilükkamispauside täitmiseks, mida kiri ei tee.¹⁶

Muus osas on kirjakeele sõnavarapiir üsna udune. Raskusi tekitavad sealjuures mitmed traditsioonilisel kirjakeele alla arvatud valdkonna-

¹⁶Seda piiri võib tõlgendada ka laiemalt, avaliku ja argise keelekasutuse piirina, sest parasiitsõnakeeldu ei ole tavaliselt argikõnes, küll aga on ta eesti ühiskonnas kehtiv igasuguse avaliku kõne kohta.

keeled, mis kasutavad palju *licentia poetica*'t, näiteks ilukirjanduskeel. Samuti kasutab osa ajakirjandust sõnavara, mis kuulub slängi või argikeelde (noorsooajakirjandus, muusikaajakirjandus, tabloidajakirjandus). Teisisõnu, konkreetsete tekstid ja ka tekstirühmad ei ole alati leksikaalselt ühtsed. Segadus on siin aga eelkõige teoreetiline. Kõikumine taandub sellele, kuidas defineerida kirjakeelt, kas normingute komplektina või kasutussituatsioonide ja tekstirühmade kaudu.¹⁷

Argine ja avalik keelekasutus. Suhtlussituatsioonid jagunevad kultuuris kahte rühma. Ühele poole jääb avalik/ametlik/formaalne/instituutsionaalne suhtlus, teisele poole mitteavalik/argine/mitteformaalne/eraline suhtlus. Sealjuures on see piir eriti oluline leksikoni jaoks: argine olukord lubab kasutada sõnavara, mis avalikus situatsioonis on keelatud. Et avalikus situatsioonis nõutakse ja eeldatakse eesti kultuuris kirjakeelekasutust, siis on see piir suuresti ka kirjakeele ja argikeele piir. Tuleb aga rõhutada, et tegelik oluline mõjur on siiski suhtlussituatsiooni olemus.

Üks selge piir on sotsiaalne tabu. Esiteks on olemas tabunähtused või tabutegevused, millest on ebasobiv kõnelda. Teiseks on tabutegevused suhtluses. Ja kolmandaks on olemas tabusõnad, mida on avalikus situatsioonis ebasobiv kasutada.

Asjad ja tegevused, mis on ebasobiv kõneaine, on seksuaalsuhted ja sellega seotud tegevused ja kehaosad, teatud eritistega (roojamise ja urineerimisega) seotud kehaosad ja tegevused (*sitt, kusi, keppima, türa, udarad, peeretama, ments*), lisaks osalt ka surm. Tabunähtusi või -tegevusi väljendavaid sõnu nimetatakse tavaliselt vulgariismideks ja neid ei kasutata avalikus situatsioonis. Kui üldse sellised teemad kõneaineks tulevad, siis kasutatakse nende väljendamiseks eufemisme. Selle piiri rikkumine toob alati kaasa halvaksapanu. Ka argisuhtluses pole eeltoodud sõnad enamasti soovitatavad, kuid nende kasutus on seal siiski oluliselt vabam ja tavalisem.

Suhtluse ideaaliks ja aluseks on alati koostöö, kooperatiivsus, millel põhinevad suhtlusnormid ja mida püütakse võimalikult palju hoida. Suhtlusnormide rikkumine on tabutegevus. Nii on tabuks vihastamine, tigeus, frustratsioon, konflikt ja nendega seotud sõnavara: vandesõnad, sõimusõnad, järsud küsüd lõpetada oma jutt või tegevus. Sealjuures on kooperatiivsuse nõue avalikus suhtluses palju tugevam. Argisuhtluses on suhtlusnorme rikkuvad sõnad palju tavalisemad (*kurat, raisk, lehm, siga, ära jama, mul on kõrini, loll jms*).

¹⁷Sellel teemal vt pikemalt T. Hennoste, Allkeeled. Ilmub TÜ eesti keele õppetooli kogumikus.

Kolmas taburühm on teistsugune. Nimelt on keeles sõnad, mis halvustavad, madaldavad mingit tavalist ja normaalset tegevust või asja, ütlevad n-ö inetult (*nägu > molu, larhv*). Seega ei ole siin tegu sellega, et vastavatest nähtustest avalikus suhtluses ei räägita, vaid et ei kasutata nende kohta madaldavaid sõnu. Tavaliselt nimetatakse neid pejoratiivseteks sõnadeks. Selliseid valdkondi, mille kohta on olemas pejoratiive, on üsna palju:

- alkoholi kasutamine (*lakkuma, kakerdama, pohmakas*);
- seksuaalvähemused ja seksuaalsed tegevused, milles pole muidu midagi halba (*lilla, pede, tatti panema*);
- nägu, suu (*larhv, molu, suumulk*);
- naaberrahvad (*pekka, tibla*);
- halb toit ja söömine (*lurr, solk, lobi, õgima, larpima*);
- rõivad (*kaltsud, lätu*);
- normist kalduvad inimesed: liiga pikad, liiga lühikesed, liiga paksud, liiga kõhnad, liiga vanad, liiga noored, inetud (*kiilakas, mutt, kollanokk, krõbi*);
- hulk inimese negatiivseid omadusi: ahnus, argus, kadedus, laiskus, rumalus, valetamine, paljukõnelemine, saamatus, ülbus (*molutama, nuia-ma, pabistama, jahuma, sogama, venima, valevorst, äpu*).

Tavalised on siinjuures argikeeles metafoorsed ülekanded, mis annavad edasi inimese omadusi, kasutades näiteks loomade, esemete või toiduainete kohta käivaid sõnu (*sigu, lehm, lammas, koer, lõuad, nisad, kräunuma, haukuma, sooda, loll nagu lauajalg*). Üldiselt on loomade kohta käiva sõnavara kasutamine inimeste kohta solvava tähendusega, kuid argikeeles ei pruugi see alati nii olla. Näites 4 karjub laps teisest toast vanemate ja nende sõprade jutule vahele:

(4) Al: emme emme emme.

Ka: ikka uimapugu kierros.

Al: emme emme emme.

Re: Hallar. mis sa seal kräunud.

Kokkuvõttes on tabupiir tegelikus keelekasutuses küllaltki udune. Nimelt ei luba kõik argisituatsioonid tabusõnu samal määral (vrd näiteks poisi vestlust sõbraga ja emaga), palju on erinevusi erinevate sotsiaalsete rühmade vahel (naised/mehed, lapsed/täiskasvanud) ja ka konkreetsete inimeste tabusõnataluvus on väga erinev. Meile on aga oluline siinkohal ainult piir avaliku ja argise keelekasutuse vahel, ja see on võrdlemisi selge.

Teine omadus, mis argise suhtlusega seostub, on sõnavara tugev emotsionaalsus (afektiivsus, ekspressiivsus). Loomulikult ei keela avalik

suhtlus emotsionaalsust, kuid ta on seal siiski paljudes registrites ebasoovitatav või sordiini all (nt teaduses, ajakirjanduses, bürokraatias, populaarteaduses jm). Lisaks, argisuhtluses ja laiemalt suulises suhtluses suurendatakse afektiivsust, s.t väljendatakse samu emotsioone palju tugevamalt kui avalikus ja kirjalikus suhtluses. Seda on igauks kogenud, kelle suuliselt öeldud sõnad on kirja pandud ja näiteks ajalehes avaldatud. Sellist keelekasutust illustreerib hästi järgmine näide 5 kuulajate reaktsioonidest:

(5) Ka: kas te eile seda aa aa seda Eestist vaatasite seda vene missi valimist=

Al: aah.

Re: =see oli ju õudne. (.)

Al: see oli lõpp.=

Ar: =see oli pornograafia tõesti täiesti. ((naer))

(?): issake.

(?): jube mõelda.

Emotsionaalsusega seostub kaks rühma sõnu, mis väljendavad nii tugevaid positiivseid kui negatiivseid emotsioone. Need on augmentatiivid ehk suurendava tähendusega sõnad, ja deminutiivid ehk vähendussõnad. Augmentatiivid on eelkõige sõnad, mis ütlevad, et mingit omaduse määra on tugevalt üle keskmise. Augmentatiivsuse väljendamiseks kasutatakse näiteks mitmesuguseid eesliiteid (*üli-*, *ime-*, *mega-*). Eriti tavaline on aga suulises suhtluses augmentatiivsete määraadverbide/adjektiivide kasutus, millest sagedasemad on *õudselt*, *õudne*, *jube*, *maru*, *jõle*, *lõpp*, *hirmus* jms.

Nende sõnade hulgas on palju selliseid, mida kasutatakse negatiivse kaudu positiivse väljendamiseks. See tähendab, et positiivseid tundeid väljendatakse sõnade abil, millel on loomulikuna negatiivne tähendus või konnotatsioon: *õudselt ilus*, *jube hea*, *ilgelt mõnus*, *lõpp hea* jms. Sealjuures saab samu sõnu kasutada ka negatiivse konnotatsiooniga (*ilge lugu*, *lõpp jama*).

(6) V: mis. see on midagi miss universum või miss maailm või.

R: no ühe võitis Korea ja *õudselt kihvt* tüdruk oli!

Deminutiividega seostub tabumaailm, mis on positiivse märgiga. Need on sellised olukorrad, mida ei peeta avalikkuses heaks tooniks läbi viia, kuigi neis pole midagi negatiivset ühiskonna meelest: hellitamine, kussutamine, musitamine jms tegevused. Loomulikuks peetakse neid tegevusi ja sõnu avalikkuses üksnes lastega suhtlemisel, seetõttu on deminutiivide seas palju lastega seotud sõnavara (*kiisukene*, *kātu*,

lallu, rumaluke, kutsu, notsu jms). Täiskasvanute eesti keeles on deminutiive väga vähe. Suulise kõne korpusel leidus vaid mõni üksik deminutiiv (sagedasemad on *musi, emme, issi*).

Argikõnes on oluline joon keelemäng, nali.¹⁸ Näiteks on kõrge stiili sõnavara ja kirjakeele ametlikumate registrite sõnavara argikõnes kasutusel ironiana, võõritatuna. Palju on *ad hoc* keeleloomingut, fraseoloogiat, metafoore. Väga paljud tavalised argisõnad on tegelikult metafoorid või metonüümiad: *lurr* 'lahja toit', *ära hüppa* 'ära uhkusta', *kukepea* 'tühiasi', *haneks püüdma* 'petma', *pihta saama* 'aru saama, mõistma' jms.

Argisuhtluses kasutatakse võõrsõnu teistmoodi kui avalikus suhtluses. Kõnes on palju tsitaatsõnu laenudena inglise või soome keelest (*soft, server, jess* jms) ja vähe klassikalisi kultuurilaene või rahvusvahelisi sõnu (*subtroopiline, genotsiid* jms). Viimased esinevad argikeeles eelkõige lühemas vormis, mis on saadud raide või argituletuse abil (*siüst > süsteem* jms). Samas aga ei ole suulises kõnes statistiliselt siiski võõrsõnu nii palju kui võiks arvata. *Korpus 1999* sõnavormide sõnastikus oli võõrkeelseid sõnu kokku 85 eri sõnavormi, millest igauks esines 1–4 korda (*doss, jess, jee, vau, hellou, stoori, sorri, thäts* jms).

Sõnaliikide alusel on argisõnad eesti keeles eelkõige nimisõnad, omadussõnad ja verbid. Tegin mõni aasta tagasi ühe väikese argisõnastiku soomlastele, kuhu oli valitud mitme statistilise sõnaloendi põhjal umbes 500 sageli kasutatavat sõna. Umbes pooled sinna valitud sõnad olid nimisõnad ja umbes 20% verbid. Ülejäänud sõnaliikide sõnu oli vähem. Nende seas on olulised järgmised rühmad:

– asesõnade argisünonüümid (*siuke, niuke, miske, mihuke, misse, keske* jms);

– adverbide argisünonüümid ja argiadverbid (*nigu, aint, õudsalt, kombes, nats, nässus/untsus/kihvas, puhta* 'täiesti', *raksus* 'riius', *tuksis* 'rikkis' jms);

– mõned omadussõnad (*jube, jöle* jms);

– *-kümmend-lõpuliste* arvsõnade argivariandid (*kakskend* jms);

– partiklid, millest argikeelsed variandid on vähemalt faatilist funktsiooni täitvatel sõnadel (*vä, kule, noh, ota, tervitus* jms).

Argisõnad on põhiosas referentsiaalse funktsiooniga. Sellele lisaks eristuvad väga tugevalt emotiivne, faatiline ja konatiivne funktsioon.

1. Emotiivse funktsiooni alla kuulub vähemalt neli olulist konkreetsemat sõnarihma:

¹⁸Vt vene keele kohta: *Russkaja razgovornaja retš: Fonetika. Morfologia. Leksika. Žest*. Moskva: Nauka, 1983, lk 178–213.

- vandesõnad: *kurat, raisk, sitt, munn, persse, putsilvittu* jms;
- hüüatused: *issand, jessas, jummal, appi(ke), pagan, kurat* jms;
- deminutiivid ehk vähendussõnad: *kullake, kallike, tobuke, pisike, emme, issi, pepu, poisu, kutsu* jms;
- augmentatiivid ehk suurendava tähendusega sõnad: *pirakas, hiiglama raske, marurikas, hullupööra, hirmus vihane, häbemata odav, jube hea, jõe äge, kuradima vastik, õudselt põnev* jms.

2. Konatiivse funktsiooni alla kuulub vähemalt kaks olulist rühma:

- sõimusõnad: *sigä, lolllollakas, idioot, napakas, kaabakas* jms;
- hellitusõnad: *musi, kullake, tibuke, lollike, kiisu, kutsu* jms.

3. Faatilise funktsiooni all on olemas dialoogipartiklite argivariandid, mis võib jagada mitmesse kitsama funktsiooniga rühma:

- küsimused: *eksju, onju, või/väl/võ, ahsoolassoo, ah, ototlotod* jms;
- käsud, keelud, palved: *noh, säh, lase jalga, kiiss-kiiss* jms;
- tähelepanutõmbajad: *kule, ota* jms;
- tervitused/hüvastijätud: *tervitus, tsao, nägudeni, aidaa* jms;
- tänamised/palumised: *t(h)änks* jms.

Sõnade tähendus on suulises suhtluses, aga eriti argisuhtluses palju muutumam, ebakindlam kui kirjalikus suhtluses ja eriti kirjakeeles. Esiteks, argisuhtluses kasutatakse palju üldsõnu, partikleid, asesõnu ja määrsõnu, mille kontekstiväline tähendus on väga udune või mitmesugune ja mille lõplik tähendus selgub alati konkreetse kontekstis, konkreetse lauses. Teiseks, argisuhtluses kasutatakse *ad hoc* sõnu või keelemängu, millel enne väljautlemist tähendust olemas ei olegi. Kolmandaks, ka tavalisi nimisõnu või verbe saab kasutada argikeeles laiemas ja teistsuguses tähenduses, kui neil on kirjakeeles. Kui kirjakeel pürib üldiselt maksimaalselt kindlate ja üheste sõnatähenduste poole, mida saaks sõnastikus võimalikult adekvaatselt kirjeldada, siis argisuhtluse sõnavara sellist semantilist ideaali ei järgi.

3.3. Dialoogisõnad

Dialoogis on meil vaja leksikat, mis täidab suhtlemise reguleerimise rolli. Kõneleja peab osutama, kes kõneleb järgmisena või et ta hakkab lõpetama oma kõnevooru. Kuulaja peab andma tagasisidet, andma märku, et ta alustab oma kõnevooru. Suhtlejad peavad tervitama ja jätma hüvasti, tänama ja paluma jne. Ka sellest leksikast kuulub suurem osa pragmaatiliste partiklite hulka. Just dialoogipartiklid moodustavad sagedussõnastiku algusosas kõige suurema rühma:

Tabel 4

SAGEDASIMAD ERIPÄRASED DIALOOGIPARTIKLID

1371 jah, 468 mhmh, 402 jaa, 371 mhm, 286 vä, 210 tere, 183 onju, 166 ahah, 149 eks, 120 ahaa, 103 nojah, 94 aitäh, 94 ah, 83 mhõh, 79 nägemist, 76 kule, 71 mh, 51 noo, 50 eksole, 47 võ, 44 oi, 37 mhmh, 32 jaja, 29 issand, 29 okei, 28 mhh, 28 jajah, 24 jaah, 22 ota, 21 vata, 21 mhhh, 21 eksju, 18 mmh, 18 nooh, 17 ot, 15 kuulmiseni, 15 ähäh, 14 aah, 13 jajaa, 12 hallo, 11 vabandust, 11 misasi, 11 kuda, 11 khm, 11 eino.

Ka see rühm on jaotatav funktsioonide alusel. Olulisi funktsioone on kaks:

1. Faatiline ehk kontakti ja keskustelu ülalpidav ning juhtiv funktsioon. Partiklid osutavad kõnevooru jätkamist, kõnevooru enda käes hoidmist ning püüdeid kõnevooru saada või üle anda:

- tagasiside ja vastused: *jahl/jaa, ei, ahah, mhmh, õqõläqä, okei* jms;
- emotsionaalsemad kommenteerivad reaktsioonid: *oi, ah, ahaa, nojah, issand, nonoh, noo, nii, assoo, eksole, nojah* jms;
- kõnevoorude ja teemade alustused ja lõpetused: *nonii, nii, einoh, nojah, noh, ei=ma, ei=aga* jms.

2. Konatiivne ehk kuulajale suunatud funktsioon, milles partiklid on viisakusvahendid; osutavad võimu- või koostöösoove, väljendavad käske või küsimusi; annavad kuulajale mõistmisaega:

- küsimused: *eks, onju, väl/võilvõ, eksju, misasi, kuda, ahsoolassoo, ah, otot/odot* jms;
- käsud, keelud, palved: *noh, säh* jms;
- tähelepanutõmbajad: *kule, ota, vata* jms;
- tervitused/hüvastijätud: *tere, head aega, tsao, nägemist, aidaa, kuulmiseni, hallo* jms;
- tänamised/palumised: *äitäh, tänan, vabandust, palun, tänks, võtke heaks, pole tänu väärt* jms.

Ka dialoogisõnade kohta kehtib väide, et spontaanses kõnes on neid enam kui ettevalmistatud kõnes. Lisaks on ka siin mõnedel sõnadel ja sõnarühmadel sünonüümsed erinevused argise ja avaliku sõnavara vahel (küsimused, käsud, tervitused, tänamised, vt argisõnavara osa eespool).

Dialoogis 8 kasutab Ka esimeses kõnevoorus uut mõtet alustavat ja mõttepööret osutavat partiklipaari *aga=noo* ja pöördumispartiklit *ted (= tead)*. Seejärel kasutab tundmatu (?) tagasiside andmiseks partiklit *jaa*. Al kasutab partneri poole pöördumisel küsipartiklit *vä* ja

viimases voorus kasutab Ka vooru alguses küsimusele vastamisel oma teksti sidumiseks partnerite ja enese varasema tekstiga partiklit *ja*.

(8) Ka: aga=*noo* (.) *ted* Tilus oli õudselt isikupärase näoga ja [väga]

(?): jaa

Ka: siukse [noh] sar tugeva sarmiga noh ta oli ka ennast täis. (.) aga=*noh*

(?): [jaa]

/--/

Al: sa mõtled seda Singapuri vä.

Ka: *ja*, noh see oli noh tappev!

Kirjalikus suhtluses esineb dialoogi vähe, eelkõige ilukirjanduses. Lisaks on dialoog näidendis või romaanis põhimõtteliselt erinev reaalsest dialoogist. Tema eesmärgiks pole seal mitte niivõrd suhtlemine, kuivõrd tegelaste iseloomustamine või nende meeleisundite näitamine (kahtlus, kimbatus jms). Kokkuvõtlikult öeldes: ta on puhastatud, ja just mitmesugustest spontaansuse elementidest ning pragmaatilistest vestlust juhtivatest elementidest. Väga harva on spontaansusega seotud sõnavara ilukirjandusdialoogis kasutusel, eesti keeles kõige enam Oskar Lutsul.

4. SUULISE KÕNE SÕNADE SAAMISE ERIVÕIMALUSED

Suulises kõnes esineb lisaks kirjas ja kirjakeeles kasutatavatele sõnade tegemise või hankimise viisidele ka selliseid, mida seal ei kasutata. Need võtted on seotud kõige rohkem argisuhtluse keelega, vähem dialoogilisuse ja spontaansusega. Palju on neis ühist slängiga, ilmselt seetõttu, et slängivõtete abil tehtud sõnad tulevad osalt ka laiemasse kasutusse üle, kuid kõiki slängimalle laiemalt kindlasti ei kasutata.¹⁹

Loomisviisi alusel oleme jaganud sõnahankimise ja -loomise erivõtted nelja rühma, mille terminoloogia erineb eesti lingvistikas kasutatavast sõnamoodustusterminoloogiast ning ka slängisõnade loomisviiside tüpoloogiast.²⁰ Siintoodud võtted on põhilised, kuid kindlasti ei ammenda see loend kõiki võimalusi.

¹⁹Slängi kohta vt T. Tender, Eesti släng: Olemus ja uurimislugu II. — *Keel ja Kirjandus*, 1994, nr 6, lk 353–355.

²⁰Vrd M. Erelt, T. Erelt, K. Ross, *Eesti keele käsiraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1997, lk 315–320; T. Tender, Eesti släng: Olemus ja uurimislugu II. — *Keel ja Kirjandus*, 1994, nr 6, lk 353–355.

1. Leksikaalsed moodustusviisid:

- sõnade asendamine häälikutega: *mine peesse, mitte essugi*;
- sõnade ebatavaline liitmine: *eksju, onju, kesse, misse, sukapiüksid*.

Ebatavalised liitsõnad jagunevad kahte rühma:

- kirjakeelest erinevad liitsõnad. See on ainus sageda kasutusega eripärane sõnasaamisviis *Korpuses 1999*, kokku 491 tekstisõna. Selles rühmas eristub omakorda sageda kasutusega sõnarühm, kuhu kuuluvad partiklid *onju, nojah, eksole, jajal/jajahljajaa, eksju, einoh, misasi*, mis esinevad vähemalt 10 korda ja annavad kokku 416 kasutust (87%). Neile võib veel lisada partiklid *odot, kesse, etet, nonoh, kuidasmoodi ja jadaega*, ning nimisõnad *vanaaasta* ja *ingliskeel*, mis esinevad vähemalt neli korda;

- ebatavalised liitumiskäänded liitsõnade esikomponentidel, mis esinevad üksikutel sõnadel ja väga harva. Keskne on siin nominatiivi asemel genitiivi kasutamine: *nokamütsiga pro nokkmütsiga, ketiülekande pro kettiülekande, sukapiüksid pro sukkipiüksid*.

2. Semantilised moodustusviisid ehk referentsi, denotatsiooni või konnotatsiooni muutmise abil uute sõnade loomine:

- tähenduse ja/või konnotatsiooni kontekstisidusus (sama sõna kasutatakse erinevates, ka vastandlikes kontekstides): *hirmus tore/hirmus jube, jube mõnus/jube vastik, õudselt huvitav/õudselt tige*;
- tähenduse metafoorne ülekanne: *konks on selles, närv läks mustaks, sisse võetud olema, kohale jõudmalkoitma, tatti panema, näost sisse ajama, pasaks lööma, kolunupp, käru, õli, võmm*;
- referentsi ülekanne, eriti loomade sõnavara kasutamine inimeste kohta: *kräunuma, siga, koer, haukuma, udarad/nisad, kilu, lakkuma*.

Nende statistikat ei ole praegu veel korpuse põhjal uuritud.

3. Grammatilised moodustusviisid:

- grammatilise kategooria muutmine (eriti nimisõnast adjektiivi või adverbi tegemine): *lõpp, kihvt, sitt, pask*;
- afektiivne geminatsioon: *jessas, issand, jummal, emme, issi*;
- lühendid ja neist tehtud hääldatavad sõnad: *tipp* 'TPI', *epa*;
- panema+, olema+, tegema+, s.t üldverbide ja lisasõnade abil tehtud väljendverbid: *panema tatti, olema täis, tegema välja*;
- lühendamine: *sampa, kakskend, resto, trenn*;
- argituletus: *pastakas, emps, õlts*.

4. Muud:

- võõrkeelsed toorlaenud (tsitaatsõnad): *stoori, klipp, bänd, pomo, tagi, boifrend, göölfrend, morda, kift, tsau, hellou, plika*;
- sõnaloomine. Suulises kõnes on palju *ad hoc* sõnaloomingut ja keelemängu, millest mingi osa läheb ka laiemasse käibesse.

Järgnevalt vaatleme lühidalt kolme olulist sõnategemisvõtet: raiet, argituletust ja grammatilise sõnaliigi muutmist.

4.1. Raie

Üks oluline sõnade saamise viis on sõnade lühendamine, mis on jagatav kahte rühma: raie ja sisekadu. Siin tegeleme raidega, sisekadudest kirjutame järgmises peatükis. Abstsissioon ehk raie seisneb selles, et sõna lõpust või algusest visatakse mingi osa minema ja seejärel mõnikord gemineeritakse ja lühendatakse järelejäänud sõnaosa häälikuid. Tavalisim on lõpu äraviskamine: *sampanja* > *sampa*.

Olulisim on rõhutada seda, et raide reeglid on võrreldes kirjakeelsete sõnasaamisvõtetega põhimõtteliselt erinevad. Nimelt ei kirjuta nad kuigi täpselt ette seda, mida ära jäetakse ja kuidas järele jäänud sõnaosa modifitseeritakse, s.t nad ei ole protsessuaalsed reeglid. Nende põhimõtteks on hoopis see, et raiumise tulemuseks peab olema teatud grammatilisse tüüpi mahtuv sõna. Raidel on kaks põhimudelit: luua *siil*-tüüpi sõnu ja luua *ratsu*-tüüpi sõnu.

Esimesel juhul toimub raie maksimaalselt kolme sammuna kindlas järjekorras:

1. Jäetakse alles sõna algus kuni 2. silbi esimese konsonandi (inclusive).

2. Kui see ei anna *siil*-tüüpi sõna, siis gemineeritakse viimast konsonanti.

3. Kui sellise konstruktsiooni esimene vokaal on pikk, siis lühendatakse seda. Protsess lõpeb, kui *siil*-tüüpi sõna on saavutatud. Toome kolm näiterühma, milles sõnad on tehtud ühe, kahe ja kolme sammuga:

1. samm: 1. silp + 2. silbi 1. konsonant: *rets* < *retsidivist*, *süst* < *süsteem*, *sent* < *sentimeeter*, *mill* < *millimeeter*.

1.+2. samm: 1. silp + 2. silbi 1. konsonant gemineerununa: *penss* < *pension*, *proff* < *professionaal/professor*, *popp* < *populaarne*, *makk* < *magnetofon*.

1.+2.+3. samm: 1. silp lühenenud vokaaliga + 2. silbi 1. konsonant gemineerununa: *trenn* < *treening*, *somm* < *soomlane*.

ratsu-tüüpi tegemisel jäetakse alles esimene silp ja teise silbi algus kuni esimese vokaalini (inclusive). Järelejäänud osa

võib olla kahesugune olenevalt sellest, kas teine silp lõpeb vokaali või konsonandiga:

2. silpi: *homo* < *homoseksualist*, *pede* < *pederast*, *resto* < *restoran*, *gramma* < *grammatika*.

1. silp + 2. silbi 1. konsonant ja 1. vokaal: *sampa* < *sampanja*. Raide eesmärgiks ja tulemuseks ei ole uue tähendusega sõnade loomine, vaid sõna registrikuuluvuse muutmine. Põhiosa raidega tehtud sõnadest on klassikaliste võõrsõnade argikeelised variandid, s.t raiet kasutatakse kirjakeelde ja avalikku suhtlussituatsiooni sobivate rahvusvaheliste sõnade viimiseks argikeelde.

Sõna alguseraidena on tõlgendatav liitsõnast esimese poole äraviskamine: *ratas* < *jalgratas*, *buss* < *autobuss*.

4.2. Tuletamine

Sõnade tuletamine on tavaline võte uute sõnade saamiseks nii kirjakeeles kui argikeeles. Vaatleme liiteid ja tuletamist sõnaliikide kaupa, sest suulisel kõnes on sõnaliikide vahel olulisi erinevusi. Argiliidete abil tuletatakse ülivõimsalt nimisõnu. Muid argiliiteid on väga vähe ja mujal peaaegu pole spetsiifilisi argiliiteid.

Nimisõnatuletus. Arginimisõnatuletus erineb põhimõtteliselt kirjakeele nimisõnatuletusest. Esiteks, argiliidete kasutamise puhul ei muutu sõna tähendus või sõnaliik, vaid register. Nad tuletavad samast sõnast vormi, mis on sama semantikaga kui lähtevorm, kuid kuulub argiregistrisse. Teiseks on meie arvates argituletus valdavalt tulemuskeskne, mitte protsessikeskne nähtus. Seega on argituletus samasugune nähtus kui raie. Erinevused on ainult selles, et raide puhul saavutatakse soovitud tulemus sõna enda häälikute abil, tuletuse puhul aga lisatakse vajalikud häälikukombinatsioonid raide teel saadud materjalile.

Selline lähenemine tuletusele erineb varasemate uurijate argi- ja slängituletuse kirjeldustest, kes on keskseks seadnud protsessireeglite kirjeldamise.²¹

²¹Vt K. Nahkola, *Nykyslangin sananmuodostusoppia*. — *Virittäjä*, 1999, nr 2, lk 195–221. Eesti slängisõnade liitumisreegleid tuletusliite-

1. Argituletuse tulemuseks peab olema sõna, mis kuulub kas *siil*-tüüpi või *ratsu*- tüüpi (mõnikord on tegu ka formaalselt *ema*-tüüpi sõnaga (*mosu*), mis aga muutub *ratsu*-tüübi järgi (*mosu* : *mosu* : *mosut*). Tuletusvõtteid kasutatakse just nii palju ja niimoodi, et välja tuleks sobiv tulemus. Et jõuda lähtesõnast soovitava tulemuseni, tehakse järjestikku kaks võtet.

2. Esimene võte on raie, kus kehtivad eespool toodud raide-reeglid. S.t sõna raiutakse nii, et alles jääb esimene silp ja teise silbi esimene konsonant. Lisavõttena saab kasutada jä-relejäädud konsonandi geminatsiooni ja jäänuki esimese silbi vokaali lühendamist.

3. Teine võte on raide tulemusel saadud tüvele liite lisamine. Sealjuures modifitseeritakse liidet selliselt, et saavutada soovitud sõnatüüp. Modifitseerimine seisneb liite põhikomponendi (-s, -a, -u, -e, -ar/-er, -sk jt) ette konsonantide lisamises.

Oluline on sealjuures see, mis on raide esimese tehtega saadud tüve lõpus. Kui seal on sobiv konsonant soovivat tüüpi sõna saamiseks, siis muid tehteid ei ole vaja teha. Kui seal sobivat konsonanti ei ole, siis on võimalik see saada kahel viisil. Esimene võimalus on tüvekonsonandi gemineerimine, teine võimalus on liite põhihääliku ette vajaliku konsonandi lisamine. See näitab, et sõnade argituletamisel pole määratud mitte konkreetne liide või tüvi, vaid vastavalt soovitavale tulemusele teisaldatakse just nende kahe vahel olevat konsonantainest. Sealjuures on -s ees vajalik mingi klusiil (*k*, *p*, *t*), -a, -e, -u ees aga võib olla ka muu konsonant.

Sellise mudeli järgi töötavad nimisõna kesksed argiliited on järgmised:

– (C)s: *liks*, *mops*, *loks*, *õlts*, *veints*, *limps*;

– (C)a: *sampa*, *jota*, *küssa*, *musa*, *mobla*, *kidra*, *pelta*, *jalka*, *telka*, *krimka*;

– (C)u: *telku*, *venku*, *leitu*, *mersu*.

Sealjuures on -a ja -u teinekord sünonüümsed, tuletades samade sõnade variante (*telka*/*telku*). Pikema sarja moodustavad -ka-liitelised sõnad.

ga -a on kirjeldanud Silva Tomingas. Vt S. Tomingas, Sõnamoodustusest slängis. — *Noored filoloogias*. Tallinn, 1986, lk 37–38.

Lisaks kasutatakse harva ka mõningaid muid liiteid, mis osalt loovad *redel/kringel* tüüpi sõnu:²²

-e: *kohve*;

-t: *kilt*;

-sk: *kurask*;

-arl-er: *grammar, prükkar, narkar*.

Statistiliselt on põhimudeliks raie ilma konsonandi geminatsiooni ja vokaali lühendamiseta. Sellega sobivad kõik liited. Vajadusel on liite põhikomponendi ette lisatud konsonant. Mudelid, mille puhul kasutatakse raide modifitseeritud variante, on kasutusel ainult teatud liidete puhul. See ei ole aga lõplik tulemus, sest sõnu võib pidevalt juurde teha ja niisiis ka liidete kasutust muuta. Järgnevalt esitame argituletuse põhilised mudelid, mille puhul on osa liitealguse konsonante eraldi liidetena välja toodud.²³

1. silp + 2. silbi 1. konsonant + liide (-a/-e/-u/-ka/-ku/-Ca/-s/-ts/-ps/-t/-er/-ar): *kontrolltöö* > *kontr+a*, *kohvik* > *koh+v+e*, *likkäär* > *lik+s*, *kriminaalromaan* > *krim+ka*, *televiisor* > *tel+ku*, *õpetaja* > *õp+s*, *õlu* > *õl+ts*;

²²Osa liiteid on vanad, osa on uued ja laenatud eeskätt soome slängist või argikeelest. Nt -ar-liide on levinud viimasel ajal soome mõjul (soome -ari, mis omakorda on laen rootsi keelest, kus on liide -are), kuigi oli olemas juba 1928. a.

²³Samasugust lühendamise ja sufiksise lisamise võttestikku kirjeldab Kari Nahkola, kes näitab soome slängisõnade formeerimisprotsessi kolme etapina, millest igaljuhul on omad kindlad printsiibid:

1. raiumine, mille käigus sõna raiutakse pooleks kusagilt esimese silbi vokaalide ja teise silbi vokaalide vahelt. Selle tulemuseks on slängisõna tüvi, mis lõpeb tavaliselt üksikkonsonandiga;

2. modifitseerimine. Tüvele võib lisada konsonante. See pole kohustuslik ja pole mõnikord ka võimalik fonotaktiliste reeglite tõttu;

3. tuletus. Lisatakse slängisufiks. Selle valik sõltub suuresti raiumise ja modifitseerimise loomusest.

Vt K. Nahkola, *Nykyslangin sananmuodostusoppia*. — *Virittäjä*, nr 2, 1999, lk 195–221. Eesti slängisõnade liitumisreegleid tuletusliitega -a on samasugusel viisil kirjeldanud Silva Tomingas. Vt S. Tomingas, *Sõnamoodustusest slängis*. — *Noored filoloogias*. Tallinn, 1986, lk 37–38.

1. silp + 2. silbi 1. konsonant gemineerununa + liide (-a/-s/-er/-ar): *küsimus* > *küss+a*, *prügikastielanik* > *prükk+ar*, *kittarr* > *kitt+er*;

1. silp lühenenud vokaaliga + 2. silbi 1. konsonant gemineerununa + liide (-a/-s): *joodik* > *jot+a*, *luuletus* > *lull+a*, *jäätis* > *jät+a*, *jät+s*.

Toodud mallistik on nimisõnade argituletuse puhul keskne. Neile lisandub veel muid võimalusi tüve ja liite põhihääliku vaheliste häälikute modifitseerimisel, et saavutada sobivat tulemust:

– 1. silp lühenenud vokaaliga + 2. silbi konsonant + liide (-a): *muusika* > *mu+s+a*;

– on võimalik võtta maha mõni (võõr)liide või liitsõna üks sõna ja lisada järelejäänud esimesele silbile liide. See on palju harvem: 1. silp + liide (-s/-ul/-kal/-ku): *liuväli* > *liu+ka*, *kleepilt* > *kleep+s*, *seersant* > *seer+u*;

– ka on võimalik, et selle järelejäänud silbi lõpukonsonant gemineerub: *mikrofon* > *mikk+er*, *jalgpall* > *jalk+a*;

– suuline sõna peab olema kergesti hääldatav, mistõttu keerukast konsonantühendist tüve ja liitehääliku vahel võib jääda vaid esimene konsonant, mitte kõik konsonandid kuni järgmise silbi esimese konsonandini: *moskvits* > *mos+u*;

– liiteid võib lisada tervele sõnale: *vein+ts*.

Teistsuguse mudeli järgi töötab klassikaline argiliide *-kas*. Tema puhul kasutatakse teist raidemudelit, s.t luuakse raiumise abil lähtevormiks kahesilbiline tüvi, mille lõpus peab olema vokaal. Kui raide tulemuseks ei ole vokaaliga lõppev tüvi, siis võidakse vokaal ka lisada, viies sõnatüve genitiivi (*kassettmagnetofon* > *kassett* > *kasseti+*):

-kas: *pastakas*, *kassetikas*, *telekas*, *õllekas*, *pohmakas*.

Argiliited on osalt kattuvad ka kirjakeele liidetega, kuid viimastel on suhteliselt kindlad tähendused ja kindlad liitumistingimused.²⁴

Kirjakeeles on olemas näiteks *-e*, kuid sellega tehakse sõnu verbidest ja loodud sõnad on astmevahelduslikud erinevalt argisõnadest (vrd *kohve* : *kohve* contra *hüpe* : *hüppe* ning *liige* : *liikme*).

²⁴Vt kirjakeele liidete kohta: R. Kasik, *Eesti keele sõnatuletus*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 3.) Tartu, 1996.

Kirjakeeles on liide *-ts*, kuid sellega moodustatakse verbidest ja ka käändsõnadest tegevusvahendeid (*hüppama* > *hüpits*). Liide liitub kahesilbilisele vokaaltüvele.

-kas on kirjakeeles produktiivne adjektiivisufiks, argisõnavaras keskne nimisõnaliide. Lisaks on ta vana neutraalliide, millega on tehtud palju vanu nimisõnu (*maasikas*).

-sk on kasutusel tegelikult argikeele sufiksina, kuigi esineb ka kirjakeele sufiksita loendis. Seda osutavad seal toodud sõnanäited (*logask*, *volask* jms). Praegu mõjub see liide vana-nenuna.

-u on kirjakeeles (ja osalt ka argikeeles) deminutiivisufiks.

Käesolev kirjeldus annab ainult nimisõnade argituletuse põhimudeli ilma detailidesse süvenemata. Rõhutame veel kord, et meie arusaam nimisõnade argituletusest on põhimõtteliselt erinev näiteks Kari Nahkola omast. Me ei lähtu reeglite sõnastamisel tuletusprotsessist, vaid soovitatavast tulemusest. Seega on raie ja tuletus põhimõtteliselt ühesugused protsessid, millel on ka ühesugused tulemused. Selline lähenemine lubab kirjeldada raiet ja tuletust lihtsalt ning lühidalt. Ka eesti keeles on võimalik välja tuua võimalikud tüvelõpu ja liitealguse häälikute kombineerimise viisid, kuid selliste kombinatsioonide hulk on väga suur ja ilmselgelt pole neis kuigi palju süsteemsust. Erineva sagedusega mallid tulevad eelkõige sellest, et igas keeles on esimese ja teise silbi piiril teatud konsonandikombinatsioonid sagedasemad kui teised.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12;

1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12;

1998 1–12 ja 1999 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Adress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu

Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2000:

USD 62, DEM 116, FIM 351, CAD 93, FRF 380, SEK 516, GBP 38, AUD 96.

Back issues for 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12 and single issues for 2000:

USD 6, DEM 10, FIM 30, CAD 8, FRF 33, SEK 45, GBP 4, AUD 8.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Perioodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2000

Back issues for 1999	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1998	1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1997	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1996	1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1995	1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1994				4	5	6	7	8	9	10	11	12

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akadeemia@online.ee

CONTENTS

The difficult path of nation-building	<i>Ea Jansen</i>	1155
Models of tyranny	<i>Boris Tamm</i>	1190
Science on the threshold of the new century	<i>Jüri Engelbrecht</i>	1204
On Mesopotamian names of planets or a story with a sad end		1223
.	<i>Enn Kasak, Raul Veede</i>	
Martín Fierro	<i>José Hernández</i>	1248
Two stories	<i>J. L. Borges, A. Bioy Casares</i>	1257
Kallistrat Zhakov: A Komi writer and philosopher . .	<i>Indrek Jääts</i>	1267
On communication ethics. II	<i>Meego Remmel</i>	1297
The legal system and the role of debt law in it: Some critical notes on the pending legal reform. III	<i>Uno Mereste</i>	1311
<i>Review: Estonia spying and being spied on. Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artiklite ja dokumentide kogumik. Koostanud Tiit Noormets. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus. Tallinn: Umara, 1999. 295 lk.</i>	<i>Viktor Niitsoo</i>	1318
<i>Review: Estonia spying and being spied on. Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artiklite ja dokumentide kogumik. Koostanud Tiit Noormets. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus. Tallinn: Umara, 1999. 295 lk.</i>	<i>Tõnu Tannberg</i>	1324
Editorial note. Summaries		1336
An introduction to Estonian oral speech. II	<i>Tiit Hennoste</i>	1341

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077719